

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК**

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

**Серія
ПОЛТОЛОГІЯ. СОЦІОЛОГІЯ. ФІЛОСОФІЯ**

ВИПУСК 17

Ужгород – 2014

ББК Ф011я54
УДК 32
У-33

Науковий вісник Ужгородського університету
Серія «Політологія. Соціологія. Філософія». – 2014. – Випуск 17.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Варзар І., доктор політичних наук, професор
Вегеш М., доктор історичних наук, професор
Денисенко В., доктор політичних наук, професор
Дудінська І., доктор філософії, доцент (Пряшівський університет, Словаччина)
Дудінський В., доктор філософії, доцент (Пряшівський університет, Словаччина)
Кирилюк Ф., доктор філософських наук, професор
Климончук В., доктор політичних наук, професор
Круглашов А., доктор політичних наук, професор
Лендъел М., доктор політичних наук, професор
Мигович І., доктор філософських наук, професор
Остапець Ю., кандидат політичних наук, професор
Павловська А., доктор філософії, професор (Жешувський університет, Польща)
Примуш М., доктор політичних наук, професор
Романюк А., доктор політичних наук, професор

Відповідальний за випуск:

*Ключкович А., кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету*

Рецензенти:

*Вовканич І., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри країнознавства
Ужгородського національного університету*
*Климончук В., доктор політичних наук, професор кафедри політології Прикарпатського
національного університету імені Василя Стефаника*
*Шведа Ю., кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Львівського національного
університету імені Івана Франка*

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету суспільних
наук Ужгородського національного університету.
Протокол № 5 від 7 лютого 2014 року.

З М І С Т

ФІЛОСОФІЯ ТА ТЕОРІЯ ПОЛІТИКИ

Балуцька Л. Громадська думка і політичний режим	5
Буркало В. Христосвідомість як вияв божественної природи людини в сакральних текстах Вчення Єдиного Життя	9
Вегеш І. Місце та роль людини у структурі „суспільства споживання” Жана Бодріяра	19
Данко С. Історичні та ідейні передумови виникнення концепції «Русского мира»	25
Коваль Н. Стан наукового опрацювання дефініції «політичний маркетинг»	31
Удут М. Еволюція засобів масової інформації у процесі розвитку інформаційного суспільства	34
Шейко Ю. Концепт політики як контингентності	38

ПАРТОЛОГІЯ, ПСЕФОЛОГІЯ ТА ТЕХНОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Головка А. Пропорційна система відкритих регіональних списків: досвід Європи та перспективи для України	45
Ключкович А. Електоральне структурування території України: основні регіони, фактори та етапи	50
Остапець Ю. Регіональні особливості парламентських виборів 2012 року в Україні	60
Шелемба М. Теоретико-методологічні засади проведення емпіричних досліджень партійних систем	69
Шестак Н. Еволюція партійної системи України (1991 – 2012 рр.)	74
Sirner M. Dôvody a príklady úspechov protestných politických strán v demokratickom politickom systéme	78

ПРАКТИКА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ ТА ЗА РУБЕЖЕМ

Бялоблицький З. Конституційні та політичні особливості формувань і відставок урядів у контексті політичної системи Азербайджану (1995-2012 рр.)	86
Зубрович Т. Історико-правові аспекти становлення і розвитку українського парламентаризму	93
Майор О. Проблема реформування федеративної системи об'єднаної Німеччини	99
Марадик Н. Поділ Чехословаччини в контексті демократизаційних процесів	104
Нагорна М. Аналіз конституційно-правових основ місцевого самоврядування та їх відповідність європейським правовим стандартам місцевої демократії	110
Недокус І. Спорт і політика у пострадянських країнах (на прикладі Республіки Білорусь)	117
Петрецький В. Особливості політичного елітотворення в Закарпатській Україні (1944 – 1946 рр.)	123
Петрінко В. Спирні території як фактор геополітичної нестабільності в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. (на прикладі України та Румунії)	127
Сагай І. Трансформація політичної та економічної систем Союзної Республіки Югославія в контексті подолання наслідків міжнародної ізоляції	131
Щербина В. Газова політика Росії (в Каспійському регіоні)	133

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Гангур О. Вплив подій 2013 року на економіку та туристичний бізнес в Україні	141
Горло Н. Іредентизм як форма радикальної етнополітичної поведінки	142
Губаль Ю. Соціальна політика держави щодо підтримки і захисту прав дітей в Україні	148
Іванова Т. Позитивістський та конструктивістський підходи до девіантності	151
Олас-Декет К. Роль цінностей у розвитку суспільства і особи	156

Черленяк І., Кривенкова Р. Модернізація суспільства та проблеми формування агрегатів політичної нації.....	161
Dudinská I., Dudinský V. O absencii rovnocenného dialógu ako o jednej z príčin deficitu tolerancie.....	168
Garbarčík P. Sociálny štát ako multidimenzionálny fenomén	171
Polačková A. K vybraným otázkam politickej (ne)angažovanosti mládeže na Slovensku	174
РЕЦЕНЗІЇ	179
Романюк А. Рецензія на монографію З.Бялоблоцького «Стабільність та ефективність урядів у політичних системах країн Східної Європи».....	179
НАШІ АВТОРИ	180

ФІЛОСОФІЯ ТА ТЕОРІЯ ПОЛІТИКИ

УДК: 32.019.52

*Леся БАЛУЦЬКА**(Львів)***ГРОМАДСЬКА ДУМКА І ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ**

Ось уже двадцять років Україна перебуває на шляху становлення демократії. У процесі трансформації політичного режиму, на етапі переходу від тоталітарного суспільства до демократичного, важливими є підвищення рівня розвитку індивідуальної свободи індивіда, повага до його потреб, інтересів, оцінок і суджень існуючої ситуації, тісна співпраця владних структур з громадськими організаціями, а також формування розвинутого громадянського суспільства. Важливим елементом демократичного суспільства є сформована громадська думка, роль якої особливо зростає, коли у суспільстві відбувається злам усталених соціо-політичних конструкцій.

Окрім проголошення курсу на демократію, що зазвичай відбувається саме у цей переломний період, необхідним є його дотримання, а не лише показова декларація. І тут незамінним елементом виступає громадська думка, що може слугувати індикатором демократичності. Важливою рисою демократії є вільне висловлення своїх думок. Громадська думка є не лише певним елементом артикуляції інтересів суспільних груп, але й дієвим механізмом спротиву існуючій владі, якщо діяльність останньої відхиляється від проголошених ідей.

Будучи важливим соціально-політичним інститутом демократії, громадська думка виконує ряд основоположних функцій, які, з одного боку є визначальними атрибутами власне громадської думки як впливового механізму демократичного зразка, з іншого, слугують кращому утвердженню демократії, надто в суспільствах, що трансформуються. І хоча громадська думка є притаманною усім суспільствам, незалежно від встановленого в них тоталітарного, авторитарного чи іншого способу врядування (попри деякі думки, що громадська думка є елементом виключно демократії), її сутнісні ознаки та функціональні характеристики відчутно модифікуюся, залежно від природи відповідного режиму державної влади і досягають свого найвищого розвитку саме в умовах демократії.

На переконання відомого дослідника громадської думки Б. Грушина, під “громадською думкою” у сучасній міждисциплінарній традиції наукового дослідження розуміють два суспільні феномени: по-перше, громадську думку розглядають як соціальний (чи соціально-політичний) інститут, що стійко й ефективно бере участь у здійсненні влади, один з визнаних, узаконених механізмів процесу прийняття рішень на всіх рівнях життя суспільства. Інакше кажучи, громадська думка – це форма виявлення політичної волі, свідомості мас, що реально “чинить тиск” на органи управління (у тому числі й на виборах та референдумах) і, поряд з іншими соціально-політичними інститутами, бере участь у політичному процесі; по-друге, громадська думка – це сукупне судження безлічі груп людей, яке поділяється різними соціальними спільнотами з приводу тих чи інших подій, явищ дійсності. Причому, з одного боку, це не проста сума думок групи людей, з іншого боку – визначеної більшості людей, визначеної сукупності” [2, с. 16].

Відтак, перше визначення громадської думки, яке подає Б. Грушин, може бути прийнятним виключно для демократичного врядування, адже саме в умовах демократії здатні ефективно у режимі зворотного зв'язку співпрацювати між собою влада і громадянин, політична еліта та громадянська спільнота. Згідно з другим визначенням, у якому громадська думка є сукупністю думок індивідів, без зазначення їх (індивідів) реального впливу на процес прийняття політичних рішень, громадська думка може функціонувати і в тоталітарному чи авторитарному режимах, проте, її визначальні риси, як вагомому інституту демократії, будуть втраченими.

Для німецької дослідниці Е. Ноель-Нойман громадська думка становить сукупність оцінок, які містять не тільки погляди, що підтримують провладну точку зору, але й позиції, думки чи судження, що не виражаються громадськістю через їхнє небажання діяти, займати активну позицію, в міру їх пасивності чи опозиційності, або через боязнь опинитися на маргінесі загальноприйнятих думок. Це і називається “спіраллю мовчання”. Ноель-Нойман пропонує такі варіанти трактування поняття громадської думки:

1. Громадська думка як певна раціональність, що відіграє роль інструменту в процесі формування і прийняття рішень в умовах демократії (соціально-політичний інститут, що впливає на органи управління, детермінуючи їх дії, склад і структуру, шляхом формування визначеної громадської думки та її вираження).

2. Громадська думка як соціальний контроль, роль якого полягає в сприянні соціальній інтеграції й у забезпеченні достатнього рівня згоди, на які можуть спиратися дії та рішення (інститут соціального контролю, де громадська думка стосується всіх членів суспільства і механізм її впливу на них полягає в тому, що люди змушені знаходитись тим чи іншим способом під впливом страху перед ізоляцією, осудом нестандартної поведінки, який несе в собі громадська думка) [6, с. 98–101].

З цієї позиції, як бачимо, громадська думка розглядається в умовах демократії. Але говорячи про «спіраль мовчання» як один із елементів громадської думки в демократії, можна припустити, що в умовах недемократичних політичних режимів громадська думка перетворюється на «спіраль мовчання» в цілому. Адже офіційна ідеологія тоталітарного режиму, декларований програмний курс в авторитаризмі вже із самого початку виключає можливість існування громадської думки як дієвого механізму соціального контролю індивідів, а навпаки, в силу об’єктивних причин перетворює її в “мовчазного слухача”. І якщо, згідно із твердження Е. Ноель-Нойман, “спіраль мовчання” за демократії виникає через страх індивідів бути незрозумілими чи не сприйнятими іншими членами соціальних груп і спільнот, що мають протилежні чи відмінні від їхніх думки, то в недемократичних режимах ця боязнь пов’язана з куди більшим ризиком: потрапити в немилість до правлячої влади, стати об’єктом політичного терору і репресій, чи навіть попроситися з життям (в умовах жорсткого тоталітаризму).

Говорячи про перехідні суспільства, слід звернути увагу на той факт, що громадська думка у цей час зазнає суттєвих змін і в першу чергу через послаблення політичної та індивідуальної несвободи особи, через зменшення державного контролю і тиску на громадян в цілому. Поступово пропадає страх перед ймовірним покаранням за протилежну до офіційно правильної думку. Згодом починає виникати опозиційне мислення. Громадськість бажає долучитися до політичного процесу, стати його безпосереднім учасником, а не номінальним, як це було за тоталітаризму чи авторитарного режиму.

Однак саме авторитарний режим ряд авторів зараховують до етапу зламу, до послаблення тоталітаризму. Приміром Ю. Сурмін, зазначає, що “в процесі еволюції тоталітарне суспільство переростає в авторитарне... В офіційній громадській думці на зміну вульгарному відкиданню опозиційних поглядів приходить спроба аргументації, обґрунтування офіціозу. Характерними є поділ на думки для народу і на думки для партійно-державного клану” [7, с. 18].

Громадська думка часто аналізується саме у структурі громадської свідомості, відповідно до цього її можна розглянути як стан свідомості, що змінювалася у процесі переходу суспільства з одного якісного стану в інший, тобто у процесі трансформації політичного режиму. Відповідно із зміною політичного режиму, а відтак із послабленням політичної індоктринальності, змінюється ставлення громадян як до влади, так і до самих себе. Відбувається сприйняття політичної дійсності як такої, де має місце суспільна оцінка, вираження інтересів та готовність до міни відповідної ситуації у разі незадоволення нею. Таким чином зароджується громадська думка, яка поступово здатна стати дієвим механізмом суспільної активності, зміни політичного курсу з урахуванням інтересів громадян, контуром зворотного зв’язку між громадянином і владою.

Український дослідник Б. Кухта розглядає громадську думку як прояв соціальної сфери громадянського суспільства: “У соціальній сфері воно (*громадянське суспільство – Д. Б.*) передбачає діяльність різних неформальних громадських об’єднань... Власне соціальна сфера відводить важливе місце сім’ї, всіляким об’єднанням за інтересами... у цій сфері формується громадська думка, тут розв’язуються суспільні конфлікти, бо власне тут відбувається

інституційне оформлення інтересів, що виникають у суспільстві” [4, с. 111].

Відтак, варто зауважити, що часто, під час вивчення громадської думки проводяться дослідження стосовно впливу на неї сім'ї, етнічної приналежності осіб, їх соціального та сімейного станів, рівня освіти. В сучасній Україні великого значення надається масовим політичним настроям та електоральній поведінці. Актуалізувалися сьогодні і проблеми безробіття, інфляції, шляхів та пропозицій виходу з фінансово-економічної, а також політичної кризи. Всі ці питання беруться на озброєння громадською думкою. Саме її ефективне функціонування здатне сприяти ефективному протіканню трансформаційних процесів у державах, що перебувають на етапі переходу.

На думку В. Набруска, “громадська думка – швидше актуальне прагнення до здійснення або, навпаки, усунення чогось, ніж вираження тривалих диспозицій поведінки, що підкреслює меншу тривалість існування актуальної громадської думки порівняно з соціальною нормою. Як дієвий чинник щодо деяких спільних реалій, громадська думка часто набуває характеру конфлікту між індивідами, які згрупувалися в протилежних таборах. Це одна з ґрунтовних характеристик громадської думки. Емпірично вона має бути наслідком дискусії з питання певного об'єкта, протилежно оцінюваного членами суспільства (залежно від різних групових інтересів)” [5].

Що ж до згаданої автором дискусії, то варто також звернутися до висловлювання Ю. Габермаса, стосовно підвищення ролі громадської думки в наслідок зростання сфери відкритості суспільства, проходження демократичних процесів, розвитку громадянського суспільства. Останнє ж передбачає публіку, яка вступає у дебати, дискусії, суперечки, нерідко створюючи конфліктні ситуації не лише в середині своєї групи, але й з представниками влади, з діяльністю якої часто може не погоджуватися [1].

Громадянське суспільство якраз і передбачає критику урядових рішень, а однією з головних функцій громадської думки є критична функція, в основі якої лежить аналогічне завдання. Але часто самої критики є замало, необхідними є пропозиції щодо зміни політичної стратегії, яка б відображала інтереси громадян у прийнятті політичних рішень, враховувала вимоги громадської думки під час вироблення державної політики.

На думку низки авторів, таких як Є. Головаха, І. Бекешкіна, В. Небоженко: “В демократичних суспільствах у ролі партнера і суперника державного управління виступають, з одного боку, громадська думка, з іншого – засоби масової інформації. Що стосується громадської думки, то, будучи одним з критеріїв демократичного суспільства, як виразник думки більшості народу, вона в той же час може бути опосередкованою, нестійкою. Громадська думка, як правило, обирає прості і швидкі рецепти вирішення соціальних проблем. Диктат громадської думки може бути не менш жорстким, ніж панування державної влади. Власне кажучи, в одній із сильних сторін демократії – опорі на громадську думку – при певних політичних умовах є небезпека руху до авторитаризму і тоталітаризму” [3]. Така небезпека, очевидно, характерна саме для перехідних суспільств, коли громадська думка може вийти з-під контролю громадськості, і, створюючи враження, що діє в інтересах всіх громадян, насправді стає маніпулятивною зброєю в руках державного апарату.

Громадська думка справді може розвиватися і функціонувати в демократичному суспільстві, або такому, що перебуває на стадії трансформації, одночасно слугуючи способом становлення власне демократії, сприяючи якісному перетворенню суспільної свідомості. Інститути громадської думки та демократії – поняття значною мірою взаємозумовлені і тісно взаємопов'язані. Ефективний розвиток одного з них обов'язково позитивно відображається на розвитку іншого.

Формування громадської думки обумовлене також низкою інших, виключно демократичних процедур та ознак суто демократичного врядування. Відтак, для того, аби громадська думка у перехідному суспільстві могла набути якісних ознак повноправного демократичного інституту необхідно вживати відповідних заходів найперше самим представникам влади, які прагнуть демократичного курсу. Чи не найважливішим елементом розвитку громадської думки є вільні, незаангажовані, альтернативні засоби масової інформації, які різносторонньо висвітлюють інформацію, подають її об'єктивно та неупереджено. Для цього необхідним також є створення доступу до інформації, яка висвітлює діяльність державних керманівців. Влада повинна усіляко сприяти суспільній поінформованості, особливо,

що стосується питань суспільно-державного управління. А у перехідних суспільствах – ліквідувати монополію держави на ЗМІ та на потоки інформації в цілому.

Важливим моментом тут також має стати залучення до роботи у мас-медіа компетентних кадрів, а також сприяти їх підготовці, заохочувати до фаховості. Таким чином можна буде підвищити і рівень компетентності громадської думки, адже через ЗМІ відбувається як її ретрансляція, так і формування. Окрім цього, необхідним є дослідження громадської думки, відстеження її основних тенденцій та врахування їх з боку влади, відображення інтересів суспільства, виражених у громадській думці, у політичному курсі держави. Сюди ж можна додати ще одну важливу умову – створення правових умов існування та функціонування громадської думки, її інституціалізація.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас. – Львів : Літопис, 2000. – 124 с.
2. Грушин Б. Мнение о мире и мир мнений / Б. Грушин – М: Политиздат, 1986. – 313 с.
3. Демократизация общества и развитие личности : от тоталитаризма к демократии / Е.И. Головаха, И.Э. Бекешкина, В.С. Небоженко. – К : Наукова думка, 1992. – 126 с.
4. Кухта Б. Політична влада та її рішення / Б. Кухта. – Львів: ЦПД, 2006 – 240 с.
5. Набруско В. Громадська думка як предмет політико-соціологічного дослідження[Електронний ресурс] / В. Набруско. – Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1587>
6. Носель-Нойман Э. Общественное мнение: Открытые спирали молчания / Э. Носель-Нойман. – М. : ФАИР, 1996. – 351 с.
7. Сурмін Ю. Теория общественного мнения: Курс лекцій / Ю. Сурмін. – К.: Межрегион. акад. управл. персоналом., 1999. – 67 с.

АНОТАЦІЯ

Балуцька Л. ГРОМАДСЬКА ДУМКА І ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ

Стаття присвячена проблемі місця та ролі феномену громадської думки в суспільно-політичному житті. Аналізується феномен громадської думки в процесі трансформації політичного режиму. Визначено її сутнісні характеристики та відмінні риси в залежності від функціонування недемократичного режиму та в умовах становлення демократії. Досліджено можливість існування громадської думки, як явища, звичного для демократичного врядування, в умовах перехідного суспільства. З'ясовано, що у процесі зміни масової суспільної свідомості на етапі переходу змінюються якісні характеристики громадської думки, як явища породженого свідомістю громадян. Визначено ряд характеристик, необхідних для формування громадської думки, в суспільствах, що перебувають на шляху до демократії.

Ключові слова: громадська думка, демократія, політичний режим, інформаційний простір.

SUMMARY

Balutska L. PUBLIC OPINION AND POLITICAL REGIME

The phenomenon of public opinion in the process of political regime transformation is considered. Its substantial characteristics and distinguishing features are determined depending on the course of the undemocratic regime and under the conditions of democracy formation. The possibility of public opinion existence is studied as the phenomenon usual for democratic government under the conditions of transitional society. It is found out that in the process of change of mass public consciousness at the transitional stage the qualitative characteristics of public opinion undergo changes being the phenomenon descendant by the consciousness of citizens. It is determined a number of parameters necessary for public opinion forming in the societies tending to democracy.

Key words: public opinion, democracy, political regime, information space

**ХРИСТОСВІДОМІСТЬ ЯК ВИЯВ БОЖЕСТВЕННОЇ ПРИРОДИ ЛЮДИНИ В
САКРАЛЬНИХ ТЕКСТАХ ВЧЕННЯ ЄДИНОГО ЖИТТЯ**

Постановка проблеми. Прагматизм політичної та бізнесової еліти провокує періодичні світові кризи. Споживацьке відношення до світу, притаманне масовій свідомості, робить їх затяжними. Масштаби та тривалість корупції й цинізму еліти в Україні спонукають ще раз замислитись над сутнісною природою людини та адекватністю політичних провідників суспільства імперативам буття. Водночас наукова спільнота практично не знайома з текстами, які з позиції філософії Єдиного Життя розкривають глибину і сутність проблем, що їх планетарна цивілізація випродукувала за даного типу власної свідомості. Вони є продовженням Вчення Живої Етики, переданої на поч. ХХ століття через О. І. Реріх. Реріхівський рух набув популярності й активності не тільки в Росії. Філософські, етичні, психологічні, медичні ідеї Живої Етики в тій чи іншій мірі стали надбанням громадськості, як наукової [2; 7; 18; 19], так і широких кіл мислячих людей, спраглих до істини після десятиліть офіційного ідеологічного нав'язування владою матеріалізму в марксистській догматичній інтерпретації. Широкого поширення набула література, яку раніше кваліфікували як містичну з однозначним присудом ненауковості. В самих науках піддаються критичному переосмисленню деякі ідеї, що ще вчора були загально визнаними. Парапсихологія розглядається як галузь психології [8, с. 224 - 234], квантова механіка виявляє парадокси, що дисонують з приписами світоглядних настанов середини минулого століття, натомість схилиючи фізиків - ядерників розкривати глибинний взаємозв'язок картин світу фізиків та містиків [9], внутрішнього і зовнішнього, мікрокосму і макрокосму, спонукаючи вбачати прояви єдиної сутності у феноменах, що вивчаються фізикою, філософією, біологією, психологією і теологією. Світоглядна невизначеність стає предметом обговорень наукових дискусій, конференцій. Успіхи генної інженерії, нейрофізіології, нанотехнології, інформаційних технологій і водночас техногенні, природні катаклізми та соціальні потрясіння, апокаліптичні віщування, попередження „контактерів” („ченнелінг”) в умовах світової економічної кризи та глобалізації вимагають критичного осмислення сутнісної природи людини, її перспектив, закономірності взаємообумовленості буття і свідомості, місця в світобудові без замовчувань і мовчазного уникнення академічною наукою обговорення ідей, отриманих поза наукою, але які випереджають науку [19], дозволяють їй самокритично поглянути на свої здобутки, можливості закономірного мирного, без потрясінь і катаклізмів, розвитку людини та людства. В науковому обігу практично відсутні як самі тексти, так і їх ретельний аналіз та вивчення, попри майже двадцятиліття з часу публікації перших праць сакральних текстів, які носили назву „Агні Йога. Сучасний етап”, а зараз опубліковані в першому томі „Науки Єдиного Життя” [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема сутнісної природи людини є методологічно визначальною щодо розуміння людиною світу і себе в ньому, спрямованості власної активності та меж свободи задля самопіднесення в гармонії зі світом. Її не могли оминати мислителі минулого і сучасності. Всі світоглядні системи, політичні ідеології зокрема, навіть якщо й не визначають, та імпліцитно містять її розв'язок як вихідну тезу подальших своїх концептуалізацій. Філософи, психологи, соціологи, теологи, антропологи, правознавці долучались до її прояснення.

Визнаючи і констатуєчи духовну природу людини, академічна наука все ж не вживає щодо людини термін „божественна людина”, „боголюдина” чи „божественна природа людини”. Проблема співвідношення природного і соціального, раціонального та ірраціонального, логіки та інтуїції, внутрішнього та зовнішнього, об'єктивного та суб'єктивного, психічного та фізіологічного, детермінізму та індетермінізму людського „Я” в науковій та навчальній літературі розкрита достатньо повно. А проблема співвідношення природного, соціального і божественного в людині академічною літературою майже не ставиться. Божественна природа людини як предмет аналізу є прерогативою теологічних

концепцій, езотерики, теософії та мислителів, яких відносили до ідеалістів. В підручниках з концепцій сучасного природознавства вона подається як позанаукові інтерпретації, які часом отримують підтримку окремих науковців. Перепоною до утвердження і наукового осмислення божественної природи людини, на нашу думку, є дуальні крайнощі: 1) інерція матеріалізму як світоглядної настанови для науковців старшого покоління; 2) надміру радикалізм креаціоністів та ідеалістів, що недіалектично заперечують матеріальну природу всього сущого; 3) брак нових експериментальних даних та їх теоретичного узагальнення в інтегральному світогляді, як синтезі філософії, науки та релігії, про який все голосніше говорять в умовах домінування все ще класичної і неklasичної, проте вже за становлення постнеklasичної наукової парадигми; 4) страх осуду та глузувань в науковій спільноті за ірраціональний дилетантизм чи в громаді за атеїстичну ортодоксію; 5) примирення з монополією теологів на автентичність подання і тлумачення вчення І. Христа чи небажання вникати в тонкощі релігійних істин, християнських зокрема або ж побоювання, що утвердження неканонічних істин – це власний відхід від Бога і вияв богохульства (самоцензура). Тут побіжно вкажемо й на інші методологічні та психолого – духовні причини такого небажання визнати божественну природу людини. В методологічному відношенні це пов'язано з недостатньою обізнаністю вітчизняних науковців, окрім зацікавлених, з працями Оригена, Я. Бьоме [3; 4; 5], Сведенборга, Екхарта, алхімічними трактатами, що так вплинули на німецьких класиків філософії, на К. Юнга з його аналітичним психоаналізом і розкриттям внутрішніх психоструктур в свідомості людини. К. Юнг виявив „дивовижну схожість аналітичної психології з алхімією” [21, с.120]. В „Містерії Возз'єднання”, зізнається вчений, „я ... постарався найперше представити алхімію у всьому її об'ємі як деякого роду психологію або основу для її розвитку” [21, с. 128], як трансмутацію заліза недосконалостей в золото аристократа духу. В психолого – духовному відношенні – нерозвиненістю внутрішніх пізнавальних структур в духовному світі матеріалістично мислячих вчених як закономірність вузькості їх мислення та свідомості, наявності ментальних рамок, що не дозволяють проявитися у внутрішньому просторі людини (як інформаційно - енергетичної польової структури) новим пізнавальним енергіям (пізнавальним новоутворенням), здатним „сканувати” нові, містичні в термінології класичної науки, сфери буття, про що ще наголошував Платон, неоплатоніки. І цією пізнавальною інстанцією аж ніяк не може бути інтелект. Бо навіть ті, „... хто вірить в інтелектуальний доказ існування Бога можуть не мати рації. Але зрозумійте, їх висновок не помилковий, тому що Бог, поза сумнівом, існує. Але що невірно, так це два положення. По-перше, Бог, образ Бога, який, на їх думку, вони ствердили, є мертвим образом далекого Бога. По-друге, мої любими, інтелект не може зрозуміти дійсного Бога. Живий Бог за межами інтелекту і за межами всіх інтелектуальних доказів, всіх досліджень, всіх порівнянь” [14]. Цією структурою є очищене від енергії анти-любви серце як сонячний центр людини [6]. Саме поняття „серце”, „осердя”, „середина”, „серед”, „о – серд-я” – о серед Я засвідчує це. Даний сакральний постулат є вихідною тезою філософів – містиків та філософії кордоцентризму. Так, у пізніх трактатах Я. Бьоме. центр пізнання - Христос, "орган" причетності до Нього - серце, лише віддавши своє серце Христу, може людина знайти обитель в серці Сина і сприйняти тим самим те Слово, яким Бог пізнає себе у вічності [3]. Г. Сковорода і П. Юркевич дають схожі обґрунтування [23].

Осмислення християнства в світлі аналітичної психології привели К. Юнга в праці „Психологія і алхімія“ (1944) до проблеми Христа як психологічного феномена. В образі Христа вчений вбачає присутність як в людині, так і в неорганічній природі творчого початку, який уособлює собою світову душу та антропоса, що створив світ. Ця ідея – матеріальний аналог образу Христа, архетип колективної свідомості [20, с. 123]. Історичний Ісус – носій цього архетипу Христа як світової душі та світового творця для колективної свідомості тогочасного соціуму, а християни – індивіди, душі яких перебувають ще в безсвідомій природі. В „Айоні” Юнг підмічає співпадіння появи Христа з початком ери Риб, вказуючи в праці „Синхроністичність: акаузальний зв'язуючий принцип” на паралель (синхронію) між Христовим життям і об'єктивною астрономічною подією - весняним рівноденням в сузір'ї Риб, і що Христа треба сприймати як того, хто очолює новий еон [22; 20, с.128]. „Від проблеми Христа, - згадує Юнг, - я наблизився нарешті до виникнення антропоса, власне людини в плані психологічному, до питання „самості” і її виразу в досвіді індивіда...”, розвитку свідомого із безсвідомого і вплив на людське життя індивідуальності, „внутрішньої людини ” („Про

походження свідомості” 1954) [20, с.128].

„Божественному довікллі” неортодоксального теолога Т. де Шардена є обґрунтування його головного видіння – Христа всього у всьому та Всесвіту, що його пронизує і рухає Собою Бог на всьому протязі еволюції Всесвіту [16, с. 132]. Христос постає як центр випромінювання енергій, якими наскрізь просякнуті всі сфери [16, с.95]. Енергії Христової любові належить „розірвати ті оболонки, в яких ревниво замикаються і животіють наші індивідуальні мікрокосми” [16, с.119]. Еволюція як перехід космогенезу в ноогенезу (розумогенезу), що кульмінує в христогенезі і є рухом до точки Омеги – Космічного Христа, уособленням якого є історичний Ісус Христос [17, с. 424; 18]. Еволюція – зростання свідомості – планетаризація [17, с. 355] як мегасинтез завдяки любові як енергії [17, с. 378] і рух до органічної суперагрегації душ [17, с. 351], огортання Землі „єдиною мислячою оболонкою, що утворює функціонально одну обширну крупинку думки в космічному масштабі” (ноосферу) [17, с. 365], „де множина індивідуальних мислень групується і підсилюється в акті одного єдинодушного мислення” [17, с. 365] – ось шарденівський ланцюжок формування своєрідного живого планетарного Боголюдського мисленнєвого люблячого організму космічного масштабу та призначення, що випромінює психічну енергію любові для потреб Буття і стає органічною частиною Вселенського Космічного Христа Універсуму. Інтернет як функціонуючий „біокомп’ютер” планетарного масштабу є тільки тілесною зовнішньою оболонкою внутрішнього становлення такого організму. Шарден не вживає термін „христосвідомість”, та вся його система просякнута процесом становлення такої якості свідомості в людині. Схожі ідеї висловлював В. Соловйов: „... до людини прагнула і тяжіла вся природа, до боголюдини спрямовувалась вся історія людства” [15]. Історичний Ісус – Боголюдина, яка підчинила божественному початку в собі свої природний та людський початки. Боголюдина - Бог, що сприйняв людську натуру. Боголюдина індивідуальна, виражає безумовний зміст божественного початку. Христос як Боголюдина – це здійснений вираз безумовно – сущого Бога. А людино – бог – людина, що сприйняла божество, людино-бог універсальний [15].

Дане поняття є широко вживаним в літературі видавництва Саміт Юніверсіті Прес, яку в цій статті ми не розглядатимемо. Отже, на основі аналізу сакральних текстів Вчення Єдиного Життя автор ставить за мету показати, що в цих текстах стверджується наявність в структурі свідомості людини христосвідомості як вияву її божественної природи.

Виклад основного матеріалу. Приступаючи до аналізу, даватимемо часом розлогі цитати з наступними коментарями, усвідомлюючи ризики порушення цілісності тексту, отриманого поза наукою та релігією, але який прояснює їх надбання, відсіюючи їхні міфологеми. Сама мова текстів змінюється від присутності образно – метафоричних пояснень в перших Книгах з поступовим переходом до живої тканини філософських текстів з їх абстрактно – конкретним аналізом. Це перехід від Вчення до Науки. Так, розуміння природи людини проглядає через наступну образно – метафоричну форму: „Важко стукати в наглухо закриті двері, неймовірно важко розбудити Істинного Господаря душі людини, коли життя останньої схоже з дією заводної механічної іграшки ” [12, с. 146]. Отже, душа має Істинного Господаря, Який володіє Істиною, інакше Він не може бути Істинним. Як Господар, Він направляє душу, яка повинна підкорятися Його управлінським імпульсам. На певному етапі душа не підкоряється Господарю, бо він не пробуджений, отже, спить. Хтось Його повинен розбудити. Хто і як, з якого напрямку – зсередини чи ззовні, чи з усіх напрямків водночас? Але: а) душа активна, не спить; б) простір, в якому діє душа, має наглухо закриті двері, та ким і чим вони закриті ?; в) логічно, що душа повинна розбудити свого Господаря, і на це повинна бути спрямована її активність; г) натомість життя душі людини схоже на заводну іграшку, тобто людина спрямовується іншими, радше зовнішніми, імпульсами, ніж внутрішнім самоусвідомленням.. Цей сюжет добре відомий в літературі з античності. Платон говорив про Печеру, людей – ляльок, а індуїзм та буддизм про колісницю, запряжену трійкою коней, якими керує візничий, що виконує наказ господаря колісниці. Сакральність терміна Господар – Господь і дар, Той, хто дарує. Символізм: коні – тіла (оболонки душі – емоційна, пам’яті та фізичне тіло – в’язниця душі (Платон) чи органічна істота, призначена для життя і є реалізацією вимог душі (ентелехія)Аристотеля), візничий – розум, господар – монада, представлена Вищим Розумом, який і є предметом нашого аналізу, маючи в літературі назву Святе Я – Христа. Наведені вище міркування прямо не вказують на Христа і христосвідомість. Дещо наближає до цього

наступне роз'яснення: „...як любов у звичному статевому розумінні неможливо нав'язати через інтелект, цьому неможливо навчити - любов приходить сама, так і місткість любові дається крок за кроком, є таємницею, зазвичай не піддаючись розумінню людей. В цьому суть феномену Христа. Треба стати Христом, щоб осягнути суть його життя. Треба полюбити, щоб зрозуміти, що це таке” [12, с.147]. Отже, Христос – це феномен, суть його – прихід любові, місткість якої дається поступом, „крок за кроком”, вимагає зусиль („треба стати”). Цей феномен можна проявити, ставши Христом. І лише ставши Христом, можна пізнати („осягнути”) суть життя Христа. Через інтелект зрозуміти суть Христа неможливо. Потрібно перевершити інтелект. Перевершити - це підпорядкувати його іншій інстанції всередині людини, підпорядкувати їй як більш досконалій структурі. Та інтелект дозволяє зрозуміти, що явище Христа є феноменом, якому притаманна певна міра місткості любові. Ця місткість любові дається крок за кроком і є таїна. Христом можна і треба стати. Ним може стати будь – хто, набуваючи відповідних якостей. І винятковості нема ні для кого, в минулому чи майбутньому. Стати – це процес, який неможливий без зусиль. Напевно зусиль духовних, моральних, почуттєвих, інтелектуальних, вольових в їх єдності і творчій напрузі самоздійснення, служіння і самопожертви. Зусиль двосторонніх чи багатосторонніх: від індивіда до Творця через Його представників і навпаки. Лише ставши Христом, можна осягнути суть його життя. Допоки людина не стане Христом, вона не спроможна осягнути суть життя Христа. Суть феномену Христа – набуття любові, місткість якої, напевно, дозволяє осягнути і оволодіти таїною Любові. А оскільки „...Таїна Любові – основа, корінь Життя. Любов – животворний, дивотворний початок, суть речей, запорука існування Світу”, то суть феномену Христа полягає, напевно, в здатності набути таку міру Любові, яка є основою, коренем Життя, здатна творити життя, є запорукою існування Світу [12, с. 147].

Процес просування до Христа має свої закономірні сходинки. Однією з них є наступна: „...той, хто зійшов на сходинку „над своїм особистим Я”, повинен уникати насилля над Я іншого, що не досяг такого рівня, але має право на своє власне Я. Для цього потрібно любити, любити того, хто перебуває духовним немовлям, тоді будь – які неминучі заходи виховання не будуть жорстокими, бо перш за все буде зрозуміла ваша любов, яка відкриває будь – яке серце” [12, с.149]. Іншими словами, підпорядкування своєму особистому Я є перепорою до становлення Христа. Духовна зрілість – вихід „над своїм особистим Я”. Стан духовного немовляти – перебувати „під своїм Я”. То ж, відмінність між станами зрілості та немовляти – це відмінність між „під” та „над” Я. Бути „над Я” – це володіти (мати) любов'ю, мати спроможність, здібність відкривати серця. Серце відкривається любов'ю. Отже, це особисте Я (его) „наглухо закриває двері душі”, не дозволяючи їй розбудити свого Господаря, а любов – та сила, що стукає в зачинені двері.

Така любов спочатку є зовнішньою щодо душі. Її хтось дає. Дозрівання душі є набуття нею любові. А набувши цієї сили любові, душа спроможна розбудити свого Господаря. І тоді, розширивши „свою свідомість, розчинивши в ній своє его, людина починає функціонувати як Космічна Істота, зливаючись з безмежністю, вона сама стає безмежною.” [12, с.166].

Розчиненню его сприяють суспільні процеси. „Кризові періоди в історії людства, ломка старого, утвердження нового сприяють стоншенню духу. Проявляється різка грань між людьми різного духовного рівня, реалізується Карма, розмежовуються людські раси і підраси. Внутрішня сутність процесу залишається нерозгаданою більшістю втілених людей, що піддаються віянню часу” [12, с.166]. Напевно, така сутність полягає в прозорині одних груп в необхідності брати під контроль Вищого Я своє менше я і, навпаки, відчуття свободи проявляти своє его, менше я. На це прозоріння спрямовані „Книги Вчення – джерело Знання і методологія досвіду духу” [11, с. 244], „методологія духовного розвитку” [13, с. 283]. Бурління змін, трансформаційні процеси різних рівнів, сфер, стратегій поведінкових реакцій потребують методологічної впорядкованості розуміння суті того, що відбувається в нібито хаосі подій. І Вчення – це: „Міст, здатний з'єднати світи, в розрізненій, замкнутій невіглаством свідомості; це шлях до розуміння сутності людини, її місця в світобудові, перетворення людини із елемента безликої сірої маси в самостійну, свідому індивідуальність, відповідальну за свої еманції, точніше, що усвідомлює свою відповідальність за них” [12, с.162]. Сама ж „Здібність усвідомлювати [в оригіналі використано термін „сознавать”, що не тотожний поняттю „осознавать”, які обидва вживається в тексті. Тому український еквівалент потребує терміну

„свідомити”. Тоді переклад наступний: „Здібність свідомити“ життя – вища якість Буття„” – прим. Б. В.] життя – вища якість Буття. Здібність оберігати життя – вища якість духу” [12, с.167]. То ж рух до Христа й означає набуття цих здібностей свідомити й оберігати життя.

Набуття нових здібностей є набуттям нової якості свідомості. Цими якостями є чуттєзнання, духовзнання, яке перевершує знання его, інтелекту. „ Чуттєзнання, духовзнання, космічна свідомість передбачає неділиме, природне знання людиною основних законів Буття. Людина внутрішньо відчуває їх і керується ними в своєму житті. Хай навіть ніколи їй не доведеться чітко сформулювати їх і виразити словами. Це вроджене почуття справедливості, совісті, благородство. Епітетів багато, суть одна: людиною керує її вища сутність, вона здатна чути своє вище Я. Це зовсім не означає, що вона захищена від своїх помилок, від оман своєї свободи волі, від земних зваб і т. ін. Ні, зовсім навпаки. Такі люди здійснюють, напевно, більше помилок, ніж інші, бо вони кидаються, вони у вічній суперечності з собою, з суспільством, з життям загалом. І все це до тих пір, допоки вони не побачать вихід, не почують Голос, що чітко їх кличе туди, де іншим, можливо, нема ще місця” [12, с. 169]. Перехід від одного якісного стану свідомості до іншого є процесом, суть якого: „ В приборканні себе, свого егоїстичного початку – вища Йога” [12, с. 172]. При цьому набуваються нові вміння. „Вміння залучати при вирішенні більшості питань свої вищі принципи, незалежно від вимог нижчих, відрізняє істинних політиків, вождів, пророків. Зневажання меркантильними сторонами людського життя, відсторонення від егоїстичних інтересів заради утвердження духовних початків – подвиг, що потребує достатньої мужності і стійкості людини, яка є частиною суспільства, особливо в час, що настільки загострює всі конфлікти. ... потрібно лише навчитися слухати веління свого вищого початку, бо за глибоко заземленою шкалою цінностей приховуються наслідки непередбачувані” [12, с.184]. Тут маємо: а) вищі та нижчі початки; б) ці початки є принципами зі своїми цінностями та вимогами щодо поведінки людини; в) в своєму життєвому просторі свідомості людина має свободу вибору своїх вищих чи нижчих принципів; г) це вибір між утвердженням духовних початків чи егоїстичних інтересів; д) наслідки вибору заземленої шкали цінностей – непередбачувані; е) вибір вимагає протистояти як внутрішньому тискові своїх нижчих початків, так і зовнішньому тискові суспільства; є) в сьогодишніх умовах – це подвиг; ж) достатня мужність і стійкість – потреба, умова та засіб витримати тиск і утвердити духовні початки; з) наш час особливий і загострює всі конфлікти; и) чути веління свого вищого початку – це вміння; і) його треба набутти, залучаючи при вирішенні більшості питань попри звичку людини покладатись на „висновки свого розуму, не завжди підвладного кращим сторонам її натури” [12, с.183]; ї) цим вмінням володіють істинні політики, вожді і пророки; й) вожді чують і слухаються Вищого Я краще за політиків, а пророки – за вождів; к) неістинні політики, вожді, пророки меркантильні, егоїстичні, неспроможні протистояти внутрішньому та зовнішньому тискові своїх та чужих нижчих принципів, слабкодухі й нестійкі, нечутливі до вищого початку, а тому загострюють конфлікти з непередбачуваними наслідками. Подібність з Платоном очевидна (3 початки душі, 3 функції початків, 3 класи, 3 функції класів, мудрість, мужність, розсудливість, справедливість – добродійності філософів-правителів, що узріли Благо-Сонце, зв'язок Сократа зі своїм даймоном (богом – Вищим Я), що застерігає від помилок). Це і є розгадка загадкового даймона. Платонівські розумний, пристрасний (лютий), жадаючий початки душі, ув'язненої тілом Аристотель модифікує: софія, фронеzis (розсудливість), пристрасті, живлення, притаманне тілу як органічній істоті, яке спрямовується душею (ентелехія тіла). Добродійності ведуть до Софії, biostheoreticus - споглядального життя, що наближає до богів та безсмертя.

Зробимо припущення, що подібність з античними мислителями є циклічним резонансним нагадуванням вже засвоєних універсальних істин на наступних синхронно сприятливих відрізках спірального розвитку для подальшого поглибленого усвідомлення і розвитку. „Роз'яснення необхідності природного психічного розвитку на основі істинної духовності – основне завдання Наших Співробітників” [12, с.185].

Стисла формула набуває такого виразу: якісні стани свідомості (чуттєзнання, духовзнання, космічна свідомість) - неділиме, природне знання (перевершує знання его, інтелекту) - основні закони Буття - внутрішнє відчуття їх - суб'єкт керується ними в своєму житті - вроджене почуття справедливості, совісті, благородство – суть - людиною керує її вища сутність (людина чує своє вище Я).

Аргументами на підтвердження припущення є наступні роз'яснення. „Проникливість Духа не має меж. Духознання – вища можливість втіленої істоти. Всі види чуттєзнання далекі від неї. Знання в духові – найбільш істинне. Це прямий провід для отримання інформації про суть речей. Розвиток цього дару відбувається шляхом стоншення сприйняття даної істоти в процесі втіленого життя. Іншими словами, постійне налаштування на певний духовний рівень веде до прояву духовних можливостей людини, закладених в ній в результаті попередніх життів. Цим і пояснюється необхідність певного виховання, освіти людини, вплив на неї суспільного світогляду, соціальних умов, в яких вона знаходиться і т. і. Ці умови, визначені Кармою даного індивіда, сприяють чи перешкоджають включенню духознання. Сам дар ж цей заробляється індивідуальним духом на протязі багатьох втілень, своїм виявом є зв'язком з вищим Світом, здійснити який в даному житті повинна людина заново в процесі свого становлення як особистості” [12, с.193 – 194]. Прояснюючи для себе текст, наголосимо, що дух всепроникливий, та обмежений, як і у Гегеля, своїми конкретними формами, через які розгортається. Знання в духові – вища можливість, істинне знання, реінкарнаційно витончений дар, прямий провід до суті речей, прояв накопиченого і налагодження заново зв'язку з Вищим Світом.

Відмінності в якісних станах свідомості – це різна міра налагодженості зв'язку зі своїм Вищим Я та Вищими Світами. „Голос Вчителя, провідний голос Вищого Я може почути кожний. Ніхто не обділений турботою Світу Вищого. Кожний в житті своєму стикався з силою турботливою і оберігаючою, що підказує в самі критичні миті правильне рішення. Не називайте це випадковістю. Не списуйте все на всепрощаючого Бога. Ніхто не має намір вас страчувати, і милувати, і відгукуватися на ваші нескінченні „дай”. Життя йде своїм плином, і ви відповідальні за кожну струну, що прозвучала з вашої милості. Вказуєте на суперечність? Ні, в цьому суперечності нема. Згадайте про необхідність гармонії в Єдиному Енергетичному Полі. Всі сили Світу спрямовані на підтримку цієї гармонії. Прояв Світу Вищого в проявленому тілі можливий лише при відповідному налаштуванні на його хвилю. Питайте Світ Вищий, і він відгукнеться у вашій душі. Ви відчуєте ту вашу частину, яка живе в ньому, будучи його невід'ємною частиною. Розвиваючи в собі представництво Світу Вищого, ви чуєте голос його як голос Вчителя, як голос Бога. Не помиліться. Цей голос може бути голосом інших Світів, складовою частиною яких ви теж є. Спрямовуючи свою свободу волі у відповідності з вищими принципами, викладеними у священних писаннях різних народів і що стверджуються ще раз Нами, живучи згідно з Законами Космосу, ви відкриваєте себе для вищих аспектів Космічної Ієрархії, яка, вибираючи вас, проявляє себе у вас, здійснюючи Вище Співробітництво, до якого завжди повинна прагнути людина” [12, с.194 – 195]. Зауважимо, що ідея налагодження прямих і зворотних ієрархічних зв'язків є прописною для теорії управління та розуміння функціонування живих організмів. Разом з ідеями організму, віталізму, телеологізму („Життя йде своїм плином”, „...Світ Вищий, і він відгукнеться у вашій душі. Ви відчуєте ту вашу частину, яка живе в ньому, будучи його невід'ємною частиною”) та ідеями гармонії Єдиного Енергетичного Поля, Ієрархічності Світобудови всі ці ідеї співзвучні як з афінським неоплатонізмом (Гієрокл Олександрійський, Прокл) [10 с.4 -336], стоїцизмом (ідея космополісу), так із сучасними науковими поглядами.

Таке активування ієрархічності зв'язків завдяки налаштуванню на „хвилю” Вищого Світу і його прояв в людині є посвятою. „Посвяти - якісно нові етапи розвитку індивідуального духу, що проходить школу втілень, етапи, які ведуть до розширення свідомості, наближення її до божественної. Посвячувальні процеси переводять індивідуальний дух на якісно нову ступінь, яка дає йому свободу безпосереднього самовираження, незалежно від форми, що заключає його на дану мить. Чим вище посвята такого духу, тим вищі його творчі можливості і, отже, серйозніші наслідки його творчості в масштабі Світобудови. Тому посвятам передують тривалі періоди Випробувань і Учнівства. Тобто те, що являє собою Ієрархічне керівництво істотою, яка розвивається” [11, с.243 – 244]. Врешті - решт ланцюг втілень призводить до наслідків. „Відродження духу – народження Христа в людині - таїна, яку дано пережити кожному... Осягнення своєї індивідуальності і принесення її добровільно на вівтар того, частиною чого вона себе відчуває, етапи зростання людини від масової свідомості несеної вітром піщинки до космічної свідомості відповідального творця” [11, с. 247 - 248].

Однак є значні перешкоди до налагодження органічності ієрархічного зв'язку. „Межу

своїх можливостей людина бачить зазвичай в іпостасях земного життя: кар'єрі, багатстві, статевій любові. На це спрямована вся істота, ототожнена з матерією Світів, для яких дані цінності є найвищими. Більше того, свої сподівання на зв'язок зі Світом Вищим людина також, як правило, проводить крізь призму своїх земних устремлінь. Це вірно до тих пір, поки в ній не прокинеться глибоко приховане зерно Духа. Саме цей процес знаменується в релігії Зачаттям і Народженням Христа. Осмислення власного духовного життя в світлі біблійних істин повинно стати правилом для людини майбутнього. Не тільки поклоніння боголюдині, яка колись народилась, жила і померла в ім'я спасіння людства, а розкриття і вирощування в собі, в своєму серці такої людини повинно бути нормою моралі людей Нової Раси. Для цього у людства майбутнього можуть бути всі основи і можливості. Слова „можуть бути” Вимовлені з умислом, з метою нагадування про можливості різних виявів процесів становлення людства як самостійної сутності: яка усвідомлює себе органом Планети Земля і разом з нею – Всесвіту або замкнутої на своїй неповторності і відокремленості. Перше веде планету до процвітання, друге – до можливої загибелі. Вибір плюса чи мінуса має місце завжди у Світобудові. Про це потрібно пам'ятати кожному здатному сприймати Наші Слова” [11, с. 248 – 249].

Для безпосереднього предмету нашого аналізу із наведеного вище важливо відзначити: 1) посвяти завдяки розширенню свідомості наближають до божественної свідомості; 2) народження Христа в кожній людині є таїна відродження духу; 3) Христосвідомість є черговим підсумковим етапом реінкарнаційного ланцюга дозрівання людини до „космічної свідомості відповідального творця”; 3) свідомість людини багатоієрархічна (дух має зерно, а, отже, невичерпний аналогічно до філософських висновків про невичерпність матерії. То ж дух і матерія – дві сторони Єдиного, які не можуть існувати одне без одного і взаємопроникають, утворюючи світи різного ієрархічного рівня, взаємодія між якими, як живими свідомими істотами і призводить до невинного розвитку Життя, матеріалізації духу і одухотворення матерії); 5) земні устремління людини глибоко приховали зерно духу; 6) пробудження зерна духу є процесом „проростання” зерна через товщу земних нашарувань (земних устремлінь); 7) в християнстві процес прокидання зерна знаменується Зачаттям і Народженням Христа; 8) Христос – це боголюдина; 9) розкриття і вирощування в собі, в своєму серці боголюдини, Христа – належна норма моралі людей Нової Раси (Раса становлення Христів); 10) біблійні істини – алгоритм осмислення власного духовного життя кожним. Тобто зовнішні події життя історичного Ісуса є виявом прокидання його христозерна духу і Народження Христа (екстерналізація інтеріоризованого, прояв внутрішнього Христа для зовнішнього світу). Тому суть християнства не в поклонінні Ісусу, перетворення його в ідола, що спостерігаємо в ортодоксальному християнстві, а набуття продемонстрованих життям Ісуса добродетелей як вияв кожним божественних якостей індивідуалізації свого внутрішнього Христа (Святого Я Христа); 11) самоусвідомлення людством себе як єдиної сутності ще попереду; 12) людство, Планета Земля, Всесвіт – живі органи різного ієрархічного рівня структурної організації в живому організмі Світобудови з відповідними функціями, зокрема виробництва людськими серцями психічної енергії як своєї космічної функції; останнє, і в майбутньому перед людством стоятимуть вибори - самоусвідомлення себе як структурного органу чи самозамкнутість на своїй неповторності з протилежними наслідками.

Як релігія, так і наука можуть виступати засобами самоусвідомлення. Сердечна молитва прокладає зв'язок Світів через провід сіяючої нитки із серця в Світ без меж. Суть віри – істинне єднання з Богом, яке неможливе при зосередженості людини суто на своїй формі [11, с. 249]. Та людство „просунулось ... в своїй свідомості. Можна говорити прямо, не вдаючись до чисельних алегорій”. Сучасникам „ближче картина світу, заснована на досягненнях науки, отриманих шляхом досліджень, досвідів плюс осянь допитливого, шукаючого розуму. Однак для людини характерна своєрідна закостенілість, прихильність звичним поглядам та віруванням: все повинно бути так, як хтось сказав, як завжди думали і говорили. І не інакше. Прорив подібних заторів свіжою думкою, що революційно розширяє свідомість людини чи групи людей, веде до прозріння, до нових досягнень духу. Мова йде про дух – божественний початок, який шляхом свого прояву у формі приходить до поступового усвідомлення самого себе спочатку як неповторної і замкнутої на себе індивідуальності, а потім як безмежного і такого, що включає в себе всю Світобудову божества. Результати такої метаморфози свідомості вражаючі: можливості розвинутого індивідуального духу грандіозні. За суттю своєю безмежні.

Єдиним обмеженням, рамками своєї волі такого духу є його якість, вихована, відшліфована різноманітними випробуваннями в досвідах його прояву у формі, якість свідомості – творця в руслі Божественного Плану...” [11, с.250].

Та тільки очищене серце осяє „допитливий, шукаючий розум” прозрінням духу як божественного початку, усвідомлення себе спочатку як самозамкнутої індивідуальності і аж до „Спасителя Світу, Божого Сина”. А це вимагає подолання свого ототожнення з формою. „Сердечна молитва, звернена до Всевишнього, в якій людина віддає себе на Служіння в ім’я Життя, - вищий прояв дозрілого духу”, що „вийшов із меж своєї форми, ... ототожнив себе з Безмежністю...Це найважливіша мить, що веде до кардинального перелому в житті індивідуального духу: все, що було до цих пір, втрачає своє значення. Цілковито змінюється мотивація проявів духу на всіх рівнях Буття...дух - властитель сам вирішує свою долю і опиняється там, де він вважає себе необхідним для допомоги; його життя – життя борця наповнюється новим смислом, поступово осягаючи який, крок за кроком, життя за життям, він стає Спасителем Світу, Божим Сином.” [11, с.250 – 251].

„Відчуття зв’язку з Ієрархією Світла”, що Веде, даючи „можливість вашій душі управляти вами”, дозволяє досягти: „з’єднання з власною душею” – першого етапу „духовного розвитку людини, її відхід від ототожнення себе з формою; далі душа як провідник між особистістю і Монадою (духом) спрямовується в бік останньої, знов розширюючи тим самим свої межі світовідчуття. І на кожному етапі росту свідомості родинне притягує собі подібне, утворюючи співтовариство – енергетичні конгломерати; включаються в роботу енергетичні структури, здатні виробляти відповідні еманції, що впливають на хід життя. ... Схема громіздка, жива структура тонка і рухлива. Стверджуємо дискретність Світу Невидимого в свідомості людей з одночасним розумінням Єдності” [11, с. 252].

Формою, з якою себе ототожнюють, не обов’язково є тільки фізичне тіло. „Вирватися із створеної обмежувальної і яка водночас до пори зберігає можливість дозрівання індивідуального духу оболонки, якою є егоцентричне сприйняття світу, можна тільки шляхом народження і вирощування в собі якісно нового принципу – свідомості Христа як вищого прояву справжньої сутності Людини. Це той дієвий, завжди унікальний початок у Всесвіті, на основі якого творяться Світи” [13, с.264].Текст зрозумілий, логічний. Егоцентричне сприйняття світу - обмежувальна для духу (Монади) оболонка, створена его. Ця оболонка водночас зберігає можливість дозрівання індивідуального духу, як шкарлупа для зародку. Вирватися із створеної обмежувальної оболонки можна тільки шляхом народження і вирощування в собі якісно нового принципу – свідомості Христа як вищого прояву справжньої сутності Людини. Отже, справжня сутність Людини має свій вищий прояв – свідомість Христа. Сутність проявляється як принцип і принципи, які є „сходінками духовного вдосконалення” [13, с.265]. Свідомість Христа – якісно новий принцип, дієвий, унікальний початок у Всесвіті, основа творіння Світів, початок Світла, Любов, що перетворює і є преображеною (прекрасним образом Ра обпалена), безособовою, все розуміє і все охоплює („Світлий початок, перетворена, безособова, але всерозуміюча, всеохопна любов може бути народжена в будь - якому людському серці як прекрасна перлина народжується в непривабливій раковині”) [13, с.264]. Ще раз наголосимо: принцип може бути народженим в будь – якому людському серці відповідної цьому принципу чистоти.

Перед людиною і людством відкриваються перспективи, які не усвідомлює ні наука, ні релігія. Тож обидві не надто спрямовують розвиток саме до розгортання і розкриття людиною своїх божественних глибин, можливостей і призначення. „Настане час, - читаємо в тексті, - і не будуть люди стадом овець, що вимагають караючого чи який милує пастиря. В кожній людині засіє Христос. Потужність індивідуальних свідомостей буде перекидати всі мірки минулого для груп та народів. Кожний сяятиме так, як колись сяяли обрані. Цар серця свого – так буде названо Людину. Наскільки це високо і важливо – осягнуть люди. Смысл сказаного відкриється не кожному. Не засмучуйтеся, хто осягнув ... Дискусія даремна і шкідлива. Прийде час, і Сказане засіє всіма гранями Істини для оновленої і прозрілої свідомості не одиниць, а багатьох. Дух, що вознесеться пробіжить по строках і оцінить великий Труд Вчителя, мудрість та Любов якого осягається учнем лише після багатьох мученицьких років розвитку” [13, с.281 – 282]. Отже, перспективи людини і людства - стати поруч з такими, як Будда, Крішна, Ісус і Марія, Заратустра, Лао – Цзи, Конфуцій, Орфей, Сен – Жермен, свята

- Будущего; 11. Постулаты Единой Жизни, 12. Радость Буття; Кодекс Настоящего Врача; Медитация Единой Жизни; Молитва Единой Жизни // Книги Единой Жизни. Т. 1. – Чернівці, 2011. – 610 с. Цитати в статті подано з посиланням на більш раннє видання: Агни Йога. Современный этап (російською мовою). – Чернівці: Прут, 1998. - 416 с. Піраміда Книг Єдиного Життя, окрім названих Книг Вчення Єдиного Життя та Книг Майбутнього, включає Книги Філософії Єдиного Буття: 13. Цвітіння Лотоса; 14. Кола Віри; 15. Ключі Братства; 16. Потoki Розуму; 17. Принципи Примирення; 18. Ієрархія Думки; 19. Полуденний Набат; 20. Спочатку Слово; 21. Святий Дух Єдиного Життя та Книги Науки Єдиного Життя: Наука Єдиного Буття; Атрибути Світу; Момент Вибору; Точка Злету; Неявлене Проявлене; Запорука Успіху.
2. Аблеев С. Р. Космическая эволюция человека в философии Живой Этики (социально – философский аспект) / Сергей Рифатович Аблеев. Дис. на соискание уч. ст. канд. филос. наук. - Тула. - 1997. – Режим доступу: <http://translate.yandex.ua/translate?srv=yasearch&url=http%3A%2F%2Fagni3.narod.ru%2FDissert.htm&lang=ru-uk&ui=uk>
 3. Бурлака Д.К. Бёме Якоб.- Режим доступу:http://svitk.ru/004_book_book/5b/1336_burlakabeme_yakob.php
 4. Бёме Я. Аврора, или утренняя заря в восхождении / Якоб Бёме // - Режим доступу: <http://knigadarom.com/download.php?id=15277>
 5. Бёме Я Христософия, или путь ко Христу / Якоб Бёме // - Режим доступу: <http://proroza.narod.ru/JVeme.htm>
 6. Вы служите мертвому богу или Живому Богу? .- Режим доступу: <http://www.universalpath.org/article.php?id=356>
 7. Гиндилис Л.М., Фролов В.В. Философия Живой Этики и ее толкователи. Рериховское движение в России / Л. М. Гиндилис, В. В. Фролов // Вопросы философии. - 2001. - № 3. - Режим доступу: <http://ygo.narod.ru/zaschitim/filosofia.htm>
 8. Годфруа Ж. Что такое психология: В 2 –х т. Изд. 2- е, стереотипное, Т.1: Пер. с франц. / Жо Годфруа. – М.: „Мир”, 1999. – 496 с., ил.
 9. Капра Ф. Дао физики / Фриггоф Капра. – СПб., „ОРИС” * „ЯНА – ПРИНТ”. - 1994. – 304 с.
 10. Лосев А. Ф. История античной эстетики: Последние века (III – VI века). – М.: Искусство, 1988.- 447с. с.4 -336.
 11. На Грнях Истории //Агни Йога. Современный этап (російською мовою). – Чернівці: Прут, 1998.- С. 203 – 256.
 12. Огни Ориона //Агни Йога. Современный этап (російською мовою). – Чернівці: Прут, 1998.- С. 127 – 202.
 13. По Стопам Ходоков //Агни Йога. Современный этап (російською мовою). – Чернівці: Прут, 1998.- С. 257 – 308.
 14. Почему человеческий интеллект никогда не может постичь Бога, который находится за пределами формы. - Режим доступу: <http://www.universalpath.org/article.php?id=1080>
 15. Соловёв В. Чтения о богочеловечестве. Чтение одинадцатое и двенадцатое / Владимир Соловёв. – Режим доступу: http://krotov.info/library/18_s/solovyov/03_163.html
 16. Тейяр де Шарден П. Божественная среда // Феномен человека: Сб очерков и эссе: Пер. с фр. / Пьер Тейяр де Шарден / Сост. и предисл. В. Ю. Кузнецов. – М.: ООО „Издательство АСТ”, 2002. – 553, [7] с. – (Philosophy).
 17. Тейяр де Шарден П . Феномен человека // Феномен человека: Сб очерков и эссе: Пер. с фр. / Пьер Тейяр де Шарден / Сост. и предисл. В. Ю. Кузнецов. – М.: ООО „Издательство АСТ”, 2002. – 553, [7] с. – (Philosophy).
 18. Тейяр де Шарден П. Христос эволюции // Феномен человека: Сб очерков и эссе: Пер. с фр. / Пьер Тейяр де Шарден / Сост. и предисл. В. Ю. Кузнецов. – М.: ООО „Издательство АСТ”, 2002. – 553, [7] с. – (Philosophy).
 19. Шапошникова Л. В. Космическое мышление и новая система познания / Л. В. Шапошникова. – Режим доступу: http://www.roerichs.com/Publications/LVShaposhnikova/2003_Kosmicheskoe_myshlenie.htm
 20. Шапошникова Л. В. Этическая философия космической эволюции. . - Режим доступу: http://www.icr.su/sbt1/sbt1gl1_6.htm
 21. Юнг К. Воспоминания, сновидения, размышления / Карл Юнг. - Режим доступу: <http://http://www.klex.ru/19t>
 22. Юнг К. Синхрония: акаузальный объединяющий принцип: [сб. ст.; пер. англ. и нем.] / Карл Густав Юнг . – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2010. – 347, [5] с.
 23. Юркевич П. Сердце и его значение в духовной жизни человека по учению слова Божия / Памфил Юркевич // Философские произведения. – М., 1990. - Режим доступу:http://sbiblio.com/BIBLIO/archive/jurkevich_fil/01.aspx

АНОТАЦІЯ

Буркало В. ХРИСТОСВІДОМІСТЬ ЯК ВИЯВ БОЖЕСТВЕННОЇ ПРИРОДИ ЛЮДИНИ В САКРАЛЬНИХ ТЕКСТАХ ВЧЕННЯ ЄДИНОГО ЖИТТЯ

У статті на основі аналізу Книг Вчення Єдиного Життя розглядається проблема розуміння божественної природи людини у вияві її христосвідомості як якісного стану еволюційного розвитку Єдиного Життя, показано відмінність такого розуміння від усталених релігійних та наукових поглядів, загальні обриси інтегрованості філософських, релігійних, наукових знань про людину в єдину цілісну наукову картину з позиції Вчення Єдиного Життя, відзначено особливості, етапи, процесуальний характер та перспективи Людини, яка проявила в собі принцип Христа.

Ключові слова: свідомість, свідомість Христа (Христосвідомість), дух, божественна природа людини, Вчення Єдиного Життя, перспектива людини.

SUMMARY

Burkalo V. CRISTS CONSCIENCE AS THE EXAMPLE OF THE SPIRITUAL NATURE OF THE MAN IN THE SACRAL TEXTS OF THE BOOKS OF STUDIES OF SINGLE LIFE

In the article on the basis of analysis of the first Books of Studies of Single Life the problems of understanding of divine nature of man are examined, expressed as high-quality evolutionary development of Single Life status, the difference of such understanding is routined from withstand religious and scientific part of view, the general contours of integration of the philosophical, scientific, religious knowledges are simultaneously exposed about a man in a single integral picture from positions of Studies of Single Life, features, stages, are marked.

Key words: conscience; Crist conscience; spirit; the Spiritual nature of the man; the Study of the Single Life; the man's perspective.

УДК 321.01:316.325

Ігор ВЕГЕШ
(Ужгород)

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ЛЮДИНИ У СТРУКТУРІ „СУСПІЛЬСТВА СПОЖИВАННЯ” ЖАНА БОДРІЯРА

Концепція масового суспільства, сформувалась у першій половині ХХ ст., займає доволі сильні позиції у сучасній політичній науці. Ціла когорта вчених, які представляли різні галузі наукових знань – політологію, соціологію, філософію, психологію, – долучилися до розробки даної концепції та її утвердження у сучасному науковому дискурсі. Процеси глобалізації та реактивні соціально-культурні зміни, які, торкаючись найширших верств населення, мають місце у наш час, потребують ретельних досліджень масової свідомості та пов'язаних із нею типів існування. Особливої гостроти також набуває питання місця та ролі людини у межах масового суспільства, питання її свободи, можливостей вибору та майбутнього вдосконалення. У зв'язку з цим необхідно звертатися до напрацювань тих вчених, які розробили оригінальні концепції масового суспільства. „Одномірне суспільство” Г. Маркузе, „суспільство спектаклю” Г. Дебора, „атомізоване суспільство” Х. Арендт – всі ці концепції, попри відмінність наукових підходів та пропозицій щодо вирішення проблеми, заклали основи для дослідження таких явищ як масова свідомість, масове споживання, масова комунікація та ін. Проте специфіка досліджень цих науковців впливала з об'єктивних умов та реалій розвинутих капіталістичних країн середини ХХ ст., тому для вивчення людини в умовах початку ХХІ ст., необхідно звернутися до робіт більш сучасних дослідників. Одним із найпомітніших науковців з даного напрямку, на наш погляд, був Ж. Бодріяр, працям якого, попри надмірний радикалізм суджень, притаманні спроби осмислення саме сучасної людини.

Мета статті – визначити місце та роль людини у структурі „суспільства споживання” Ж. Бодріяра.

Дана мета зумовила постановку таких завдань:

- охарактеризувати „суспільство споживання” Ж. Бодріяра;
- дослідити взаємозв’язок між індивідом та масовим суспільством;
- визначити характерні особливості людини в межах „суспільства споживання”;
- виділити шляхи протистояння масовому суспільству у концепції Ж. Бодріяра.

Французький філософ, соціолог та культуролог Жан Бодріяр (1929 – 2007) є одним із найбільш радикальних представників постмодернізму. Аналіз владних відносин у суспільстві у багатьох аспектах зближує Ж. Бодріяра з теоретиками Франкфуртської школи соціальної філософії. Зокрема він використовував багато ідей Г. Маркузе та Т. Адорно. Однак від представників Франкфуртської школи його відрізняє розуміння влади не як зовнішнього чинника примусу, а як технологічного режиму функціонування, в якому зникає суб’єктно-об’єктна опозиція, зникає, зрештою сам індивід як суб’єкт соціальних відносин. Та й сама соціологічна дослідницька установка для Ж. Бодріяра є неприйнятною. Доля сучасної людини – це не підпорядкування сучасному типові владних відносин, як вважав Г. Маркузе, а тотальна симуляція. Тому проголошена представниками Франкфуртської школи програма звільнення індивіда сприймалася Ж. Бодріяром як така, що виконана, але не досягла позитивних результатів [12, с. 144].

Починаючи критику сучасних типів суспільства, Ж. Бодріяр приділив значну увагу саме поняттю „споживання”. У розумінні філософа, споживання – це не пасивне присвоєння, воно є активним модусом ставлення до речей, до колективу та світу в цілому, універсальним відгуком на зовнішні подразники. Речі та матеріальні товари формують об’єкт потреб та їх задоволення. Людство у всі часи чимось володіло, користувалось та щось витрало. Однак споживання у власному розумінні слова виникло лише в сучасному суспільстві. Споживання – це не матеріальна практика, воно не визначається їжею, яку людина їсть, чи автомобілем, яким вона користується, воно є тим, як все це організується в знакову субстанцію. У сучасному суспільстві річ сама по собі не може споживатися; для того, щоб стати об’єктом споживання, вона повинна стати знаком, який набуває смислу лише у співвідношенні з іншими речами-знаками. Таким чином, споживаються не самі речі, а відносини. Варто зауважити, що Ж. Бодріяр визнавав існування потреб, однак у своєму аналізі споживання він мав на увазі інше: споживання існувало в усіх суспільствах, але в сучасному суспільстві воно стало надто специфічним. Обіг, купівля, продаж та присвоєння благ і речей як знаків формує мову нашої культури і той кодекс, згідно з яким члени суспільства комунікують [12, с. 162].

У сучасному суспільстві виникла неймовірна очевидність споживання та достатку, яка базується на примноженні багатств, послуг, матеріальних благ та за своєю сутністю є кардинально новим шаблоном розвитку людства. Вже на самому початку своєї праці „Суспільство споживання” Ж. Бодріяр констатував: „Люди у суспільстві достатку оточені не стільки людьми, як це було у попередні часи, скільки об’єктами споживання” [3, с. 5]. Їх повсякденне існування полягає не в спілкуванні з собі подібними, а в отриманні, згідно зі статистичною кривою, благ та послань і в маніпуляції ними, починаючи із досить складного домашнього господарства і закінчуючи всією матеріальною машинерією комунікацій та професійних служб. Цінність та самостійність людини в сучасних суспільствах розмиваються за рахунок щоденного видовища прославлення об’єктів вжитку у рекламі та в сотнях послань ЗМІ. Про людину тепер можна говорити лише у співвідношенні з її оточенням. „Поняття „оточення”, „середовище”, – зазначив Ж. Бодріяр, – отримали таку популярність з того часу, відколи ми живемо не стільки в близькості з іншими людьми, не за присутності їх самих та їх роздумів, скільки під німим поглядом слухняних предметів, котрі змушують нас галюцинувати, котрі весь час повторюють нам одну і ту саму річ про нашу могутність, потенційний достаток та нашу відсутність одне для одного... Ми переживаємо час речей: я хочу сказати, що ми живемо в їхньому ритмі та у відповідності до їхньої безперервної послідовності” [3, с. 5].

Найхарактернішою рисою сучасних капіталістичних міст, на думку Ж. Бодріяра, є нагромадження та надлишок предметів. Вчений вбачав у цьому нагромадженні не просто сукупність продуктів, а очевидність надлишку, свідчення про остаточне усунення нужденності. Однак у цьому надлишку якраз ховається згуба для міжособистісних комунікацій. Всі речі організуються в набори, або колекції. Індустрія достатку пропонує серії різних предметів, які відсилають один до одного та відповідають один одному. У наш час дуже мала кількість предметів пропонується поодиноці, без контексту інших предметів. Ставлення споживача до

предмету також змінилось: він більше не розглядає предмет, орієнтуючись на його специфічну користь, а розглядає ансамбль предметів у їх цілісному значенні. Одяг та засоби формують, таким чином послідовність предметів, які викликають у споживача інерційне примушення: кожного дня він змушений послідовно рухатися від предмета до предмета [3, с. 7-8].

Одним із стратегічних пунктів описаного процесу є, на думку вченого, реклама. Реклама – це переважно царство „псевдоподії”, основне завдання якої зводиться до того, щоб зробити із об’єкта подію шляхом вилучення його об’єктивних характеристик. Вона конструє об’єкт як модель, як видовищну подію. Реклама, на думку Ж. Бодріяра, є „пророчим словом тією мірою, якою вона пропонує не зрозуміти чи вивчити, а повірити. Те, що вона каже, не передбачає попередньої істини (істини споживання об’єкта), а вимагає підтвердження на рівні реальності того пророчого знаку, який вона подає. Таким є спосіб її результативності. Вона робить із об’єкта псевдоподію, яка повинна стати реальною подією повсякденного життя завдяки приєднанню споживача до її дискурсу. Звідси випливає, що істина і брехня тут є невлітими, так само як в електоральних дослідженнях, коли невідомо чи реальне голосування впливає з цих досліджень, чи саме ці дослідження відображають суспільну думку” [3, с. 166].

У структурі „суспільства споживання” одне з центральних місць, на думку Ж. Бодріяра, займає тіло. Через свою перенасиченість конотаціями воно є найпрекраснішим та найяскравішим серед усіх об’єктів. Його „нове відкриття” після тисячолітньої ери пуританства, його повсюдна присутність в рекламі, моді, масовій культурі, гігієнічній культ, яким його оточують, міф задоволення, який йому приписують, – все це сьогодні свідчить на користь того, що тіло стало „об’єктом порятунку”. У відповідності до цієї моральної та ідеологічної функції воно буквально затулило собою душу. Наголошуючи на тому, що тіло є фактом культури, Ж. Бодріяр зазначав, що протягом багатьох століть пропаганда намагалась переконати людину у відсутності тіла, прищепити їй думку ворожості та гріховності тіла; сьогодні ж вона систематично переконує людину в тому, що в неї є тіло. У капіталістичному суспільстві загальний статус приватної власності застосовується однаковою мірою до тіла, до пов’язаної з ним соціальної практики та до уявлень про нього. Вчений беззаперечно наголошував, що „сучасні структури виробництва та споживання пропонують суб’єктові подвійну практику, пов’язану з різними уявленнями про власне тіло: уявленням тіла як Капіталу та як Фетишу” [3, с. 168]. У першому випадку тіло сприймається як об’єкт виробництва, а в другому – як об’єкт споживання. Така логіка впливає із системи речей та розповсюджується на систему міжлюдських відносин. У зв’язку з цим Ж. Бодріяр намагався розвинути те, що називав „сучасною ідеологією тіла”. Сутність даної ідеології зводиться до фіктивного звільнення тіла у якості об’єкта-знака, який реалізується в еротичі, спорті та гігієні. Оскільки застаріла ідеологія душі вже не відповідає розвинутій системі споживання, то саме тіло стає головним міфом етики споживання.

Такою ж примусовістю просякнута й ідеологія дозвілля, яке не залежить від потреби у насолоді від вільного часу та функціонального відпочинку. Визначення дозвілля зводиться до споживання не виробничого часу. „Таким чином, – зазначав Ж. Бодріяр, – дозвілля не має нічого спільного з пасивністю – воно є якраз активністю, обов’язковою соціальною повинністю. Час у ній не є „вільним”, він приноситься в жертву, розтрачується – це момент певного виробництва вартості, статусного виробництва, і соціальний індивід не володіє „свободою” ухилитися від нього” [2, с. 89]. Сьогодні канікули та вільний час змушують середньостатистичного індивіда відмовитися від свободи самовдосконалення, натомість вони пропонують йому свободу демонструвати безглуздість свого часу, що є лише нішею, котру потрібно заповнити. Час дозвілля, як і весь час споживання взагалі, стає сукупним соціальним часом, ознакою багатства і капіталу.

У даному контексті, Ж. Бодріяр, відмовившись від натуралістичного підходу, розглядає потреби сучасної людини як функцію, прищеплену індивідам внутрішньою логікою системи. Іншими словами, потреба тут не розглядається як споживча сила, „звільнена” суспільством достатку, а як виробнича сила, затребувана функціонуванням самої системи, її процесом виробництва та виживання. Інакше кажучи, потреби існують лиш настільки, наскільки система має в них потребу [2, с. 97].

Під час опису світу постмодерну Ж. Бодріяр також відзначав, що він характеризується копіюванням; ми живемо в добу удавання. Процес копіювання призводить до створення

симулякрів, або відтворення об'єктів чи подій. Коли стирається різниця між знаками та реальністю, дедалі важче відрізнити реальне від того, що його копіює. У результаті, саме дубляж реальності та імітація займають пануюче становище в сучасних суспільствах. Людина перебуває в полоні симуляцій, які утворюють спіралеподібну, кругову систему, що не має початку і кінця [13, с. 550].

У роботі „Символічний обмін та смерть” Ж. Бодріяр писав про три порядки симулякрів, які змінюють один одного в Європейській культурі, починаючи з епохи Відродження:

1. Підробка, яка була характерною для класичної епохи. Середньовічний порядок знаків був жорстко-ієрархічним порядком. Кількість знаків була невеликою, а їх розповсюдження обмеженим. Кожен знак був певною заборонаю, яка проявлялася у суспільстві як заборона на міжкласові переходи. Підробка народжується в епоху Відродження, коли феодальний устрій змінюється буржуазним, а знаки відмінності вступають у боротьбу. Масове розповсюдження знаків, які стали міжкласовими позначеннями престижу, з необхідністю призводить до продукування „підробок”. Такий знак виражає вже не дискримінацію, а змагання, він звільнений від будь-якого примусу та загальнодоступний, однак видає себе за необхідний [12, с. 152-153].

2. Виробництво. В епоху промислової революції з'являються знаки, які ніколи не знали статусних обмежень, а тому їх не можна вважати „підробкою” інших знаків. Їх походження є технічним і смисл вони набувають тільки як промислові симулякри. Їх найважливішою характеристикою є серійність – можливість існування двох чи більше ідентичних об'єктів, які співвідносяться один з одним не як оригінал і підробка, а як еквівалентні один одному. Виробництво, тобто серійне продукування речей, стає можливим тоді, коли зникає оригінальна референтність і її місце займає загальний закон еквівалентностей. Виробництво – це процес зникнення будь-якого оригіналу, який розпочинав би серію ідентичних одиниць [12, с. 154].

3. Симуляція. Симулякри третього порядку не є ані підробкою оригіналу, ані чистою серійністю; на цьому етапі всі форми виводяться з моделей шляхом модулювання відмінностей. Створювані людиною симулякри діють уже не в світі природних законів, а в світі сил та силових напружень, в світі структур та бінарних опозицій. Крайня форма їхньої радикальності полягає в тому, що їх неможливо прочитати, вони не підлягають жодним інтерпретаціям [8, с. 122].

Однак у праці „Прозорість зла” Ж. Бодріяр переосмислив своє попереднє твердження про три порядки симулякрів. Якщо на першій стадії цінності розвивалися відповідно до природних звичаїв, на другій – відповідно до логіки торгівлі, а на третій стадії – відповідно до існуючої сукупності образів, то для характеристики обставин розвитку цінностей у сучасних суспільствах дана модель вже втратила актуальність. У зв'язку з цим Ж. Бодріяр виокремлює четверту стадію, „фрактальну”, або „вірусну”, для якої характерною є дифузія цінностей. З цього приводу філософ писав: „Цінність розповсюджується на всіх напрямках, без будь-якої логіки... На цій стадії більше не існує рівнозначність, яка була характерною для попередніх стадій, немає більше самого закону цінностей; є лише щось, схоже на епідемію цінності, на розростання метастазів цінності, на її розповсюдження та розсіювання, яке залежить лише від волі випадку. Варто зазначити, що тут вже непотрібно навіть застосовувати поняття цінності, оскільки таке дроблення робить неможливим будь-яке обчислення та оцінку” [5, с. 10-11].

Коли речі, знаки, дії звільняються від своїх ідей та концепцій, від сутності та цінності, від походження та призначення, вони вступають на шлях безкінечного самоповторення. Все суще продовжує функціонувати, тоді як смисл існування давно зник. Таким чином ідея прогресу зникла, але прогрес продовжується. Ідея багатства, яка передбачає виробництво, зникла, але виробництво продовжує здійснюватися найкращим чином. Ідея людини як свідомо мислячої істоти зникла, хоча людина існує, розірвана між соціальними інститутами та модою. „Сучасні технологічно оснащені істоти, – писав Ж. Бодріяр, – машини, клони, протези – тяжіють саме до такого типу виробництва і потроху насаджують його так званим людським істотам, наділеним ознаками статі” [5, с. 13]. Штучність, порожнеча та відсутність предметної складової формують сутність нового розуміння економіки (трансекономічність), владних відносин (трансполітичність), сприйняття тіла, статі та сексу (транссексуальність). Образом ідеальної людини, на думку Ж. Бодріяра, стане трансвестит, не-чоловік і не-жінка, уособлення руйнації бінарної опозиції.

Ж. Бодріяр характеризував цей світ як гіперреальність. Наприклад, засоби масової інформації перестають бути дзеркалом дійсності, вони стають цією дійсністю чи навіть стають більш реальними, ніж реальність. Низькопробні шоу, які так популярні сьогодні на телебаченні, слугують хорошим прикладом цієї ситуації, оскільки брехня та спотворення фактів, які вони демонструють глядачам, – це більше, ніж реальність; це гіперреальність. У результаті, реальне стає у підлегле становище, а потім взагалі зникає. Стає неможливим відрізнити реальність від вистави. По суті, „реальні” події набувають рис гіперреальних [13, с. 550-551]. Можна сказати, що ми перейшли від суспільства, де панував спосіб виробництва, до суспільства, контрольованого кодом виробництва. Ціль зрушилась від експлуатації і отримання прибутку до досягнення панування за допомогою знаків та систем, що їх продукують. Крім того, хоча колись знаки позначали щось реально існуюче, то тепер вони не становлять собою практично нічого, крім самих себе та інших знаків; знаки стали самореферентними. Більше не можемо говорити про те, що реальне; розбіжність між знаками та дійсністю скоротилась. У праці „Симулякри і симуляції” Ж. Бодріяр зауважив: „Абстракція сьогодні – це не абстракція карти, копії, дзеркала чи концепту. Симуляція – це вже не симуляція території, преференційного суцього, субстанції. Вона – породження моделей реального без першопричини та без реальності: гіперреального” [9, с. 5-6].

Для змалювання сучасного соціального індивіда, який розчиняється в інертних системах, Ж. Бодріяр використовував образ заручника. На думку вченого, заручник є ні живим, ні мертвим, оскільки перебуває в невизначеності невідомого терміну. На нього чекає не власна смерть, а безіменний випадок, що може спіткати його в цілковито довільний спосіб. Немає навіть правил гри його життям і смертю. Він перебуває в стані радикальної винятковості, в стані віртуального знищення. Заручник не може ризикувати навіть власним життям, оскільки цей ризик в нього вкрадено. Парадокс заручника полягає в тому, що він цілковито захищений, адже взагалі нічим не ризикує. Це аж ніяк не жертва, тому він не помре, він лише відповідатиме за смерть іншого. Його суверенність не відчувували – її заморозили [10, с. 33-34].

Виходячи з цього, Ж. Бодріяр зробив наступний висновок: „Ми всі заручники. Ми всі слугуємо аргументами для стримування. Об’єктивні заручники: ми колективно за щось відповідаємо, от тільки за що? Щось на зразок облудного призначення, що навіть неможливо встановити, хто ним маніпулює, та ми ж бо добре знаємо, що баланс нашої смерті не в наших руках й що віднині ми перебуваємо в стані невизначеності і постійної винятковості, символом якого виступає заручник. Заручники об’єктивні на підставі страхітливої божественності, ми не знаємо навіть, від якої події, від якого випадку залежатиме остання маніпуляція” [10, с. 34].

Іншим важливим поняттям теорії Ж. Бодріяра є термін „маса”. Філософ надає цьому поняттю особливого значення, на відміну від банального використання чи його концептуалізації в консервативних концепціях масового суспільства, зокрема в теорії „бунту мас” Х. Ортеги-і-Гасета. За Ж. Бодріяром, маси як явище з’явилися тільки тоді, коли суб’єкт в західній історії пройшов усі стадії трансформації. У своїй роботі „У тіні мовчазної більшості” Ж. Бодріяр зокрема наголошував: „Все хаотичне скупчення соціального обертається навколо цього пористого об’єкта, цієї одночасно непроникної та прозорої реальності, цього ніщо – навколо мас... Вони не є ні хорошими провідниками політичного, ні соціального, ні провідниками смислу взагалі. Їх усе пронизує та намагнічує, але в них все і розсіюється, не залишаючи жодних слідів. Тому заклик до мас завжди залишається без відповіді. Вони не випромінюють, а, навпаки, поглинають відблиски периферійних сузір’їв Держави, Історії, Культури, Смислу. Маси – це інерція, могутність інерції, влада нейтрального” [1, с. 15].

Таким чином, маса нагадує „чорну діру”, яка поглинає все значення, інформацію, комунікацію, повідомлення, роблячи їх безглуздими; похмурі маси йдуть своїм шляхом, ігноруючи спроби маніпулювати ними. Слова „байдужість”, „апатія” та „інертність” добре характеризують маси, пронизані символами засобів масової інформації, симулякрами та гіперреальністю. ЗМІ не маніпулюють масами, але змушені задовольняти їхні зростаючі бажання речей та видовищ. У певному сенсі суспільство саме перетворюється в чорну діру, якою постають маси.

Важливими для розуміння сучасної людини у концепції Ж. Бодріяра є роздуми філософа над проблемою смерті. Загалом вчений розглядав сучасне суспільство як культуру смерті, де смерть є взірцем будь-якого соціального винятку та дискримінації. Акцент на смерті також

відображає бінарну опозицію життя та смерті. У роботі „Символічний обмін та смерть” Ж. Бодрійяр писав: „Вся наша культура – це одне величезне зусилля в намаганні відірвати життя від смерті, приборкати амбівалентність смерті, щоб залишити тільки відтворення життя як цінності й часу, як загального еквіваленту. Скасування смерті є нашим фантазмом, що розвивається в усіх напрямках: в релігіях це фантазм потойбіччя та вічності, в науці – фантазм істини, в економіці – фантазм продуктивності та нагромадження” [8, с. 112]. Саме страх смерті змушує людей ще глибше занурюватися в культуру споживання.

Ж. Бодрійяр висловив ідею „символічного обміну” в якості альтернативи – і повного відкидання – обміну економічному. Символічний обмін включає в себе безперервний цикл „придбання і заміщення, віддачі й отримання”, „цикл дарів і зустрічних дарів”. Це була ідея, що не потрапила в пастку, розкладену К. Марксом; символічний обмін знаходився поза логікою капіталізму та протистояв їй. Поняття символічного обміну означало політичну програму, націлену на створення суспільства, яке характеризується таким обміном. Наприклад, Ж. Бодрійяр висловив критичне ставлення до робітничого класу і, скоріше, був більш прихильно та позитивно налаштований відносно нових лівих, чи хіпі. Однак згодом він відмовився від усіх політичних програм.

Розуміння символічного обміну як альтернативи сучасному суспільству згодом вже видавалося Ж. Бодрійяру занадто примітивним, і як альтернативу він почав розглядати „звабу”, можливо, тому, що це більше відповідало відчуттям постмодернізму. Під „звабою” розуміється чарівність чистих простих ігор, поверхневих обрядів. Ж. Бодрійяр звеличував звабу, яка з усією її безглуздістю, грайливістю, поверховістю, абсурдністю та ірраціональністю перевищує світ, в якому панує виробництво. У просторі „зваби” речі не фабрикуються для ціннісного світу, там відбувається їхнє спокушення. Спокушена річ більше не орієнтована на цінність, вона втягується в гру, уособлену символічним обміном. „Спокушення, – писав Ж. Бодрійяр, – є викликом, актом, який завжди спрямований на розхитування структури ідентичності, на руйнування уявлень людини про себе. У зв’язку з цим, воно відкриває перспективу радикальної інакшості” [4, с. 13]. У праці „Зваба” Ж. Бодрійяр наголошував на тому, що „зваба ніколи не вписується в природний чи енергетичний устрій, вона завжди належить устрою штучності, устрою знака та ритуалу. Ось чому всі найпотужніші системи виробництва та тлумачення постійно виключали його зі свого концептуального поля – на щастя зваби, оскільки саме ззовні, з цієї глибокої порожнечі вона продовжує їх переслідувати, погрожуючи скинути” [7, с. 26].

Отже, аналіз суб’єкт-об’єктних відносин у постмодерністській концепції Ж. Бодрійяра відштовхується від доволі радикальної ідеї про те, що реальний світ на сучасному етапі перестав існувати. Натомість з’явилися симулякри, копії, тотальна штучність та гіперреальність як єдиний вимір для людського існування. Відчуваючи себе загубленою поміж сотень тисяч знаків, за якими не ховається жодних справжніх речей, людина змушена вдаватися до симуляції, яка межує з обов’язковим розчиненням у масі. Будь-який спротив системі знаків та симуляції є неможливим, оскільки сама людина постає як ще один знак, як об’єкт. Найбільш зручним терміном для пояснення стану сучасного індивіда є поняття „заручник”. В особі заручника найбільш повно відображається сучасна людина-об’єкт, позбавлена свободи вільної дії та знання про власні можливості. Як від заручника не залежить його свобода і смерть, так само від сучасної людини не залежить її життя та вибір. Постійне існування у світі нереального матиме, на думку Ж. Бодрійяра, катастрофічні наслідки не лише для окремих індивідів, але й для всього суспільства загалом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Жан Бодрийяр / [пер. с фр. Н. В. Суслова]. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2000. – 95 с.
2. Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака / Жан Бодрийяр / [пер. с фр. Д. Кралечкин]. – М. : Академический проект, 2007. – 335 с. – (Философские технологии).
3. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Жан Бодрийяр / [пер. с фр. ; примеч. Е. А. Самарской]. – М. : Республика ; Культурная революция, 2006. – 269 с. – (Мыслители XX века).
4. Бодрийяр Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту / Жан Бодрийяр / [пер. с фр. Н. Суслов]. – Екатеринбург : У-Фактория, 2006. – 199 с. – (Серия «Академический бестселлер»).
5. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла / Жан Бодрийяр / [пер. с фр. Л. Любарской и Е. Марковской]. – М. : Добросвет, 2000. – 258 с.

6. Бодрийяр Ж. Система вещей / Жан Бодрийяр / [пер. с фр. С. Н. Зенкина]. – М. : Издательство «Рудомино», 1999. – 222 с.
7. Бодрийяр Ж. Соблазн / Жан Бодрийяр / [пер. с фр. А. Гараджи]. – М. : Издательство «AdMarginem», 2000. – 319 с.
8. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Жан Бодрийяр / [пер. з фр. Л. Кононовича]. – Львів : Кальварія, 2004. – 376 с.
9. Бодрийяр Ж. Симулякры і симуляції / Жан Бодрийяр / [пер. з фр. В. Ховхун]. – К. : Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 230 с.
10. Бодрийяр Ж. Фатальні стратегії / Жан Бодрийяр / [пер. з фр. Л. Кононовича]. – Львів : Кальварія, 2010. – 192 с.
11. Дугин А. Г. Постфилософия. Три парадигмы в истории мысли / Александр Гельевич Дугин. – М. : Издательство «Евразийское Движение», 2009. – 744 с.
12. Дьяков А. В. Философия пост-структурализма во Франции / Александр Владимирович Дьяков. – М., Нью-Йорк, СПб. : Издательство «Северный Крест», 2008. – 364 с. – (Серия Российско-Американский диалог).
13. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Джордж Ритцер. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с. – (Серия «Мастера психологии»).

АНОТАЦІЯ

Vehesh I. МІСЦЕ ТА РОЛЬ ЛЮДИНИ У СТРУКТУРІ „СУСПІЛЬСТВА СПОЖИВАННЯ” ЖАНА БОДРІЯРА

У статті досліджено еволюцію філософсько-політичних поглядів Ж. Бодріяра на місце та значення людини у „суспільстві споживання”. Також здійснено аналіз владних відносин як аспекту технологічного режиму функціонування у сучасних капіталістичних суспільствах. У контексті постмодерністської концепції Ж. Бодріяра розглянуто взаємозв’язок масової свідомості та політичної індиферентності.

Ключові слова: постмодернізм, гіперреальність, симулякр, символічний обмін, культура смерті.

SUMMARY

Vehesh I. THE PLACE AND ROLE OF MAN IN THE STRUCTURE OF “CONSUMER SOCIETY” BY JEAN BAUDRILLARD

The article researches the evolution of philosophical and political thoughts of J. Baudrillard concerning the place and value of an individual in the “consumer society”. It also makes the analysis of the power conditions as the aspect of technological regime of functioning in the modern capitalistic societies. In the context of postmodernist conception of J. Baudrillard the connection between mass consciousness and political indifference is analyzed.

Key words: postmodernism, hyperreality, simulacra, symbolic exchange, death culture.

УДК 327.39.01: 323.1+24-4

Станіслав ДАНКО
(Ужгород)

ІСТОРИЧНІ ТА ІДЕЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «РУССКОГО МИРА»

Останнє десятиліття ХХ століття ознаменувало собою закінчення цілої епохи світової історії у багатьох аспектах: політичному, соціальному, культурному і, якщо можна так сказати, цивілізаційному. Потрясіння і докорінні зміни на політичній карті світу, які відбулись у 90-их роках минулого століття здебільшого пов’язують із розпадом могутньої імперії на азіато-європейських просторах, яку називали Радянський Союз, або Союз Радянських Соціалістичних Республік. Після його неочікуваного зникнення на теренах Східної Європи з’явилися нові незалежні країни. З іншого боку, якщо дивитися на цю подію з більш широкої точки зору, то в

1991 році утворився геополітичний вакуум, який негайно потрібно було заповнювати новими геополітичними стратегіями, зв'язками, союзами, альянсами, міжнародними організаціями та ін.

Але навіть після припинення існування СРСР, загалом картина відносин між Росією та колишніми республіками сильно не змінилися. Оскільки корінної зміни політичних еліт у цих країнах не відбулося (Прибалтійські республіки через специфічні причини враховувати не будемо), звідси практично всі вони стопорили у питаннях євроатлантичної інтеграції, демократичних трансформаційних процесах, а глави держав прагнули повернути стару авторитарну систему правління країнами, то міжнародні зв'язки між колишніми республіками залишалися відносно стабільними. З приходом до влади в Росії В.Путіна та його команди, яка уособлювала старі консервативні кола реваншистського характеру, яка сприймала розпад СРСР як найбільшу трагедію ХХ століття, як програш у «холодній війні» із Заходом, характер зовнішньої політики Російської Федерації змінився на більш агресивний, жорсткий, непримиренний, шовіністичний, навіть імперіалістичний. Росія перейшла від оборони до нападу. Метою її політики стало відновлення колишньої могутності Росії як держави, як імперії. Тому для нової російської влади такі держави, як Україна, Білорусія, Казахстан, Грузія були лише геополітичною помилкою, яку треба в обов'язковому порядку виправити. Тобто, замість того, щоб піти звичними демократичним шляхом налагодження добросусідських відносин з усіма новоствореними країнами, вона продовжує фактично політику СРСР, правонаступницею якого вона і є. Але будь-яку, навіть саму абсурдну політичну ідею, за доброю політичною традицією, потрібно оформити в наукову концепцію. Так виникає концепція «Русского мира», як пояснення і виправдання, легітимація зовнішньополітичної стратегії сучасної Росії, її війни з Грузією, «газових» і не тільки війн з Україною, економічного захоплення Білорусі, агресивної поведінки щодо прибалтійських країн та відмови від євроатлантичної інтеграції. Інструментом впровадження даної концепції, чи навіть доктрини, на сучасному етапі стала Російська Православна Церква, глава якої по суті і дав нове дихання «Русскому миру».

Але, будь-який процес, подія, явище на геополітичній карті світу не виникає нізвідки. Їм передують численні фактори, першопричини та передумови, без яких ми навряд чи бачили наш світ таким, яким він є сьогодні. Виникнення концепції «Русского мира» в Росії на сучасному етапі також є наслідком численних історичних та політичних явищ. Саме тому так важливо проаналізувати ті історичні та ідейні передумови, які дали можливість сучасним російським політикам та ідеологам «Русского мира» створити його таким, яким він є: агресивним, грубим, шовіністичним, але водночас сакральним, простим і не завуальованим.

Мета статті: розглянути та проаналізувати історичні та ідейні передумови виникнення концепції «Русского мира».

Для виконання мети поставлені такі завдання:

- 1) встановити й розглянути історичні передумови та причини появи концепції «Русского мира»;
- 2) проаналізувати зміст, суть та основні положення ідеї «Москва – Третій Рим» в контексті апології месіанства та обраності московської держави;
- 3) охарактеризувати ідеологему «православ'я, самодержавство, народність» як основи формування сучасної концепції «Русского мира».

Варто зазначити, що дана проблематика не є розробленою у вітчизняній науковій літературі. Проте, слід згадати, що близьких за змістом тем торкались у своїх наукових роботах такі дослідники та публіцисти державно-церковних відносин, взаємовпливів, міжрелігійних конфліктів як В.Баранівський, І.Діак, І.Ісиченко, В.Перевезій, О.Шуба, М.Рибачук, Л.Мельник, О.Моця, Г.Темко та інші. З іншого боку, сама проблема по суті ще не розглядалася з наукової точки зору. Дані проблематика розвивалася лише у формі статей більше публіцистичного характеру. Тому розробка саме наукового й об'єктивного підходу до даної проблеми є необхідною і обов'язковою для більш глибокого розуміння не тільки тих суспільно-політичних процесів, які відбуваються всередині України, а й на міжнародному рівні. Теоретична важливість вивчення історичних та ідейних передумов виникнення концепту «Русского мира» пояснюється не тільки слабкістю наукової вивченості передусім в Україні, а, по-друге, тим, що власне сама панідея «Русского мира» перебуває у процесі свого становлення і оформлення.

Практична цінність дослідження даної теми зумовлена тим, що Росія – один із найближчих сусідів України, і її зовнішньополітичні амбіції безпосередньо торкаються українських державних інтересів. Тому, аби усвідомлювати можливі перспективи, ризики і небезпеки теорії «Русского мира» для України, необхідне вивчення і висвітлення даної теми у вітчизняній науці.

Якщо розглядати історико-політичні передумови, фактори та причини виникнення «Русского мира», то перш за все треба проаналізувати розвиток Росії, становлення її державності та як гравця на міжнародній арені. На карті Європи Росія довгий час була такою собі якщо не білою плямою, то територією, непізнаною для європейців, як Далекий Схід. Простір цей лежав, фактично, осторонь морських та й важливих сухопутних шляхів, що в умовах відокремленості, переважання природної в такій ситуації, елементарної самодостатності породжувало самотність та характерний суспільний лад. Татаро-монгольське іго, що два з половиною століття панувало в цьому просторі, посилювало його окремішність. Саме світ усамітненої спільноти знайшов своє вираження в міфологемі «Русского мира» і з часом заявив патерналістські претензії на месіанство та ошчасливлення народів – закодовані знаки імперських устремлень.

Ці процеси почалися ще з часів Петра I, який «прорубував вікна у Європу», замість того, щоб просто відкрити двері і їх не зачиняти. Так було майже все XIX століття, коли вище дворянство Російської імперії спілкувалися між собою французькою мовою.

Також відмітимо, що знайомство з Європою завжди викликало в росіян двояке відчуття: захоплення і збентеження. Срофєєв так пише в «Энциклопедии русской души», що росіяни впевнені: «Вокруг враги. Все — враги... Мы — силачи. Украина — к ноге!» [2]. Риторика ворожого оточення і породжує колективну ксенофобію. А культ влади – загальну покірність і послухність. Досягнення кращого життя для Росії завжди бачилося тільки на екстенсивному шляху, через захоплення нових територій. Багатство мало приростати то Сибіром, то Кавказом, то ще чимось.

Але навіть процеси часткової демократизації та послаблення авторитарного режиму, які відбувалися в період так званої «Перебудови», не змінили суть системи. Адже відразу після краху Радянського Союзу еліта не почала здійснювати глибоку трансформаційні процеси встановлення демократичних цінностей, а не тільки інститутів, які не виконували тих функцій, що мали виконувати, а відразу перейшла до пошуку винних у розвалі попередньої системи. Їх і сьогодні називають: Горбачов, Захід, ЦРУ, тощо. Як результат, століттями напрацьована модель життя не зазнала глибоких трансформацій. Ленін так і залишився в Мавзолеї як сакральний і нетлінний знак особливого шляху, а російська історія до 1917 року стала масштабно ідеалізуватися. Про демократію і зміну суспільної парадигми життя всі й відразу забули.

Перед Росією постала дилема: або знайти заміну присоромленій комуністичній ідеї, або розпочати імплементацію демократії в усіх сферах суспільного життя і відмовитися від імперського майбутнього, що, на думку більшості росіян, в чомусь суперечило б шанобливому ставленню до величного минулого. Відмови від імперської політики, таким чином, не сталося. Потрібна була лише видозмінена, адекватна часові ідея, аксіоматична за формою і змістом, базована на канонах, непідвладних дискусіям. Вона й постала наприкінці першої декади XXI століття у вигляді «Русского мира» – нова-стара, неоімперіалістична ідея.

Схожі ідеї та міфологеми завжди були затребуваними в різних імперіях, особливо на первинних етапах їх становлення і розвитку. Саме тому вони формувалися в сферах сакрального буття, оскільки об'єднували етноси й народи на основі релігійного світогляду та завдяки ньому легітимізували центральну владу, вимагали покори через майже фанатичну віру й відданість. Тому не дивно, що, як пише в своїй статті Л. Мельник, «виходячи з політичної думки Стародавнього світу та епохи Середньовіччя, в світі могла функціонувати одна імперія» [3]. Таке політичне переконання неабиякого значення набуло і в християнському Римі.

Але після падіння Західної Римської імперії Рим не міг більше претендувати на роль центру християнського світу, тим більше, що він вже давно не був столицею імперії. На східних теренах постав Другий Рим – Константинополь, заснований імператором Константином як нова християнська столиця світу. Навіть після церковної схизми 1054 р. місто не втратило свого духовного значення навіть для християн західного обряду, а для греків,

які самі стали гордо називати себе «ромеями» (римлянами) Константинополь став символом Граду Божого, а Візантійська імперія – Царством Божим на землі. Відповідно, василевс, тобто візантійський імператор, не міг бути ніким іншим, як помазаником Божим. Тому саме Візантійська імперія, на думку патріарха Фотія, мусила дбати про весь християнський світ до другого пришествя Христа. Але 1453 р. Константинополь впав під ударами турків-османів, а тому колись могутня імперія начебто перестала існувати. Багато ідеологів Візантійської імперії та православ'я емігрувало до Москви як нової столиці східного християнства.

Московське князівство на той період і справді залишається єдиною православною державою. Ці політичні реалії й покликали до життя ідею її духовної першості. Ідея визрівала, і в 1492 р. Московський митрополит Зосима переконув, що тисячоліття бере початок з «нового царя Костянтина» і «нового Риму». Більше того, митрополит Зосима образно подав московського князя Івана III нащадком видатного візантійського василевса Константина, а «Новим Римом» назвав Москву. Тим самим вищесказане дає початок ідеї Третього Риму. Аргументація Зосима полягала в тому що, так як імператор Константин заснував новий Рим, а Володимир Великий охрестив Русь, то Іван III повинен стати імператором нового Константинополя – Москви.

Класичне ж формулювання даної концепції вийшло від псковського ченця Єлеазарського монастиря Філофея. В. Петренко у своїй монографії одностайно вбачає в сформульованій теорії Філофея «Москва – це Третій Рим», виключно політичний зміст [5, с. 117]. Філофей відчував вимоги часу посттатарської Русі. Він прагнув слабкій церковній організації протиставити інституційно міцну, взаємопов'язану. Держава й Церква з єдиним організаційним осередком у Москві мусили мати, хоча б у найзагальніших рисах, однакові ідеологічні переконання. Мислитель пішов далі – він багатозначно роз'яснював теологію народу, вбачаючи потребу культу царя й Церкви, поєднаних засобами християнської містики. Такий ґрунт давав би можливість підтримати будь-які внутрішні й зовнішні дії, в тому числі територіальний експансіонізм. Поряд із цим духовенство витратило багато років і зусиль для того, щоб розтлумачити князям та боярам її виняткову вагу. Князі вірили у своє древнє походження та апостольський характер своєї влади. На думку А. Андрусевича, це було виявом прагнення до зміцнення авторитету царя шляхом оточення його ореолом незвичності долі й святості [1].

І все ж таки ця ідея набуває офіційного статусу аж у 1589 році. Таким чином, з концепції «Москва – Третій Рим» витікають есхатологічно-месіанські ідеї з політичним акцентом.

В XVII ст. поряд із ідеологемою «Москва – Третій Рим» постала більш популярна в народі ідея «Святої Русі». Давньоруські мислителі вбачали певну позитивну роль для державотворення Русі не лише в політичних справах, але й у своєму відлюдненні, усамітненні та самозаглибленні. «Вітчизна істинна», «горний Єрусалим», для них обов'язково вбирають в себе Руську землю. «Свята Русь» являє собою перший етнокультурний образ соборності. Але ці дві ідеї приходять у зіткнення і переможцем виходить політизована імперська ідея «Москва – Третій Рим».

З початку правління Петра I та його намагання «прорубати вікно в Європу» ідеї типу «Москва – Третій Рим» похитнулися і не сприймалися так категорично сакралью як раніше, але Росія часів Петра I та його наступників не відмовилася від ідеї православної імперії як такої. Навпаки, російський правитель після скасування патріархії та створення Синоду став повноправним главою Церкви, а Московське царство з 1721 р. стало Російською імперією. Тобто, татарський титул «цар» був змінений на європейський титул «імператор», що ще більше відповідало візантійській традиції.

З цього самого моменту московський народ став «великоросійським», а звідси, підкорені русини (українці) стали «малоросами». Тобто паралельно йде й міфологізація колишньої московської держави як історичної спадкоємиці Київської Русі.

Наступники Петра «Великого» саме під приводом як історичного возз'єднання всіх православних слов'ян під куполом Російської імперії, так і відвоювання колишнього Другого Риму – Константинополя та звільнення всіх православних від турецького гноблення будуть вести безкінечні війни проти Османської імперії у XVIII-XIX ст.

Однак, незважаючи на все, Російська імперія як політична система на тлі інших європейських держав була цивілізаційним анахронізмом. Нестримне зростання Російської держави, яка поступово ставала все більш вибухонебезпечним «конгломератом» етносів,

конфесій, історико-географічних регіонів, господарських систем, соціальних шарів і культурних світів, було наслідком цілеспрямованої діяльності російської влади, яка намагалася зберегти, з одного боку, найбільш одіозні підвалини абсолютизму, а, з іншого, підтримувати курс на розширення геополітичної експансії [4].

Пошук у строкатому імперському соціумі – серед реально неспівпадаючих, різнопланових суспільних (станових, корпоративних, етноконфесійних, регіональних тощо) інтересів – єдиних основ державного ціледосягнення й спроби їх раціонального осмислення взагалі було вкрай ускладнено.

Тобто, підвалини зовнішньої політики були закладені та легітимізовані і через ідеї «Третього Риму», православної імперії, спадкоємиці Київської Русі, Візантії. Після того Європою разом з армією Наполеона Бонапарта пройшов дух Просвітництва, свободи, революції, а до Росії почали повертатися солдати й офіцери, що, воюючи проти французів й споглядаючи на життя й лад європейських народів, усвідомили відсталість їх батьківщини навіть після реформ Петра I [6, с. 238]. Після повстання декабристів у грудні 1825 р. відчувалася жорстка потреба у легітимації й консервації існуючого суспільного ладу.

Саме для цього призначалась цивілізаційна тріада імперської ідеології – «православ'я, самодержавство, народність» – яка була сформульована в 30-ті роки XIX ст. міністром народної освіти Росії С. Уваровим. Православ'я, вважав Уваров, є основою життя народу. Росіянин не уявляє свого життя без православної віри, яка охоплює всі аспекти його діяльності і буття. Сергій Уваров відзначав, що віра забезпечує кровний зв'язок між поколіннями, наступність традицій, оскільки «без любові до Віри предків народ, як і кожна людина, має загинути...» [8]. Підкреслюючи щирість й глибину релігійних почуттів росіян, С. Уваров попереджав імператора Миколу I про небезпечність ослаблення народної віри. Таким чином, С. Уваров розглядає православ'я як один з основних засобів захисту Росії та росіян від проникнення з Заходу містично-релігійних і політичних ідей, здатних нанести непоправну шкоду російській нації та російській державності.

Самодержавство, за С. Уваровим, являє собою головну умову існування Росії, це фундамент, на якому тримається вся Російська держава. Історичну роль самодержавства міністр вбачав у тому, що воно виступило об'єднавчим чинником російської держави. Створивши сильну єдину державу, яка згодом перетворилася на імперію, самодержавство забезпечувало протягом століть її цілісність і політичну самостійність. Самодержавство в доктрині С. Уварова безпосередньо впливало на інші основні принципи, зокрема, на народність.

Третій принцип уварівської формули – народність. Він чудово розумів всю складність й багатогранність цього поняття. Сутність поняття народності в працях С. Уварова зводиться до двох складових: російської нації і російської держави, які являють собою дві частини єдиного організму. Єдність народу і держави досягається шляхом спільного багатоголового розвитку. Причому розвиток будь-якої держави, яка подібно людському тілу змінює свій зовнішній вид разом з віком, виступає у нього як природний процес, боротися з яким не має сенсу. Однак, за С. Уваровим, при всіх змінах рис державного ладу, сутність держави має залишатися незмінною.

Інша особливість принципу народності полягає в його динамічності. «Народність» таке ж давнє поняття, як православ'я і самодержавство, але, на відміну від останніх, вона зазнавала значних змін, зберігаючи старі й набуваючи нові риси.

Росія розвивалася й розвиватиметься завдяки своїй народності, спираючись на православну віру і монархію, без повернення до минулого, але й без рішучого руйнування існуючого порядку речей.

Саме теорія міністра С. Уварова стала фундаментом для формування чисто російського варіанту патріотизму. Якщо у Європі поняття патріотизм базувався навколо ідеї етнічної нації, часто переливався в ліберальний націоналізм, а в Сполучених Штатах Америки патріотизм вибудовувався на базі політичних цінностей свободи й рівноправ'я, тобто навколо ідеї політичної нації, то в Росії патріотизм являв собою ніщо інше як лояльність до влади. Тобто російський патріотизм був по суті державницьким патріотизмом, а держава була уособленням уряду та панівної ідеології. Тому довгий час, як в Російській імперії, так і в СРСР всіх інакомислячих, дисидентів, нелояльних режиму клеймували «зрадником народу», оскільки

народ – це держава, а держава – це цар (вождь). Ось осьовий принцип всієї концепції С. Уварова, який чітко можна прослідкувати і в наш час, у сучасній Російській Федерації.

Особливе місце в цій теорії відводилось Церкві, релігії, тобто православ'ю. Як вважає Г. Темко, церква ідеологічно обслуговувала потреби царського самодержавства [7, с. 111]. Через церкву держава намагалася контролювати духовний світ людини. Російська православна церква була фактично на побігеньках у самодержавства, відвойовуючи цим самим для себе численні привілеї як державної релігії. Якщо самодержавство підтримувало шовінізм, кріпацтво, то логічно, що і церква, за допомогою особливого трактування священних текстів, штампування лояльних владі ідеологів-ченців як своєрідних пропагандистів, підтримувала шовінізм, нерівність і їм подібні «християнські» принципи.

Але незважаючи на те, що надворі ХХІ ст., російська влада продовжує розвивати вчення про православ'я як основу для модернізації Росії. Хоча форму часів Миколи I «православ'я, самодержавство, народність» і змінили для маскування теоретичних джерел, суть залишилась та сама. І тепер, як пише у своїй статті Ю. Чорноморець, називає «православ'я» православними цінностями, «народність» замінює на російську культуру і мову, а «самодержавство», щоб прямо не замінити на «путінізм» пише як «особливі політичні традиції» [9]. Виходить вже більш сучасний варіант, який стає фундаментом для концепції «Русского мира».

Отже, Росія довгий час залишалася на периферії світових цивілізаційних процесів. Її простір лежав осторонь морських та й важливих сухопутних шляхів, що в умовах відокремленості, переважання природної в такій ситуації, елементарної самодостатності породжувало самотність та характерний суспільний уклад. Світ усамітненої спільноти знайшов своє вираження в різних міфологемах на різних етапах історико-політичного розвитку московської, а пізніше російської держави та імперії, з часом заявив патерналістські претензії на месіанство серед слов'янських народів – закодовані знаки імперських устремлень. А такі ідеї як «Москва – Третій Рим» та три стовпи російської держави: православ'я, самодержавство та народність і стали ідейними витокami та фундаментом для витворення сучасних концепцій російського імперіалізму, типу «Русского мира». Ідея Третього Риму стала підвалиною для формування геополітичної стратегії ще Московського князівства, а «православ'я, самодержавство, народність» заклали основи для внутрішньої стагнації суспільного ладу та його легітимації. Звичайно, «Русский мир» в сучасному варіанті твориться за рахунок і інших міфологем, як от «триєдиний народ» та «Свята Русь». Але саме згадані вище дві ідеологеми і стали базисом, на якому став вибудовуватися той своєрідний російський тип політичного буття, який ми бачимо на сучасному етапі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрусевич А. Міт Росії. Москва – Третій рим [Електронний ресурс] / Анжей Андрусевич . – Режим доступу: <http://spilka.uaweb.org/library/andrusiewicz.html>
2. Газін В. «Русский мир»: нова реальність старого міфу [Електронний ресурс] / Володимир Газін // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 14. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/russkiy_mir_nova_realnist_starogo_mifu.html
3. Мельник Л. Месіанська складова імперських концепцій Риму [Електронний ресурс] / Людмила Мельник. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_47/Gileya47/P37_doc.pdf
4. Моця О. Держава і цивілізація в історії України. В Російській імперії, Речі Посполитій та Габсбурзькій монархії. Частина 6 [Електронний ресурс] / Олександр Моця. – Режим доступу: <http://dc-summit.info/temy/istorija/1621-v-rosijskij-imperii-rechi-pospolitij-ta-gabsburzkij-monarhii-6.html>
5. Петренко В. Власть в церкві. Развитие концепции власти в Русской православной церкви / Виталий Петренко. – Черкасы: «Коллоквиум», 2012. – 294 с.
6. Петровський В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В.Петровський, Л.Радченко, В.Семененко. – Харків: «Школа», 2008. – 608 с.
7. Темко Г. Третій Рим: імперія проти України. Історико-політичний нарис / Григорій Темко. – Київ: «BeeZone», 2004. – 352 с.
8. Уваров С. О некоторых общих началах, могущих служить руководством при управлении Министерством народного просвещения [Електронний ресурс] / Сергей Уваров. – Режим доступу: <http://russzastava.narod.ru/grandugarov.html>

9. Чорноморець Ю. Як не крутить Патріарх Кирил концепцію Руського світу, а все виходить «православ'є-самодержав'є-народність» [Електронний ресурс] / Юрій Чорноморець. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ru/index/blog/~chernomorets/36693/>

АНОТАЦІЯ

Данко С. ІСТОРИЧНІ ТА ІДЕЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «РУССКОГО МИРА»

Стаття присвячена висвітленню основних передумов виникнення концепції «Русского мира». Проаналізовано історичні фактори, які вплинули на формування даної ідеології. Досліджено ідейні витoki концепції, а також міфології, що стали її теоретичною основою та сприяли кристалізації концепції «Русского мира» в сучасному її варіанті.

Ключові слова: Русский мир, Третій Рим, православ'я, самодержав'я, народність, Російська православна церква.

SUMMARY

Danko S. HISTORICAL AND IDEOLOGICAL BACKGROUND OF THE CONCEPT OF "RUSSKIY MIR"

The article is devoted to the basic prerequisites of the concept of "Russkiy mir". Analysis of historical factors that influenced the formation of this ideology. Investigated the ideological origins of the concept and the myths that have become its theoretical basis and contributed to the crystallization of the concept "n world" in its modern form.

Keywords: Russkiy mir, Third Rome, Orthodoxy, autocracy, nation, Russian Orthodox Church.

УДК 32:658.8

Наталія КОВАЛЬ
(Ужгород)

СТАН НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ ДЕФІНІЦІЇ «ПОЛІТИЧНИЙ МАРКЕТИНГ»

На сучасному етапі функціонування політичного життя зростає зацікавленість у науковому дослідженні політичного маркетингу. Однак, зважаючи на багатоаспектність цього поняття, досі існує різноманіття і дискусійність як щодо дефініції поняття «політичний маркетинг», так і щодо теоретико-методологічних підходів до його вивчення.

Метою представленої статті є вивчення стану наукового опрацювання дефініції «політичний маркетинг». *Завданнями* статті є:

- 1) висвітлення проблеми наукового дослідження політичного маркетингу;
- 2) аналіз теоретичних підходів до вивчення політичного маркетингу;
- 3) визначення авторської дефініції політичного маркетингу;
- 4) визначення перспектив подальшого дослідження проблематики політичного маркетингу.

Поняття політичного маркетингу увійшло в політичну науку нещодавно. Спершу термін «маркетинг» з'явився в сфері економіки для визначення системи цінового, товарного та інформаційного впливу на ринок з метою підвищення ефективності діяльності фірми [1, с. 13].

Слід звернути увагу, що ще наприкінці 1980-х років Ф. Котлер і С. Леві задекларували можливість застосування маркетингу до некомерційних сфер діяльності, оскільки вбачали його мету в задоволенні потреб клієнтів суспільно-політичних і релігійних організацій, державних установ.

Передумовами виникнення некомерційного маркетингу вважаються: 1) об'єктивне існування некомерційної сфери і некомерційної діяльності; 2) вільний обмін результатами цієї діяльності; 3) наявність конкуренції у некомерційній сфері [2, с. 5].

Некомерційний маркетинг охоплює різні сфери людської діяльності, а саме: політику,

освіту, спорт, здоров'я, релігію, науку, мистецтво. Найбільшого розвитку отримав політичний маркетинг, який в ідеальному варіанті має задовольняти такі базові потреби особистості, як реалізація громадських прав і свобод, принципів соціальної справедливості, участь в управлінні державою [3].

Виокремлення політичного маркетингу як галузі політичних досліджень науковці пов'язують з виборчою кампанією Д. Ейзенхауера. Його політичні консультанти під час президентських перегонів 1952 року випустили серію кіносюжетів, що популяризували передвиборчу платформу майбутнього президента США, що в подальшому посприяло його перемозі.

У цьому випадку йшлося саме про вибори та виборчі технології. Проте Е.Золотухін стверджує, що розуміння політичного маркетингу лише як технології організації виборчої кампанії збіднює сутність маркетингового підходу до політики. Дослідник описує, що в основі концепції політичного маркетингу лежить твердження про поведінку людини в політичній сфері, яка має багато спільного з поведінкою в економічній галузі. Як під час голосування, так і примірюючи одяг в магазині, люди керуються одним і тими ж механізмами сприйняття, запам'ятовування, впізнавання, формування власної думки. Крім того, політичний «товар» – політичні лідери, партії, рухи, програми – подібні до товарів на економічному ринку [1, с. 14].

Відомий фахівець з маркетингового аналізу Т. Примак говорить: «Маркетинговий аналіз передбачає постійне порівняння існуючих теоретичних даних з одержаними на практиці результатами, що досягаються систематичними маркетинговими дослідженнями. Як наслідок, формується інформаційна база, необхідна для складання різноманітних прогнозів» [4, с. 13].

Дослідник С. Шубін стверджує, що політичний маркетинговий аналіз, як найефективніший спосіб виявлення чинників політичної дії, що сприяють її різноманіттю і одночасно непередбачуваності, необхідно провести одночасно на двох рівнях – теоретичному і прикладному. На думку дослідника, у теоретичному маркетинговому дослідженні та аналізі чинників політичного процесу необхідно включити політичні інститути, політичну владу, політичну поведінку, лідерів політичного процесу, політичну культуру суспільства і політичну ідеологію суб'єктів політичного процесу [5, с. 128].

На думку С. Шубіна, теоретичний політичний маркетинговий аналіз політичних процесів, як складова політичного маркетингового аналізу, являє собою важливий елемент досліджень широкого кола феноменів політичних дій. Розглядаючи і вивчаючи політичні інститути, політичну владу, політичну поведінку і політичну діяльність, політичне лідерство, політичну культуру суспільства, а також політичну ідеологію, можна ретельніше і продуктивніше скласти картину всього політичного поля, його суб'єктів і об'єктів [5, с. 134].

Прикладний політичний маркетинговий аналіз принципово зорієнтований на відображення унікальних, одиничних подій і ситуацій. Прикладна орієнтація його передбачає вирішення певних універсальних завдань при дослідженні ситуації: розподілу умов, зовнішнього контексту і локалізованих в їх кордонах подій, виявлення просторово-часових параметрів ситуації, що показують основні обмеження діючих акторів, відокремлення всіх діючих в даних обставинах акцій та інтеракцій, конкретних передмов, причин і чинників, що впливають на поведінку суб'єктів, наслідки виникаючих подій [5, с. 135].

На сьогодні не існує єдиного визначення поняття політичного маркетингу. Деякі дослідники вважають політичний маркетинг різновидом політичних технологій і наголошують саме на прикладній складовій даного процесу [6; 7]. Американський політолог Г. Маузер вважає маркетинг однією з технологій менеджменту, придатною для вирішення окремих соціальних і політичних проблем в умовах конкуренції [1, с. 15].

Ряд авторів визначає політичний маркетинг як діяльність в період виборів. Описують політичний маркетинг як методи впливу на виборців з метою здобуття влади.

Вчений К. Гаджієв вбачає суть політичного маркетингу в дослідженні кандидатом на виборчий пост кон'юнктури ринку «свого» округу, в оцінці складності проблеми для визначення передвиборчої тактики [8, с. 382]. Ми погоджуємось з твердженням Е. Золотухіна, що доцільність застосування такого підходу обумовлена тим, що електоральна складова дослідження глибше, адже вибори – плідний ґрунт для застосування маркетингового інструментарію, оскільки в цьому випадку чітко простежується механізм обміну голосів на представництво у владі [1, с. 16].

Е. Золотухін вважає доцільним розглядати політичний маркетинг як теорію і сукупність практичних засобів, як використовуються політичними суб'єктами для визначення своїх цілей, програм, цінностей, для дослідження суспільних потреб та їх одночасного формування, для забезпечення політичних і управлінських рішень.

Деякі українські науковці також вважають політичний маркетинг різновидом політичних технологій. Так, В. Бебик під політичним маркетингом розуміє «сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання і впровадження у суспільно-політичну практику тих чи інших настанов суспільної свідомості з метою завоювання та утримання контролю за ринком влади» [9, с. 173–174]. «Дослідження політичного ринку, – наголошує дослідник, – передбачає використання переважно класичних методів політології: системного та порівняльного аналізу, експертних та соціологічних опитувань, соціально-політичних досліджень, моделювання, математично-систематичних методів обробки даних [9, с. 82].

Доречною видається позиція О. Морозової, яка вважає політичний маркетинг сплавом теорії і практики, академічною і практичною дисципліною, завдяки якій політика є не лише мистецтвом, а й наукою [10, с. 58–59].

Слід відзначити, що специфікою маркетингового підходу є направленість не просто на вивчення ринку, але й на управління ним. Російський політолог С. Пшизова стверджує, що маркетинг – не просто нова технологія забезпечення демократичного представництва. За маркетингового підходу принципово змінюється взаємовідносини між агентами політичного ринку [11].

Процес виокремлення характерних атрибутів політичного маркетингу дає перспективу сформулювати його як нову, комплексну теорію, яка постає на підвалинах політології, соціології, економіки, психології.

Зважаючи на викладені вище, теоретичні підходи до дефініції політичного маркетингу, автор підводить підсумки та виокремлює основні напрямки до розуміння поняття «політичний маркетинг». Відтак: 1) деякі дослідники вважають політичний маркетинг ефективним засобом управління для вирішення соціальних і політичних проблем у діапазоні суспільного життя; 2) представники іншого підходу вважають політичний маркетинг різновидом політичних технологій; 3) ряд вчених визначають політичний маркетинг виключно як політичну діяльність в період виборчих процесів (виборчий маркетинг або/та електоральний маркетинг); 4) інших поглядів притримуються вчені (наприклад, Д. Ліндон, О. Морозова Е. Золотухін), які підсилюють статус політичного маркетингу, визначаючи його повноцінною теорією.

Опрацьовані підходи дають підстави автору подати своє розуміння досліджуваного поняття. Політичний маркетинг – це сукупність атрибутів, які володіють теоретичною, організаційною і практичною функціями, і сукупністю процесів створення, просування та реалізації політичної стратегії на основі аналізу політичного ринку. Аналіз передбачає постійне порівняння існуючих теоретичних даних з одержаними на практиці результатами, що досягаються систематичними електорально-маркетинговими дослідженнями. Як наслідок, відбувається формування інформаційно-аналітичної бази, яка необхідна для складання різноманітних прогнозів та прийняття політичних рішень.

На завершення, слід наголосити, що проблематика дефініції політичного маркетингу як технології чи як теорії залишається відкритою. Припускаємо, що це зумовлюється безумовною новизною політичного маркетингу, який сьогодні охоплює все більше суб'єктів політичного ринку. Продаж політичного товару виборцям, який організовано за усіма правилами маркетингу, дає приголомшливі результати, а помилки в маркетинговій політиці призводять до серйозних витрат та наслідків. Досліджені автором теоретичні джерела дають підстави підкреслити, що політичний маркетинг – це відносно нова, але перспективна галузь, за допомогою якої видається можливим регулювання політичного ринку. Внаслідок цього дослідження політичного маркетингу є надзвичайно актуальним.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Золотухін Е. Політичний маркетинг : багатозначність поняття / Едуард Золотухін // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5. – С. 13–22.
2. Андреев С. Основы некоммуерческого маркетинга / С. Андреев, Л. Мельниченко. – М. : Прогресс-традиция, 2000. – 250 с.

3. Голубков Е. Маркетинг как концепция рыночного управления [Электронный ресурс] / Евгений Голубков. – Режим доступа : http://sbiblio.com/biblio/archive/golubkov_mark3/.
4. Шубін С. Політичний маркетинговий аналіз як метод дослідження політичних процесів / Сергій Шубін // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 127–137.
5. Примак Т. Маркетинг : Навч. посіб. / Тетяна Примак. – К. : МАУП, 2001. – 200 с.
6. Анохин М. Политические технологи / Михаил Анохин // Весник российского университета дружбы народов. – 2000. – № 2. – С. 101 – 104.
7. Соловьев А. Политология : Политическая теория, политические технологи / Александр Соловьев. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 559 с.
8. Гаджиев К. Политическая наука / Камалудин Гаджиев. – М. : Междунар. отношения, 1996. – 400 с.
9. Бебик В. Менеджмент виборчої кампанії і ресурси, технології, маркетинг / Валерій Бебик. – К. : МАУП, 2001. – 216 с.
10. Морозова Е. Политический рынок и политический маркетинг : концепции, модели, технологии / Елена Морозова. – М. : «Российская политическая энциклопедия», 1999. – 247 с.
11. Пшизова С. Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе / Сусанна Пшизова // Полис. – 2000. – № 2. – С. 30–44.

АНОТАЦІЯ

Коваль Н. СТАН НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ ДЕФІНІЦІЇ «ПОЛІТИЧНИЙ МАРКЕТИНГ»

У статті з'ясовано стан наукового опрацювання дефініції та проблем дослідження політичного маркетингу. Встановлено основні чотири підходи до визначення політичного маркетингу. Сформовано авторську дефініцію поняття «політичний маркетинг». Окреслено перспективи подальшого дослідження проблематики політичного маркетингу.

Ключові слова: політичний маркетинг, некомерційний маркетинг, політичний ринок, політичний товар.

SUMMARY

Koval N. THE STATE OF SCIENTIFIC STUDY OF DEFINITION OF POLITICAL MARKETING

The scientific study of the problems of definition and study of political marketing was found. Four main approaches to the definition of political marketing are defined. Author's definition of "political marketing" is formed. Prospects for further research of political marketing issues are outlined.

Keywords: political marketing, nonprofit marketing, a political market, political commodity.

УДК 32.019.5

*Михайло УДУТ
(Ужгород)*

ЕВОЛЮЦІЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Постановка проблеми. Людину впродовж усього життя оточує найрізноманітніша інформація (лат. informatio — повідомлення, роз'яснення, зображення), створюючи своєрідне інформаційне поле. Інформація акумулює сукупний досвід людства. Її складовими є різноманітні знання та ідеї, апробовані теорії та нові гіпотези, правила та уявлення, навіть ірраціональні елементи — вірування, забобони, марновірства тощо. Потреба в інформації, в інформаційному спілкуванні — одна з найважливіших соціальних потреб.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку людства є переходом до інформаційного суспільства, коли зникають національні та регіональні межі, зближуються сфери виробництва і споживання, загострюються різноманітні ризики, виклики та загрози, зокрема, пов'язані з боротьбою за інтелектуальні ресурси [9, с.239]. Щодо самого терміну «інформаційне суспільство», то його авторство належить професору Токійського технологічного інституту Ю. Хаяши та співробітникам ряду установ, що працювали на

японський уряд. Звіти, що були ними подані, визначили інформаційне суспільство як таке, де процес комп'ютеризації дає доступ до надійних джерел інформації та забезпечує високий рівень автоматизації виробництва.

Сучасне суспільство радикально відрізняється від усіх попередніх форм людського існування. Людина опиняється у світі, що постійно змінюється, та змушена пристосовуватися з великими зусиллями і перетворювати його в пошуках нових можливостей для реалізації своїх духовних потреб і індивідуальних схильностей. Створюючи нові інформаційні технології та постійно реорганізуючи мас-медіа, щоб змінити світ, людина змінює і свою свідомість, світосприйняття та ціннісні орієнтири [11, с. 130].

Під поняттям «мас-медіа» розуміють масові засоби інформаційних зв'язків, історично пов'язані з розвитком культури й соціально-політичних відносин в умовах ринкового виробництва. Завдяки цим умовам виникли об'єктивні передумови для перетворення інформації в продукт купівлі-продажу у форматі товару (в тому числі «політичного товару»), наділеного трьома основними функціями: розважальною, інформаційною та просвітницькою [4, с. 197].

Мас-медіа – це преса, радіо, телебачення, різнопланові звукозаписи та відеозаписи, різні комп'ютерні технології, які об'єднані спрямованістю до масової аудиторії, відносною доступністю великій кількості людей і корпоративним характером виробництва й поширення інформації [1, с.4]. Саме тому медіа завжди були важливими складовими будь-якої політичної стратегії. У сучасному світі ця ситуація вийшла на дещо новий рівень розвитку, коли «контроль за інформацією», «політична могутність» та «суспільна впливовість» стали нерозривно пов'язані між собою. Наприклад, в інформатиці медіа є «носій» (CD-ROM, жорсткий диск та інше) і «сигнал» (текст, зображення, звук...). У комунікації медіа – це «засіб комунікації та поширення інформації», а також носій інформації. У технічному розумінні поняття «медіа» використовується в описі мультимедійних технологій [6, с. 239]. Щодо практичної політики, то тут основним стало не саме розуміння та вивчення медіа як окремого, незалежного явища, а безпосереднє управління самими медіа-ресурсами. Це стало невід'ємним, життєво важливим атрибутом, складовою стратегічного планування, стосуючись усіх без винятку аспектів і вимірів політики.

Як відзначає У. Дайзард, «політика у сфері інформації та комунікації пов'язана з фундаментальними проблемами людської особистості та її цінностями. Думати тут треба не стільки про конкретні програми й методики, скільки про загальну систему, у рамках якої інформація впливає на плюралістичне суспільство. Стратегічні рішення залежать від того, як ми бачимо самих себе і про які свої інтереси піклуємося перед образом невизначеного майбутнього» [3, с. 264].

З розвитком нових інформаційно-комунікаційних технологій для людей, які користуються ними (за деякими прогнозами, кількість користувачів Інтернету у світі в найближчому майбутньому перевищить 2 млрд. людей), стає природним інформаційний спосіб життя, що формує нові цінності – віртуальну реальність і віртуальне життя. Як справедливо відзначають дослідники, практики віртуального самоконструювання, що розвиваються, обумовили появу нових культурних і соціальних регуляторів комунікаційного процесу. Закладені в культурній пам'яті норми, стереотипи й цінності, необхідні для формування особистості, створювалися в умовах якісно іншої комунікативної ситуації. Так, традиційні форми вимагали безпосередньої взаємодії й особистого контакту: форми модерну, незважаючи на свою знеособленість, опиралися на повторюваність, процедурність і обов'язкові тимчасові витрати. Сьогодні в режимі мережевого спілкування анонімність і висока ймовірність того, що взаємодія буде одиничною, призводить до того, що індивід звертається до старих регуляторів тільки в силу звички, яка зменшується в міру зростання нового комунікативного досвіду [8, с.58].

На думку Г. Бакулева, основними рисами, що відрізняють інноваційні медіа від традиційних, є: децентралізація – пропозиція й вибір більше не визначаються винятково постачальниками інформації; висока пропускна здатність – передача по кабелю та через супутники дозволяє перебороти жорсткі обмеження, властиві ефірному мовленню; інтерактивність – одержувач може обирати інформацію, відповідати на неї, обмінюватися нею прямо й з'єднуватися з іншими одержувачами; гнучкість форми, змісту й використання [2,

с.168].

Процес домінування інформаційних цінностей проявляється, зокрема, в змінах у матеріальному виробництві, у соціальній політиці, соціальній структурі суспільства й сфері зайнятості населення. Радикальні трансформації відбуваються також у засобах масової інформації й комунікації, системі освіти, науці, у регулюванні різного роду соціокультурних процесів. «Постіндустріальне суспільство формується на фундаменті, міцність якого обумовлена тісною переплетеністю прогресу технологій і розвитку особистості. Саме це забезпечує стійкість системи, що виникає, робить її невразливою для зовнішніх дестабілізуючих факторів» [5, с.65].

У результаті досліджень Копенгагенського інституту дослідження майбутнього були виявлені такі найважливіші характеристики сучасних медіа, як «креативність» та «інновації». Експерти Всесвітньої газетної асоціації розглядають ці поняття як основні в концепції «творчої людини» – «людини з творчою жилкою» і «людини, яка займається творчістю»: йому цікаві й виникнення ідей, і їхнє втілення в житті. Креативність, у цьому сенсі, розуміється як здатність вийти за рамки стандартного мислення й генерувати нові ідеї, а інновації – не стільки як формування оригінальних ідей, скільки як їхнє практичне здійснення [1, с.5].

Як вважає А. Алексеева, інновації з'являються тоді, коли потреби суспільства відповідають існуючим технологіям, і зараз саме настав такий момент. Сьогодні, як ніколи, відчувається потреба в розвитку особистості, а технічні засоби надають можливість здійснити це:

- у людей стає все більше вільного часу й енергії, оскільки машини на виробництві та вдома виконують постійно зростаючу частину важкої ручної праці;
- завдяки прискоренню інформаційних потоків, точок перетину різних культурних напрямів стає значно більше, ніж було, а виходить, можна знайти більше джерел для натхнення;
- створюється все більше засобів, що полегшують перехід від ідеї до закінченого продукту [1, с.5-6].

Дослідження соціокультурної ситуації показують, що інтенсивний розвиток медіакультури, особливо аудіовізуальної, електронної, все більш активно впливає на суспільну свідомість як потужний засіб інформації, культурних і освітніх контактів, як фактор розвитку творчих здібностей особистості [1, с.61]. Це привело до того, що ряд сучасних дослідників дійшли висновку, що всім добре відомий термін «засоби масової інформації» вже не відповідає сучасним реаліям. Цей термін був актуальний тоді, коли весь потік інформації був переважно офіційним й односпрямованим – преса, радіо, телебачення інформували читачів і глядачів про прийняті десь рішення і події і тим самим впливали на аудиторію. Тепер же більше уваги приділяється механізму зворотнього зв'язку – реакції публіки на побачене й почуте. Таким чином, передача інформації перетворюється в процес комунікації, взаємного обміну, спілкування з публікою. А значить, суб'єкт масової інформації точніше буде називатися суб'єктом масової комунікації. Крім цього, масову інформацію в цей час пов'язують із засобами, які її поширюють – друком, радіо, телебаченням. ЗМІ ж – це частина масових інформаційних процесів, елемент у системі засобів масової комунікації (СМК), що включає всі види масового спілкування як технічні, так і усні. Засоби масової інформації – це періодична преса, радіо, телебачення, звукозапис, відеозапис, комп'ютерні нагромадження, обробка, передача й прийом інформації, система Інтернет та ін.

ЗМІ дозволяють систематично поширювати політичну інформацію серед різних за чисельністю, розосереджених аудиторій з метою затвердження духовних цінностей суспільства або його правлячих груп, надання ідеологічного, культурного й політичного впливу на одержувачів інформації [6, с.247].

Висновки з даного дослідження. Таким чином, спостерігається поява нових інформаційних технологій, цінностей та інформаційної культури, які сприяють удосконаленню роботи з інформацією безпосередньо, дають можливість використовувати її, обробляти, зберігати та передавати. З виникненням нових інформаційних цінностей та нової політичної культури на більш високий рівень виходить реалізація принципів свободи слова, розширюються можливості для прояву політичної активності громадян, які одержують більший доступ до державних нормативно-правових актів і висловлення своєї точки зору через

засоби телекомунікацій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеева А.О. Новые интерактивные медиа в контексте теорий информационного общества: дис... канд. филол. наук: 10.01.10 [Электронный ресурс] / Анастасия Олеговна Алексеева // Журналистика – М., 2006. – Режим доступа до журналу: <http://www.dissercat.com/content/novye-interaktivnyye-media-v-kontekste-teorii-informatsionnogo-obshchestva>
2. Бакулев Г.П. Массовая коммуникация: Западные теории и концепции / Геннадий Петрович Бакулев. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 176 с.
3. Дубас О. П. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології як фактор трансформації ціннісних орієнтацій суспільства / Олексій Павлович Дубас. – Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. Випуск 42 / Міністерство освіти і науки України; Політологічний центр при Київському національному університеті ім. Т. Шевченка; Редкол.: Кирилюк Ф.М. (відповідальний редактор), Андрущенко В.П., Ануфрієв Л.О. та ін. – К.: «ІНТАС», 2009. – С. 256-265.
4. Землянова Л.М. Коммуникативистика и средства информации: Англо-русский толковый словарь концепций и терминов / Лидия Михайловна Землянова – М.: Изд-во МГУ им. М.В. Ломоносова, 2004. – 416 с.
5. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы / Владислав Леонидович Иноземцев. – М.: Логос, 2000. – 189 с.
6. Недбай В. Понятійна основа політологічного дослідження інноваційних медіа-технологій у системі політичної комунікації / В'ячеслав Недбай // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. Випуск 42 / Міністерство освіти і науки України; Політологічний центр при Київському національному університеті ім. Т. Шевченка; Редкол.: Кирилюк Ф.М. (відповідальний редактор), Андрущенко В.П., Ануфрієв Л.О. та ін. – К.: «ІНТАС», 2009. – С. 239-248.
7. Рейман Л. Информационное общество и роль телекоммуникаций в его становлении / Леонид Рейман // Вопросы философии. – 2001. – № 3. – С. 3-9.
8. Тихонова М.В. Коммуникационная революция сегодня: информация и сеть / Софья Владимировна Тихонова // Политические исследования. – 2007. – № 3. – С. 53-64.
9. Хлівнюк Т.П. Нормативно-правове забезпечення свободи слова в Україні : теорія та практика питання / Тетяна Петрівна Хлівнюк // Науковий вісник. Одеса – 2009. – № 6 (84) – С. 144-155.
10. Ховалыг Д.В. Коммуникативная природа ценностей и их трансформаций в медийном пространстве / Дарина Витальевна Ховалыг // Политические исследования. – 2008. – № 1. – С. 61-65.
11. Широканов Д.И. Информационные ценности в контексте процессов глобализации / Д.И. Широканов, М.К. Буслова // Грядущее информационное общество. – Минск: Белорусская наука, 2006. – 392 с.
12. Шпротько О. Історико-політичні особливості розвитку українського телерадіопростору / Оксана Шпротько // Науковий вісник: економіка, політологія, історія, Одеса. Випуск 6 (84) / Міністерство освіти і науки України; Одеський державний економічний університет; Редкол.: В.М. Соколов (Гол. редактор), Рябіка В.Л., Делієва Я.Г. та ін. – Одеса : Вид-во : ОДЕУ, 2009. – С. 31-42.

АНОТАЦІЯ

Удуг М. ЕВОЛЮЦІЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуто теоретико-методологічні основи досліджень функціонування засобів масової інформації. Здійснено аналіз головних компонентів переходу до інформаційного суспільства.

Ключові слова: інформація, мас-медіа, інформаційне суспільство, комунікації, ЗМІ, інноваційні медіа.

SUMMARY

Udut M. THE EVOLUTION OF THE MEDIA IN THE DEVELOPMENT OF THE INFORMATION SOCIETY

The article deals with the evolution of the media towards the Information Society. The transition of information from the media simply various messages to product sales in the form of goods Traced. Namely, information society and media is a necessary part of a new worldview.

Keywords: information, media, information society, communication, media, media innovation.

КОНЦЕПТ ПОЛІТИКИ ЯК КОНТИНГЕНТНОСТІ

Термін «контингентність» є поширеним в європейській суспільнонауковій літературі останніх десятиліть. Як зазначає Маркус Хольцінгер (Markus Holzinger), контингентність стала модним поняттям [12, с. 19], з другого боку вона є одним з фундаментальних феноменів Європейського Модерну [12, с. 19], але досягає значення провідної категорії лише у «фазі рефлексивної модернізації» [12, с. 20]. За твердженням Катрін Тьонс (Katrin Toens) та Ульріха Віллемса (Ulrich Willems), питання контингентності є обов'язковим в міжнародному дискурсі щодо Модерну найпізніше з опублікування в 1989 році книги Річарда Рорті «Контингентність, іронія, солідарність» [21, с. 11]. Карі Палонен (Kari Palonen) при цьому виводить розуміння політики як контингентності від Макса Вебера, вказуючи, що Джон Покок (J.G.A. Pocock) знаходить тематику контингентності ще у Ніколо Макиавеллі [19, с. 10-11].

Контингентність означає сферу того, що «могло бути по-іншому» (Anders-sein-können) [19, с. 14], а передумовою політики як контингентності є те, що зараз все повинно вирішуватися і все може вирішуватися [12, с. 13-14]. На нашу думку, виникнення та поширення концепту політики як контингентності пов'язане з формуванням концепту політичного. Але для того, щоб розкрити як зв'язок між двома концептами, так і значення їх поширення саме в сучасній політичній науці, необхідно прослідкувати історію розвитку розуміння політики ще з самого початку епохи Модерну.

Аналіз ми почнемо із введення розрізнення політики як протистояння (або боротьби) та як управління – двох фундаментальних концептів політики, до яких так чи інакше зводилась будь-яка теоретизація з приводу феномену політики. Ці розуміння не просто засновуються на різних підходах до витрактування політики, а відображають два аспекти політики як явища, що пояснює складність визначення політики. Адже розділення політики на politics, policy та polity є також проявом запропонованого розрізнення: зрозуміло, що politics описує політику як боротьбу, policy – як управління, а polity – одне або друге, в залежності від підходу: так конфлікціоністські концепції (напр., марксизм, синдикалізм, теорія гегемонії) розглядають протистояння як основу устрою, а в парадигмі раннього Модерну устрій був результатом управління. Концепт деліберативної політики можна розглядати як розвиток концепту політики як протистояння, з тією відмінністю, що його автори намагаються замінити конфлікт раціональним дискурсом.

Термін управління в даному разі ми вживаємо на позначення інтенційної діяльності, спрямованої на улаштування суспільства відповідно до наукового знання. Протистояння є відстоюванням власного (індивідуального або групового) бачення того, як слід улаштувати суспільство. Поєднуються концепти, коли виникають дві ідеї: що улаштування здійснюється в процесі протистояння та що наукове знання є неабсолютним і частковим. Загалом історію політичних ідей Модерну можна розглядати як протистояння цих концептів. Застосовуючи модель Куна-Лакатоша ми виділяємо парадигми політичного раннього Модерну, індустріального Модерну та рефлексивного Модерну, при цьому в рамках парадигми індустріального Модерну для цієї статті ще важливою є науково-дослідницька програма позитивізму.

Політика як управління і як протистояння є ідеальними типами, в реальності не існувало періоду, коли був проявленим лише один концепт, а другий був відсутнім, історія епохи Модерну є ареною взаємодії та протистояння між двома аспектами політики за домінування – в різні періоди перевагу мав один або інший концепт. Політична думка відображала такі відмінні констеляції, проте не безпосередньо. Тому ми вважаємо запропоноване розрізнення двох ідеальних типів плідним для розуміння як політичної реальності, так і її відображення та реакцію на неї в політичній думці.

В парадигмі раннього Модерну домінує концепт політики як управління. Це не означає відсутність боротьби, але з виникненням територіальної держави протистояння існує в основному в двох формах: у міжнародній політиці – війна та дипломатія, у внутрішній політиці

– кулуарні змагання за вплив на суверена, що виявлялось, зокрема, у формі порад правителю. Негативне ставлення до гострої та явної внутрішньої боротьби сформулював Томас Гоббс – це збереглося до кінця раннього Модерну. Тобто, боротьба була достойного [пор. 17, с. 10] (міжнародна політика) та «недостойного» виду, яка або шкідлива (громадянська війна, повстання), або неявна та латентна (наприклад, інтриги) і її слід приховувати. Це особливо добре видно в добу Абсолютизму.

Концепт управління виник під впливом новосформованої модерної науки з її опорою на раціоналізм, емпіризм та чітку методологію. Центральною ціллю в науці, що вивчала політику стало дослідження природи людини та спільноти. Таке дослідження неможливе без віри в істинну природу людини та спільноти, яку можна виявити, описати, пояснити та на цій основі формулювати прогнози. Як зазначає Юрген Габермас, епоха Модерну змінила тип знання про політику: тепер це не епістеме, або практичне знання, а фронезис, тобто знання вічних істин [11, с. 48-52]. Таким чином, політика в ранньому Модерні є діяльністю з улаштування суспільства відповідно до вічних істин, які лише слід пізнати за допомогою науки. Крім природи, центральним об'єктом вивчення в рамках політичної сфери стають пристрасті, на що вказує П'єр Розанвалон і формулює характерне для епохи визначення політики «як мистецтв[а] комбінування пристрастей» [3, с. 23], що є виявом концепту політики як управління.

Ряд інших спільних взірців раннього Модерну також свідчать про домінування концепту політики як управління: сім'ї як взірця держави та механізму як взірця суспільства – як в сім'ї, так і в механізмі центральну роль грає управління, а протистояння є радше девіацією.

З індустріальною та Французькою революціями розпочинається епоха індустріального Модерну, в якій співвідношення між двома аспектами політики перевертається: політика як протистояння виходить на перший план. З одного боку, поширюються революції, а з ними інші види гострої політичної боротьби: демонстрації, страйки, тероризм – і разом з тим відбувається нормалізація деяких із цих процесів або навіть їх прославлення (напр., в марксизмі, синдикалізмі, фашизмі). З другого – політика розглядається не як діяльність суверена з улаштування та управління суспільством, а як протистояння між різними групами – саме в цю епоху поширюються і здобувають вагу політичні партії. Карл Шмітт (Carl Schmitt), наприклад, критикує поширене серед його сучасників отожднення політичного з партійно-політичним [див. 17, с. 29-31].

Якщо в ранньому Модерні панував взірець наукового знання про політику, яке є спільним для всіх раціональних людей, то в індустріальному Модерні його змінює взірець ідеології – хибної свідомості через те, що вона є партикулярною, відносною, належить певній групі і тому не може містити істини, яка є вічною і універсальною. Відповідно, усе ХІХ та перша половина ХХ століття є епохою ідеологій, які як домінують в реальності, так і відіграють велике значення в теорії. Безумовно, для консерватизму важливішим є аспект управління, але цю ідеологію часто розглядали як реакційну, промонархічну та спрямовану в минуле, тобто в епоху домінування аспекту управління. В епоху індустріального Модерну протистояння виходить на перший план – це не тільки боротьба між різними політичними партіями і рухами, але і класова боротьба, і протистояння між монархізмом і республіканізмом, революцією і реакцією, між державою і громадянським суспільством, а пізніше – дві світові війни та Холодна війна. Безумовно, боротьба наявна і в ранньому, і в рефлексивному Модерні, проте гострота і напруженість протистояння в них не зрівнюються з такою в індустріальному Модерні. Політика як управління зводиться до однієї зі стратегій (поряд з логікою історії, об'єктивними механізмами тощо) опанування політики як протистояння.

Лібералізм, в залежності від своєї радикальності, характеризується або антиполітичною, або мінімізуючою щодо політики інтенцією. Хоча, на перший погляд, лібералізм намагається обмежити державну владу, тобто політику як управління, ми вважаємо, що його основний критичний посыл спрямований проти боротьби: концепції стримувань і противаг, плюралізму та навіть прав людини призначені для обмеження протистояння. П. Розанвалон блискуче показав, що в ринковому суспільстві нема ніякого сенсу ні повставати, ні здійснювати революцію, ні вести боротьбу, оскільки все відбувається відповідно до об'єктивних механізмів [3, с. 10], напр., «невидивої руки».

Позитивістська програма парадигми індустріального Модерну вже не надає пріоритету жодній зі сторін розрізнення, для неї обидва концепти існують послідовно, оскільки

розводяться як етапи політичного процесу: спершу актори ведуть боротьбу за владні посади, а потім ті, хто їх обійняв, здійснюють управління. І хоча боротьба за збереження за собою владної посади може відбуватися одночасно з управлінням, ці два типи діяльності розводяться, вони повинні відбуватися окремо. Схильність позитивізму до аналізу та нехтування синтезом перешкождала поєднанню обох концептів в один.

Саме це здійснює рефлексивний Модерн – як в політичній реальності, так і в політичній теорії. Тепер хоча управління і протистояння можна розрізнити, в ході боротьби здійснюється управління, а управління розглядається також як протистояння. Візьмемо вже згадану модель деліберативної політики на прикладі одного з основних її представників, Ю. Габермаса. Він стверджує, що структурна диференціація життєвого світу в плані соціальних зв'язків проявляється у розширенні контингентного простору дій для встановлення інтерперсональних відносин [10, с. 219] і, відповідно, конструювання асоціації. Політичний дискурс є не просто намаганням замінити боротьбу більш цивілізованим процесом дискусії, натомість за умов розчепленості системи та життєвого світу, раціоналізованості життєвого світу та втрати спільного життєвого світу спільнотою, формулювання своєї позиції в дискурсі та вироблення спільних норм, цінностей та цілей є одночасно і протистоянням між різними позиціями, і улаштуванням суспільства, і управлінням ним.

В теорії гегемонії Шанталь Муфф і Ернесто Лаклау так само неможливо розвести управління та боротьбу, оскільки гегемонія є одночасно і одним, і другим. Будь-який порядок є політичним і засновується на певній формі виключення, тобто завжди є інші можливості, які хоч і придушені, та можуть бути реактивованими [16, с. 18]. Гегемонійні практики означають артикуляційні практики, які встановлюють суспільний порядок [16, с. 18], і в цьому полягає аспект управління. Проте порядок передбачає можливість бути поставленим під сумнів контргегемонійними практиками, тобто практиками, які намагаються дезартикулювати (disarticulate) існуючий порядок і встановити іншу форму гегемонії [16, с. 18], в чому полягає невід'ємний аспект протистояння. Саме тому Ш. Муфф зазначає, що будь-яке суспільство є результатом серій практик, які намагаються встановити порядок в контексті контингентності [16, с. 17].

Таке поєднання стає краще зрозумілим, якщо розглянути, що означає контингентність. Як пояснює Ніклас Луман, концепт контингентності полягає у виключенні необхідності та неможливості: тобто, щось є контингентним тоді, коли воно є ні необхідним, ні неможливим. Концепт описує щось дане в світлі можливості бути іншим, але можливість ця не загальна, натомість можливість іншого (otherwise possible) з точки зору реальності [15, с. 106]. При цьому Н. Луман зауважує, що чиста контингентність, тобто цілковито невизначена ситуація, ніколи не трапляється в соціальній реальності [15, с. 118].

Дослідження політичної сфери з теоретичної перспективи контингентності пов'язані з трьома проблемами: (1) Контингентність суспільного розвитку уникає емпіричного вивчення – не існує методології точного визначення, чи постала певна історична ситуація з передуючої констеляції [21, с. 13], тому дослідження концентруються в основному на історичному аналізі тематизацій та концептуалізацій контингентності та її змін, які поширюються в періоди суспільних зламів [21, с. 13]. (2) Те, що певний шлях суспільного розвитку не є ні необхідним, ні неможливим, не означає, що він при цьому є продуктом інтенційної політичної дії [21, с. 14] – найвидатнішим представником скептичної позиції щодо можливості політичної трансформації суспільства та можливості свідомого використання контингентності є Н. Луман [21, с. 14]. Протилежним є підхід Міхаеля Гревена (Michael Th. Geven), за яким здатність та межі впливу політики самі є контингентними та багато в чому становлять продукт політичних рішень, і тому за певних обставин політика здатна змінювати внутрішню логіку віддиференційованої підсистеми [21, с. 14]. (3) Теоретична перспектива контингентності повинна брати до уваги і власну контингентність – вона представляє опис політичної реальності, істинність якого в рамках цієї перспективи, за Р. Рорті, означає те, «що в ході вільної та відкритої дискусії стало переконанням»¹ [21, с. 15].

Ранньомодерне уявлення про політику як улаштування суспільства відповідно до вічних істин, підкріплене ідеєю індустріального Модерну про об'єктивний хід історії вилилося у переконаність щодо високої здатності політики до улаштування – це, за словами К. Тьонс та У.

¹Переклад автора.

Віллемса, сформувало орієнтованість політичної науки на розв'язання проблем: відповідно, увага приділяється лише одній стороні контингентності, а саме, відкритості та можливості, при цьому зворотня сторона – непередбачуваності та обмеженої піддатності плануванню – нехтується [21, с. 14]. К. Палонен виділяє дві базові стратегії поведінки з контингентністю: її опанування з ціллю знаходження смислу та її використання з ціллю конструювання смислу [19, с. 16]. При розгляді контингентності як відкриття простору дій (Eröffnung von Handlungsspielräumen) існують також два протилежних підходи: схильний до ризику (risikogeneigt) та уникаючий ризику (risikoavers) [21, с. 15].

Розглядаючи співвідношення між контингентністю та глобалізацією, Едгар Гранде (Edgar Grande) говорить, що як у неоліберальних апологетів глобалізації, так і у лівих критиків глобалізації відсутнє усвідомлення контингентності [9, с. 190] – критика глобалізації, так само як і тези про кінець політики або демократії є проявами погляду на політику, що заперечує контингентність [9, с. 189]. Такий погляд не помічає, по-перше, що глобалізація не є природним процесом, а є, зокрема, також продуктом політичних рішень [9, с. 189], по-друге, того факту, що припущення про безальтернативність неолібералізму так і не справдилось [див. 9, с. 190].

Хоча можливості дії політики і звужуються внаслідок глобалізації, вони не зникають – тому Е. Гранде формулює ідею стратегічного розширення репертуару дій політики [9, с. 190]. На нашу думку, має рацію Ульрих Бек, коли стверджує, що політиці слід наздогнати економіку в процесі модернізації і підлаштуватися під глобалізований світ [див. 2]. Рух в цьому напрямі відбувається: прикладами є проведення жорсткої політики урядами розвинених країн щодо контролю за фінансовими інститутами після початку світової кризи у 2008 році [див. 5] та успіхи в боротьбі з «фінансовими оазами» зокрема, переговори між Німеччиною та Швейцарією щодо підписання податкової угоди (Steuerabkommen) [див. 18] і справа президента футбольного клубу «Баварія» (Мюнхен) Улі Хьонесса (Uli Hoeneß) [див. 7]. Слід відзначити, що саме в рамках Європейського Союзу (як явища глобалізованого світу) досягнення в боротьбі з ухиленням від сплати податків є найбільш помітними.

В цьому плані важливими є слова Н. Лумана, що соціальна система реагує на проблему контингентності породженням можливого шансу, який означає не цілковиту відсутність обумовленості та причинності, а відсутність координації між подіями та системними структурами, яка, проте, продукує ефекти в системі та приводить в дію каузальні процеси [15, с. 120]. Переживання (Erfahrung, experience) контингентності конститує і відкриває шанси для кондиціонування функцій в системі, тобто трансформації шансів у структурні ймовірності [15, с. 120]. З другого боку, в контингентному світі існує висока імовірність побічних наслідків (Nebenfolge), на що вказує У. Бек [див. 6].

Поглянемо на зміни в структурі та функціях парламенту в рамках кожного з концептів політики. Хоча він як був, так і залишається представницьким органом, в ранньому Модерні це є представництвом станів, представляти стан може лише той, хто до нього належить. Залишки сталої структури представництва можна бачити і досі в Палаті лордів Великобританії. Зміна суспільства на класове в індустріальному Модерні змінює і структуру представництва, яке здійснюється уже за допомогою політичних партій: праві, або консерватори представляють шляхту, дворянство, духовенство, великих землевласників, велику буржуазію, ліберали – дрібну, середню та велику буржуазію, ліві – робітничий клас. При цьому члени даних партій не мають належати до відповідних класів. Концепт політики як протистояння пов'язаний також із формуванням взірця опозиції як того класу, який програв боротьбу за владу. Двопартійні системи з інституційно закріпленою опозицією є найбільш типовим прикладом парламенту в рамках індустріального Модерну. Партійна система Ваймарської республіки є виявом цієї парадигми з тією різницею, що масове суспільство є стадією розпаду класового суспільства, значення якого для становлення тоталітаризму описала Ханна Арендт: саме НСДАП є типовим прикладом представництва масового суспільства [див. 1, с. 357-368]. Після війни у ФРН формується класична система представництва концепту політики як протистояння. Проте якщо ми подивимося сьогодні на партійну систему Німеччини, то такі партії як Зелені, Пірати або Альтернатива для Німеччини не вписуються в цю схему, оскільки це вже партії рефлексивного Модерну. Суспільство є індивідуалізованим, на що вказують Ентоні Гідденс або У. Бек, відповідно представництво є контингентним, тобто представляються не стани або інтереси класів, а альтернативи розвитку. Опозиція є не однією зі сторін боротьби, а варіантом, який не

актуалізувався, проте має шанс актуалізуватися в майбутньому – саме це описує Н. Луман як кодування політики через розрізнення успіх/невдача, уряд/опозиція [14, с. 98-99].

Перейдемо тепер до поняття політичного. Термін «політика» несе в собі ідею певного сталого простору, чітко окресленої сфери суспільних питань чи відносин – так, якщо питання формування державного бюджету належить до сфери політики, то воно таким і залишиться, якщо не станеться докорінних змін в структурі суспільства. Термін «політичне» вказує на відсутність прив'язки до конкретного сталого простору. Проте якщо політична сфера стає плинною, то все одно залишається щось, що визначає, чи є певне явище або питання політичним, а чи не є. Традиційною відповіддю на цю проблему є припущення про сутність політичного – вказує Н. Луман [14, с. 119], проте в його теорії нема місця питанню сутності явища. Не вживаючи поняття сутності та користуючись термінологією Н. Лумана, можна сказати, що політичне є кодом, за посередництвом якого здійснюється визначення, чи є кожна конкретна операція комунікації політичною, тобто соціальна система та її політична підсистема в кожній комунікацію вирішують, чи є вона політичною, чи не є.

Поняття політичного виявляється у двох протидіючих процесах – політизації (politicization, Politisierung) та деполітизації (depoliticization, Entpolitisierung) – які протистоять один одному і перебігають в багатьох сферах або просторах: економіці, безпеці, культурі, повсякденному і приватному житті та ін. Історію Модерну як протистояння між процесами політизації та деполітизації описав ще К. Шмітт у доповіді 1929 року «Епоха нейтралізацій та деполітизацій» [17, с. 71-87]. Як наслідок процесу всеохопної політизації, який намагається здійснити модерна держава, до середини ХХ ст. майже не лишається тих питань, які б в тій чи іншій мірі не підлягали державному регулюванню чи контролю – саме ці процеси описує Мішель Фуко, коли висуває концепцію всепроникної влади, яка такі приватні та інтимні сфери як здоров'я, гігієна, організація індивідуальної праці, навчання, сексуальність та ін. політизує, але лише в рамках політики як управління – у відповідь на поширення в суспільстві політики як протистояння. В тоталітарній державі цей тип політизації, здавалося б, здобуває рівня абсолютності, проте в державі загального добробуту (як перехідній формі між двома парадигмами) навіть бідність та голод береться під контроль. В рефлексивному Модерні змінюється сутність процесів політизації та деполітизації: вони, по-перше, засновуються на концепті політики як контингентності, по-друге, перетворюються з явищ одиничних на множинні: замість єдиного процесу політизації з боку держави та деполітизації з боку громадянського суспільства відбувається множина процесів політизації та деполітизації. Одним з наслідків протистояння між двома процесами є хрупкість, непостійність та плинність політичного – неполітичне питання може швидко політизуватися, а інше, політичне, в той самий час деполітизуватися. Прикладами стрімкої політизації є розкриття Едвардом Сноуденом (Edward Snowden) інформації щодо проєктів Призма та Темпора, після чого діяльність американських та британських розвідувальних служб різко політизувалась [див. 20], або політизація питання володіння зброєю в США після стрілянини в школі Сенді Хук 14 грудня 2012 року [див. 13].

Аварія на АЕС у Фукусімі в Японії різко політизувала питання атомної електроенергетики в Німеччині аж до того, що партія Зелених, здобувши 27 березня 2011 року друге місце на земельних виборах у Баден-Вюртемберзі із 24,2% (порівняно з 11,7% у 2006 році) [8], сформувала із Соціал-демократичною партією земельний уряд, який очолив Вінфрід Кретсманн (Winfried Kretschmann) [див. 4]. Проте вже до виборів у Бундестаг 2013 року рівень політизації цього питання сильно знизився і партія Зелених показала низький результат, зайнявши лише четверте місце. Тут слід повернутися до К. Шмітта, який відстоював ідею відсутності предметної сфери політичного [17, с. 34, 36], відповідно, кожне питання потенційно є політичним, але актуально стає політичним лише тоді, коли перетинає певний поріг політизації.

Підсумовуючи, зазначимо, що концепти політики як контингентності та політичного, символічна генералізація «політизація/деполітизація», спільні взірці: політичного суспільства (М. Гrefен), субполітики (У. Бек), політики як дискурсу (Ю. Габермас), функціональної диференціації суспільства (Н. Луман), гегемонії (Ш. Муфф) – є явищами парадигми політичного рефлексивного Модерну і описують особливості політики в сучасному суспільстві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Ханна Арендт. Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2005. – 584 с. ISBN 966-378-009-6
2. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації : Нова світова політична економія / Ульрих Бек ; пер. з нім. О. Юдіна. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 408 с. – ISBN 978-966-521-162-4
3. Розанвалон П. Утопічний капіталізм : Історія ідеї ринку / П'єр Розанвалон ; пер. з фр. Євгена Марічева. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 246 с. – ISBN 966-518-364-8
4. Офіційний сайт землі Баден-Вюртемберг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.baden-wuerttemberg.de> – Назва з екрану.
5. Appelbaum В. What the Fed Does, and Can Do / Binyamin Appelbaum // TheNewYorkTimes, 8 October 2013. – Режим доступу: <http://economix.blogs.nytimes.com/2013/10/08/what-the-fed-does-and-can-do/>
6. Beck U. Risikogesellschaft : Auf dem Weg in eine andere Moderne / Ulrich Beck. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2012. – 396 S. – ISBN 978-3-518-11365-3
7. Die Steuer-Affäre Hoeneß : Chronologie // Frankfurter Allgemeine Zeitung, 4 November 2013. – Режим доступу: <http://www.faz.net/aktuell/sport/fussball/chronologie-die-steuer-afaere-hoeness-12647518.html> – Назва з екрану.
8. Endgültiges Ergebnis der Landtagswahl am 27.03.2011 in Baden-Württemberg mit Vergleichsangaben von 2006. – Режим доступу: http://www.statistik-bw.de/Wahlen/Landtagswahl_2011/Land.asp – Назва з екрану.
9. Grande E. Die politische Kontingenz der Globalisierung / Edgar Grande // Politik und Kontingenz / Katrin Toens und Ulrich Willems (Hrsg.). – Wiesbaden: Springer VS, 2012. – S. 189-203.
10. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. Band II : Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft / Jürgen Habermas. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1995. – ISBN 3-518-28775-3
11. Habermas J. Theorie und Praxis. Sozialphilosophische Studien / Jürgen Habermas. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1963. – 467 S.
12. Holzinger M. Der Raum des Politischen : Politische Theorie im Zeichen der Kontingenz / Markus Holzinger. – München: Wilhelm Fink Verlag, 2006. – 235 S. ISBN 978-7705-4243-7
13. Lichtblau E. N.R.A. Envisions 'a Good Guy With a Gun' in Every School / Eric Lichtblau and Motoko Rich // TheNewYorkTimes, 21 December 2012. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2012/12/22/us/nra-calls-for-armed-guards-at-schools.html?pagewanted=all&_r=0 – Назва з екрану.
14. Luhmann N. Die Politik der Gesellschaft / Niklas Luhmann. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2002. – 444 S. – ISBN 978-3-518-29182-5
15. Luhmann N. Social Systems / Niklas Luhmann, tr. by John Bednarz with Dirk Baecker. – Stanford University Press, 1995. – 628 p. – ISBN 0-8047-1993-4
16. Mouffe Ch. On the Political / Chantal Mouffe. – London-New York: Routledge, 2005. – 144 p. – ISBN 978-0-415-30521-1
17. Schmitt C. Der Begriff des Politischen / Carl Schmitt. – 8. Aufl. – Berlin: Duncker und Humblot, 2009. – 116 S. – ISBN 978-3-428-13116-7
18. Schäfers M. Debatte über neues Steuerabkommen mit der Schweiz / Manfred Schäfers // Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1 November 2013. – Режим доступу: <http://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/wirtschaftspolitik/nach-scheitern-im-bundesrat-debatte-ueber-neues-steuerabkommen-mit-der-schweiz-12644436.html> – Назва з екрану.
19. Palonen K. Das „Webersche Moment“ : zur Kontingenz des Politischen / Kari Palonen. – Opladen, Wiesbaden: Westdt. Verl., 1998. – 352 S. – ISBN 3-531-12997-X
20. Risen J. N.S.A. Report Outlined Goals for More Power / James Risen and Laura Poitras // TheNewYorkTimes, 22 November 2013. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/2013/11/23/us/politics/nsa-report-outlined-goals-for-more-power.html?pagewanted=1> – Назва з екрану.
21. Toens K. Politik und Kontingenz / Katrin Toens und Ulrich Willems (Hrsg.). – Wiesbaden: Springer VS, 2012. – 306 S. – ISBN 978-3-531-94245-2

АНОТАЦІЯ

Шейко Ю. КОНЦЕПТ ПОЛІТИКИ ЯК КОНТИНГЕНТНОСТІ

В статті розглядаються три фундаментальні концепти політичного: політики як управління, політики як протистояння та політики як контингентності. Автор доводить, що спільні взірці політики як контингентності та поняття політичного, а також символічна генералізація «політизація/деполітизація» є взаємопов'язаними і характеризують парадигму політичного рефлексивного Модерну.

Ключові слова: політика як управління, політика як протистояння, політика як контингентність, політичне, контингентність, політизація/деполітизація

SUMMARY

Sheiko Yu. THE CONCEPT OF POLITICS AS CONTINGENCY

Three fundamental concepts of the political are analyzed in the article: politics as governing, as conflict, and as contingency. The author argues that the shared exemplars of politics as contingency and of the political, as well as a symbolic generalization “politicization/depoliticization” are interrelated and characterize paradigm of the political in reflexive Modernity.

Keywords: politics as governing, politics as conflict, politics as contingency, the political, contingency, politicization/depoliticization

ПАРТОЛОГІЯ, ПСЕФОЛОГІЯ ТА ТЕХНОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

УДК 324(477) +324(4)

Анатолій ГОЛОВКА
(Ужгород)

ПРОПОРЦІЙНА СИСТЕМА ВІДКРИТИХ РЕГІОНАЛЬНИХ СПИСКІВ: ДОСВІД ЄВРОПИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. На сьогоднішній день перед молодого українською державою стоїть об'єктивна потреба модернізації демократичних інститутів. Одним із напрямків даного процесу є вдосконалення виборчого законодавства. Міжнародний досвід свідчить про те, що ефективно державне управління, своєчасне розв'язання та профілактика політичних конфліктів, досягнення загальносуспільного благополуччя, багато в чому залежить від ефективності роботи парламенту. В свою чергу, ефективна робота законодавчого органу країни залежить від створення виборчого законодавства, адекватного стану суспільно-політичних відносин та рівню розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що проблемі дослідження практики проведення парламентських виборів за мажоритарною, пропорційною та змішаною виборчими системами та пошуку ефективної виборчої системи для України присвячено ряд досліджень українських науковців, таких як: І. Сікідіна, М. Наход, С. Конончук, О. Ярош, О. Вагіна, М. Бучин, І. Федорій, Ю. Ключковський. Особливу увагу проблемі застосування виборчих систем приділяють і закордонні вчені, зокрема: А. Блейз, Д. Рає, А. Руппель, Д. Батлер, Д. Фаррелл, С. Белов. Однак, слід зазначити, що дослідженню практики використання пропорційної системи з відкритими регіональними списками, а тим більше перспективи її застосування в Україні приділено недостатньо уваги (зокрема, проблема застосування даної модифікації пропорційної виборчої системи більшою мірою досліджується лише в статті М. Находа). Частіше за все, дослідження вітчизняних науковців зводяться до аналізу ефективності використання «класичних» виборчих систем: мажоритарної, пропорційної та змішаної (І. Сікідіна, О. Вагіна, М. Бучин, І. Федорій та інші) або дослідженню практики застосування окремих їх різновидів, зокрема пропорційної виборчої системи з відкритими списками (С. Конончук, О. Ярош). Дослідження вищеперерахованих вчених є без сумнівів дуже важливими, проте, слід відмітити, що в процесі пошуку оптимальної виборчої системи потрібно аналізувати весь спектр можливих варіантів та модифікацій класичних виборчих систем.

Метою даної статті є дослідження досвіду інших країн у застосуванні на практиці пропорційної виборчої системи з відкритими регіональними списками, а також обґрунтування доцільності апробації даних модифікацій пропорційної виборчої системи в Україні. Відповідно до мети окреслюються такі *завдання*: 1) обґрунтування тези про недосконалість змішаної виборчої системи, яка зараз діє в Україні, та потребу її зміни; 2) дослідження досвіду європейських країн у застосуванні пропорційної виборчої системи з регіональними та відкритими списками та обґрунтування доцільності її використання;

Виклад основного матеріалу. Пошук оптимальної виборчої системи для проведення виборів будь-якого рівня в Україні є питанням, навколо якого постійно точаться як політичні, так і наукові дискусії. Вітчизняна практика підготовки виборчого законодавства та проведення виборів відповідно до законів, які себе добре зарекомендували, є швидше винятком, ніж правилом у нашій державі. Впродовж останніх років процедура обрання народних депутатів України зазнала радикальних змін. Так, у 1990 та 1994 роках народні депутати обирались винятково у мажоритарних виборчих округах, 1998 та 2002 роках вибори проводилися за змішаною системою, у 2006 та 2007 рр. – на пропорційній основі за закритими партійними списками, а в 2012 наша країна знову повернулася до змішаної виборчої системи [4].

На думку ряду експертів провідних українських аналітичних центрів, що об'єднались у Громадський консорціум виборчих ініціатив (Лабораторія законодавчих ініціатив, Український незалежний центр політичних досліджень, Громадська мережа ОПОРА, Комітет виборців України) наслідки повернення до змішаної виборчої системи під час парламентських виборів 2012 року мало чим відрізнялися від негативів породжених нею у 1998 та 2002 роках.

В першу чергу, це були наслідки інституційного характеру: низька політична структурованість парламенту; втрата великої кількості голосів виборців за рахунок «змарнованих» голосів у мажоритарних округах; спотворення волевиявлення виборців через фальсифікації на місцевому рівні; послаблення партійних структур та осередків тощо.

По-друге, мали місце наслідки політичного характеру. Зокрема за рахунок застосування незаконного впливу на виборців (адміністративний ресурс) в одномандатних виборчих округах, провладна партія мала можливість отримати значно більше мандатів, ніж отримала б за умови застосування пропорційної системи із закритими списками. Також, змішана система створює умови для активізації процесу міжфракційних переходів (вихід із опозиційної фракції двох депутатів в перший же день роботи новоствореної Верховної Ради) та послаблення підтримки уряду [4].

Можна також відзначити той факт, що відношення до виборчого законодавства України серед більшості українців дуже негативне. Відповідно до результатів опитування громадської думки, яке було проведене у лютому 2011 р. компанією TNS в межах щомісячного дослідження «Омнібус» на замовлення Лабораторії законодавчих ініціатив, більшість респондентів зазначили, що існуюче виборче законодавство треба змінювати. 27,6% опитаних вказували на необхідності проведення парламентських виборів 2012 року за змішаною виборчою системою (як і місцеві вибори 2010 року). 22,5% респондентів висловили довіру тій виборчій системі, за якою проводились парламентські вибори 2007, тобто пропорційної системи з закритими списками. Близько половини опитаних – 49%, вказали на необхідність зміни пропорційної системи, але при цьому виступили проти введення змішаної системи. Під час соціологічного дослідження було опитано 1200 респондентів віком від 16 до 75 років в більш ніж 80 населених пунктах всіх типів та в усіх регіонах України. При опитуванні витримані квоти за статтю й віком, математична точність вибірки становить +/- 3 % [5].

Практика правового регулювання виборчого процесу в більшості демократичних європейських країн доводить доцільність застосування пропорційної виборчої системи в одному загальнонаціональному окрузі (за якою проводилися минулі парламентські вибори в Україні) лише в країнах з невеликою кількістю населення. Наприклад, серед усіх європейських країн лише у двох (Словаччині та Молдові) парламентські вибори проводяться у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі, а голосування за закритими списками практикується лише в 5 країнах – Іспанії, Македонії, Молдові, Португалії та Хорватії.

В той же час можна констатувати той факт, що практика застосування змішаної виборчої системи також не є популярною серед європейських країн. Наприклад, змішана та мажоритарна виборчі системи серед країн-членів ЄС, застосовується лише у Литві, Німеччині та Угорщині. Хоча треба відмітити, що в Німеччині де існують стійкі партійно-ідеологічні традиції, кандидати-мажоритарники які обираються в парламент є, переважно, представниками впливових політичних партій (соціал-демократів, християнських демократів і т. д.), і як показує політична практика, кандидати-самовисуванці приречені на поразку. Мажоритарна виборча система застосовується у Франції та Великобританії, але слід зазначити, що при стійких політичних традиціях, які проявляються у підтримці «класичних» політичних партій (лейбористів та консерваторів у Великобританії; соціалістів, консерваторів та лібералів у Франції), просування безпартійних кандидатів, які не мають чітких ідеологічних вподобань, є малоймовірним. Тобто, виходячи із прикладів Німеччини та Великобританії можна констатувати той факт, що мажоритарну виборчу систему доцільно застосовувати в країнах із стійкими політико-правовими традиціями. Оскільки, в Україні вони ще не сформувались доцільність застосування мажоритарної виборчої системи при виборах парламенту (або навіть половини його складу) знаходиться під питанням.

Водночас, у значній частині європейських країн громадяни на парламентських виборах можуть не просто голосувати за ту чи іншу партію, але й віддавати перевагу окремим кандидатам у списку, що дозволяє не тільки персоніфікувати політичний процес, але й дозволяє

адекватно представити інтереси різних суспільних груп. Подібна практика проведення виборчих перегонів застосовується в таких країнах, як Бельгія, Греція, Естонія, Ірландія, Латвія, Люксембург, Нідерланди, Польща, Словенія, Фінляндія, Швеція та інші [4].

Виходячи із вищенаведених фактів, можна констатувати той факт, що пошук оптимальної виборчої системи для України не може зводитися до випробування тільки класичних виборчих систем. На сьогоднішній день оптимізація виборчої системи в Україні залежить від проведення відповідних реформ.

По-перше, є необхідність введення пропорційної виборчої системи регіональних партійних списків, характерною ознакою якої є принцип регіонального розподілу мандатів. Суть даного принципу полягає в тому, що виборці (як і при класичній пропорційній системі) голосують за партійні списки. Однак, мандати розподіляються в кожному регіоні окремо. При таких «виборчих правилах» партії для перемоги на виборах змушені включати в свої партійні списки якомога більше представників того чи іншого регіону (наприклад: якщо б така виборча система функціонувала в Україні то в парламенті були б більшою мірою представлені політики із Закарпаття, Львівської області, Криму і т. д.).

Другою необхідною умовою ефективного реформування виборчого законодавства в Україні є введення принципу відкритих списків, що дозволить виборцям в повній мірі впливати на формування парламенту. Механізми персоніфікованого голосування при пропорційній виборчій системі на сьогоднішній день діють в більшості європейських країн.

Тобто дана модифікація пропорційної виборчої системи є певним синтезом класичних пропорційної та мажоритарної виборчих систем і поєднує сильні сторони їх обох, а саме:

1. Сильні сторони пропорційної системи:

- можна більш-менш адекватно представити в парламенті інтереси різних суспільних груп;
- зменшує кількість можливостей для фальсифікації волевиявлення громадян;
- забезпечує партійну та ідеологічну структуру парламенту.

2. Сильні сторони мажоритарної системи:

- сприяє забезпеченню представництва регіонів в парламенті;
- забезпечує зв'язок між депутатом та регіоном (виборчим округом або областю) звідки він обирався;
- дозволяє виборцям голосувати за конкретних кандидатів.

В то же час пропорційна система відкритих регіональних списків допомагає уникнути таких негативних проявів вищеназваних виборчих систем, як:

1. Недоліки пропорційної системи:

- деперсоніфікація виборчого процесу, коли виборець голосуючи за партію, не може вплинути на обрання кандидатів, що будуть представляти його інтереси в парламенті;
- відсутність зв'язку між депутатом від тієї чи іншої партії і регіонами країни, оскільки депутатів обирають не виборці конкретного округу, а весь виборчий корпус країни;

2. Недоліки мажоритарної системи:

- викривлення результатів виборів, неврахування значної кількості голосів виборців (особливо це характерно для мажоритарної системи відносної більшості коли перемогу може здобути кандидат, що набрав 10-15% голосів виборців, тоді як близько 90% голосів залишаються неврахованими);
- відсутність в більшості депутатів стійких ідеологічних переконань [1, с. 59].

Загалом пропорційна виборча система відкритих регіональних партійних списків (далі пропорційна система відкритих регіональних списків або ПСВРС) вже апробована в окремих країнах Європи. Зокрема, вона діє при виборах в Данії, Латвії, Польщі, Румунії та інших європейських країнах.

Яскраво принципи ПСВРС виражені в виборчому законодавстві Данії. Парламент Данії, Фолькетинг, є однопалатним і складається з 179 членів, з яких 175 обираються від Данії, і по два від Фарерських островів і Гренландії. Для виборчих цілей територія Данії ділиться на 3 виборчі регіони: Копенгаген, острівні території та Ютландія. Виборчі регіони діляться на 17 багатомандатних округів, які, в свою чергу, діляться на 103 одномандатних округів. Межі виборчих округів збігаються з територіями адміністративних одиниць.

Згідно з Конституцією Королівства Данія, члени Фолькетінгу обираються на загальних

прямих виборах на основі таємного голосування. Конституція Данії 1953 р. прямо вказує на два головні принципи виборчого процесу: вибори повинні забезпечити пропорційне представництво, щоб забезпечити рівне представлення різних думок електорату; кількість місць у парламенті, які розподіляються в кожному регіоні має бути пропорційно кількості мешканців, числу виборців і щільності населення.

Таким чином, кількість місць у Фолькетинг розподіляється між округами 1 раз на 5 років в результаті перепису населення залежно від зазначених вище нами в Конституції Данії показників: а) кількість населення; б) кількість зареєстрованих виборців на останніх загальних виборах; в) щільність населення [2].

Ще одним яскравим прикладом застосування ПСВРС є Естонія. В даній балтійській країні, відповідно до закону «Про вибори Рійгікогу» від 2002 року, під час проведення виборів країна ділиться на 12 виборчих округів. Кількість мандатів у виборчому окрузі визначається Національною виборчою комісією (аналог української ЦВК) відповідно до кількості мешканців. Процедура визначення кількості мандатів наступна: 101 парламентський мандат ділиться на кількість виборців Естонії, яка визначається на основі даних реєстру народонаселення країни. Далі кількість виборців округу ділиться на отримане число. Округ дістає стільки мандатів скільки цілих чисел отримано у відповіді. Решта мандатів розподіляється за найбільшими залишками дробів. Порядок формування партійного списку не регулюється законодавством, але не може перевищувати загальну кількість мандатів, які надані округу більше ніж на два мандати. При голосуванні виборець вказує у призначеному для цього місці реєстраційний номер кандидата присвоєний йому у зведеному виборчому окружному списку. Таким чином виборець голосує одночасно і за кандидата і за партію від якої він висувається [3, с. 6].

Інший яскравий приклад застосування принципу відкритих регіональних виборчих списків – це виборча система Польщі. Як і у випадку Естонії, в Польщі під час виборів кількість мандатів відповідає кількості мешканців регіону (воєводства), і обчислюється шляхом поділу кількості виборців (загалом нараховується 41 виборчий округ). Проте, процес голосування трохи відмінний від попередніх прикладів. На виборчій дільниці польський виборець отримує бюлетень в якому вміщені окружні списки кандидатів. Виборець голосує тільки за одного кандидата. Таким чином він голосує за список загалом, і разом з тим виявляє особливу підтримку конкретному кандидату [3, с. 16].

На основі представлених фактів можна впевнитися в ефективності голосування за пропорційною системою із відкритими регіональними списками та його придатності для апробації в Україні. Ефективне застосування вищезгаданої модифікації пропорційної виборчої системи забезпечить гнучкість, адаптивність та ефективність проведення парламентських виборів в Україні.

Голова Центру Політичного Аналізу та Виборчого Консалтингу М. А. Наход на основі критеріїв запропонованих Міжнародним інститутом демократії та сприяння виборам провів порівняльний аналіз мажоритарної, пропорційної (та їх різновидів) і змішаної виборчих систем. Результати його дослідження наведені в таблиці 1 [4].

Таблиця 1.

Виборчі системи Критерій	Мажоритарна система		Пропорційна система				Змішана система	
	віднос- ної більшості	абсолют- ної більшості	з закрит. списками в єдиному окрузі	з закрит. списками у декільк. округах	з відкрит. списк. в єдиному окрузі	з відкрит. списк. у декількох округах	парале- льна	компен- саційна
Забезпечення територіального, партійно-політичного та структурного представництва	5	5	3	4	4	5	4	4

Зрозумілість і значущість виборів для виборців	4	5	2	3	4	5	3	2
Забезпечення стимулів до примирення (засіб врегулювання конфліктів)	1	1	2	2	2	4	3	3
Сприяння формуванню стабільної та ефективної виконавчої влади	3	3	3	3	3	3	3	3
Забезпечення підзвітності влади	2	2	4	4	3	3	3	3
Забезпечення індивідуальної підзвітності обраних представників	5	5	1	3	2	5	3	3
Заохочення партій до пошуку широкої підтримки	3	3	5	5	4	4	3	3
Сприяння існуванню ефективної опозиції	3	3	5	5	5	5	4	4
Забезпечення прийнятних для країни витрат на вибори	4	4	4	4	4	3	2	2
Відповідність міжнародним стандартам	4	4	1	2	3	5	2	3
РАЗОМ	34	35	30	35	34	42	30	30

Відповідно до оцінки за названими критеріями, найоптимальнішою виборчою системою (42 бали з 50) є пропорційна система з відкритими регіональними списками. Досить низькі показники пропорційної системи з закритими загальнонаціональними виборчими списками, а також змішаних виборчих систем вказують на те, у якому напрямку потрібно вдосконалювати виборче законодавство України в частині функціонування виборчих систем [4].

Висновки. Отже, можна констатувати той факт, що діюча змішана виборча система не відповідає рівню розвитку політичної системи та стану суспільних відносин в Україні. Це доводять численні недоліки інституційного та політико-правового характеру, що були виявлені під час застосування даної системи (зокрема під час парламентських виборів 2012 року), відповідно постає потреба у її зміні. Одним із варіантів її заміни є пропорційна виборча система відкритих регіональних партійних списків.

Досвід сучасних європейських демократій (Данії, Естонії та Польщі) доводить ефективність застосування ПСВРС на практиці. Ефективне застосування вищезгаданої модифікації пропорційної виборчої системи забезпечить гнучкість, адаптивність та ефективність проведення виборів до Верховної Ради. Також, оптимізація виборчої системи в Україні є виправданим кроком ще й в контексті євроінтеграційних амбіцій нашої країни.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бучин М. Порівняльний аналіз основних виборчих систем / М. Бучин, І.Федорій. – Львів: Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – №21. – С. 58-62

2. Дания: анализ избирательного законодательства в контексте соблюдения общедемократических стандартов и прав человека [Электронный ресурс]. – Центр Мониторинга Демократических Процессов «Кворум». – Режим доступа : <http://www.cmdp-kvorum.org/democratic-process/67>
3. Конончук Г. Відкриті виборчі списки. Як це працює. Інформаційно-аналітичні матеріали / С. Г. Конончук, О. А. Ярош. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2012. – 44 с.
4. Наход М.А. Передумови та перспективи зміни виборчої системи для проведення виборів народних депутатів України [Електронний ресурс] / Михайло Андрійович Наход. – Центр політичного аналізу та виборчого консалтингу. – Режим доступа : <http://www.cpaec.org.ua/uk/category/list/140>
5. Соціологи фіксують загальне зниження довіри українців до влади. Результати соціологічного опитування [Електронний ресурс]. – Лабораторія законодавчих ініціатив. – Режим доступа : http://parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=2228&ch_id=43&as=0

АНОТАЦІЯ

Головка А. ПРОПОРЦІЙНА СИСТЕМА ВІДКРИТИХ РЕГІОНАЛЬНИХ СПИСКІВ: ДОСВІД ЄВРОПИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано досвід застосування виборчих систем в Україні, а також наведено аргументи на користь ідеї про зміну діючої змішаної виборчої системи. Також обґрунтовано позицію про введення пропорційної виборчої системи відкритих регіональних списків, та проаналізовано досвід її застосування серед окремих європейських країн.

Ключові слова: виборча система, вибори, відкриті регіональні списки, пропорційна виборча система, мажоритарна виборча система, змішана виборча система.

SUMMARY

Holovka A. THE PROPORTIONAL SYSTEM OF OPEN REGIONAL LISTS: EUROPEAN EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR UKRAINE

The article analyzes the experience of electoral systems in Ukraine and the arguments in favor of the idea of changing the current mixed electoral system. Also consistent views on the introduction of the proportional representation system of open regional lists and analyzes the experience of its use among some European countries.

Keywords: electoral system, elections, open regional lists proportional system, a majoritarian electoral system, a mixed electoral system.

УДК 324 (911.3:32)

Анатолій КЛЮЧКОВИЧ
(Ужгород)

ЕЛЕКТОРАЛЬНЕ СТРУКТУРУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ОСНОВНІ РЕГІОНИ, ФАКТОРИ ТА ЕТАПИ

Вибори є ефективним інструментом виявлення просторової політичної структури суспільства, її відображення в електоральній поведінці громадян. Електоральне структурування території в умовах перехідного суспільства дозволяє визначити регіональні політико-культурні особливості та суперечності, врахувати їх при розробці регіональної політики держави та стратегії інших перетворень.

Дослідженням регіональних особливостей електоральних процесів займаються політологи, соціологи, географи, історики, що зумовлено складністю та багатоаспектністю предмету дослідження. З початку ХХ ст. у західних країнах розвивається електоральна географія, що є своєрідним міждисциплінарним синтезом ряду наук. Водночас дана дисципліна не вирішує чимало проблем, що стоять перед політичною наукою в регіональному дослідженні електорального простору та електоральної поведінки.

Класичні теоретико-методологічні підходи до вивчення електоральної поведінки (екологічний, соціологічний, соціально-психологічний, раціонально-інструментальний) розроблені на основі вивчення електорального досвіду переважно західних демократій, а в умовах пострадянського суспільства з нестабільною партійною ідентифікацією, нестійкою

соціальною структурою, амбівалентними цінностями і регіональною диференціацією можуть використовуватися обмежено. Тому існує потреба методологічної адаптації, синтезу моделей з метою пошуку адекватного інструментарію для дослідження вітчизняного електорального простору, в т.ч. у регіональному контексті.

В електорально-просторових дослідженнях пострадянських суспільств доцільним видається застосування інтегративного підходу, що дозволяє уникнути однобічності у вивченні електорального процесу й аналізувати комплекс коротко- та довгострокових факторів впливу на електоральну поведінку, насамперед соціокультурних, ідеологічних, інституційних, умов конкретної політичної ситуації та ін.

Вивчення електоральної проблематики – одна з найпопулярніших тем вітчизняної політичної та соціологічної науки, оскільки періодичність всезагальних виборів, динамічність і бурхливість виборчого процесу постійно насичують електоральну науку новою емпіричною інформацією і, відповідно, пожвавлюють дослідницький інтерес. Чільне місце в роботах вітчизняних дослідників відведено вивченню територіальних особливостей електоральної поведінки громадян України. В даному контексті слід навести роботи В.Березинського [1], О.Вишняка [2], А.Колодій [3], А.Нікіфорова [4], Ю. Остапця [5], А.Романюка, Л.Скочилуса [6], А.Черкашина [9] та ін., що стосуються поведінки виборців як окремих регіонів чи окремих виборчих кампаній, так і території України в цілому або всього періоду української незалежності.

Проблема регіональної диференціації електоральної поведінки громадян України порушується не тільки в науковій літературі, але й у контексті політичної риторики. Особливо, це стосується тези «регіоналізації» чи «розколу» України за віссю «схід-захід», яка часто експлуатується політиками в спекулятивному і маніпулятивному аспектах.

В контексті висвітлення даної проблеми, на нашу думку, уваги потребують питання щодо: узагальнення основних підходів до електорального структурування території України; встановлення основних факторів регіональної диференціації електоральної поведінки; виокремлення основних етапів електоральної історії України в контексті прояву регіональних особливостей.

Політичне структурування території країни за результатами виборів, далеко не завжди відображає формальний (адміністративно-територіальний) устрій країни, що дозволяє виокремлювати т.зв. «електоральні» регіони. Кожний неформальний електоральний регіон характеризується визначеною електоральною культурою, в якій відображаються особливості політичної культури, політичної поведінки і політичної участі, що виявлені в ході виборчих кампаній [7]. Кількість електоральних районів в Україні, їх регіональні межі дослідники даної проблематики встановлюють по-різному: більшість виокремлюють у тій чи іншій конфігурації 4-7 електоральних регіонів чи субрегіонів в географічних координатах України.

О. Вишняк на основі аналізу результатів президентських та парламентських виборів 1994-2006 рр. за критерієм національно-демократичної, проросійської та невизначеної ідентифікації кандидатів та партій виокремив п'ять типів політичних регіонів України: Донбас і Крим; інші південно-східні області; перехідний регіон Північного Сходу та Кіровоградська область; Центральна Україна; Західна Україна [2, с. 334].

На думку К. Черкашина, основою для електоральної диференціації території України є підтримка виборцями «прозахідних» чи «євразійських» політичних сил. Залежно від рівня їхньої популярності, дослідник виокремлює 7 субрегіонів: Галичина, Волинь, Закарпаття, Центр-Захід, Центр-Схід, «більшість індустріальних областей Сходу і Півдня» і «євразійський полюс країни» (Донбас і Крим). При цьому найадекватнішою загальною схемою видається та, відповідно до якої в Україні виділяються три типові регіони зі своєю специфікою голосування виборців – східний, західний і центральний [9, с.9]. Подібних три стійких електоральних районів – Захід, Південний-Схід і проміжна «зона електоральної невизначеності» – виокремлює А.Нікіфоров [4, с. 160].

У якості узагальненого варіанту районування України може бути використаний поділ на чотири субрегіони «з різною історичною традицією, різними типами політичної культури і специфічною електоральною свідомістю» (див. табл.), що представлений в праці вчених ЦПД ЛНУ ім. І.Франка [6].

Електоральні регіони України

Регіони	Територіальні одиниці (області)
Західний регіон	Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька;
Центральний регіон	Київ, Київська, Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Житомирська, Сумська, Чернігівська;
Східний регіон	Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська;
Південний регіон	Одеська, Миколаївська, Херсонська області та АР Крим.

Звичайно, що об'єднання в регіони не позбавляє гетерогенності та неоднорідності включених територіальних одиниць, що характеризуються своєю електоральною специфікою. Наприклад, на Заході виокремлюються ще чотири субрегіони – Галичина, Волинь, Буковина та Закарпаття. При чому електоральна поведінка жителів Закарпаття помітно вирізняється на електоральній карті західних областей.

Тому електоральне районування не виключає дослідницьких обмежень стосовно того, що регіональні електоральні кордони великих регіонів є доволі умовними, а малих – локалізованими.

Ступінь ідейно-ціннісних відмінностей і відповідно секторальної диференціації між регіонами коливається між двома ідеологічними полюсами, стосовно територіального складу яких, немає суттєвих розбіжностей між вченими. Це полюси – Західний (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області) і Східний (Донецька, Луганська області, АР Крим). В основі поділу – діаметрально протилежні орієнтації населення, що стосуються оцінки історичного минулого, різновекторних геополітичних позицій, ідеологічних цінностей, вживання української мови та ін.

В даному контексті важливе значення мають проміжні між полюсами електоральні регіони, що роблять українських політичний простір більш гнучким, мають консолідуючий потенціал, запобігають розколу в контексті протилежних устремлень Заходу і Сходу. Саме за електорат «проміжних» чи «рубіжних» регіонів активно борються у виборчій кампанії полюсні політичні сили.

Для сутнісного розуміння проблеми регіональної диференціації електоральної поведінки доцільним є розгляд основних факторів, що її зумовлюють. Дослідники виокремлюють комплекс факторів довго- та короткострокового характеру, об'єктивно та суб'єктивно зумовлених [див. 1; 6; 9].

У історико-культурному аспекті доцільно виокремити такі чинники територіальної диференціації України: різна історична доля територій, поліетнічність, конфесійна гетерогенність, лінгвістична специфічність, психологічні особливості населення, – що впливають на ідейно-ціннісні орієнтири та електоральну поведінку громадян. Електоральне районування України носить досить стійкий характер, оскільки відповідає, насамперед, її історико-культурній регіоналізації.

Процес територіальної диференціації в Україні тісно пов'язаний з формуванням регіональної ідентичності, роль якої підвищується у відповідальних і кризових ситуаціях. Л.Угрин виокремлює наступні особливості українського регіонального контексту: а) регіональні відмінності, значно глибші, ніж у країнах Європи, і набувають рис цивілізаційного характеру; б) регіональні ідентичності сформувалися раніше, ніж виникла держава; в) переважання (особливо на Сході та Півдні) регіональної та місцевої ідентичностей над загальнонаціональною і державною; г) дихотомічність регіональних ідентичностей Заходу та Сходу, особливо на ідеологічному та політичному рівнях, елементи чужості у взаємсприйнятті; д) взаємозумовленість регіональних та політичних ідентичностей; е) спроби конструювання етнічних відмінностей (української та російської) як основи західноукраїнської та східноукраїнської ідентичності; є) вплив зовнішніх чинників на відтворення та конструювання регіональних ідентичностей в Україні [10].

Значний вплив на електоральну поведінку здійснюють особливості геополітичного та економіко-географічного положення територій, суттєві соціально-економічні розбіжності між регіонами України.

Інституційні чинники (насамперед виборче законодавство) є впливовим мотиватором електоральної поведінки. Український досвід доводить, що мажоритарна формула актуалізує індивідуалістичні (раціонально-егоїстичні) інтереси виборця, тоді як пропорційна – колективістські (ідеологічна, соціокультурна, регіональна прихильність до партії/кандидата).

Важливим, хоч і непостійним у просторовому відношенні, є фактор впливу політичної кон'юнктури на конкретні голосування в регіонах України, що пов'язано з передвиборчою діяльністю політичних акторів, застосуванням виборчих технологій, адмінресурсу, фальсифікацією процесу і, відповідно, результатів волевиявлення та ін. Показовим у даному контексті є президентські вибори 2004 р. і Помаранчева революція.

Наведені вище фактори зумовлюють регіональну неоднорідність України, що позначається на суспільно-політичній ідентифікації населення та електоральній поведінці.

Серед основних політичних орієнтацій, що впродовж електоральної історії незалежної України діаметрально мотивують українських виборців і регіонально диференціюють електоральний простір, варто назвати: геополітичну і цивілізаційну орієнтацію (Захід-Росія), підтримку владної верхівки чи опозиції, політико-ідеологічну ідентифікацію (ліві-неліві).

Геополітична самоідентифікація виборців є протилежною на двох регіональних полюсах України: «прозахідною» на Заході і «євразійською» на Сході. На думку К. Черкашина, у Центрі для більшої частини населення цей фактор не є важливим, оскільки там існує «власна самоідентифікація», відповідно до якої ця територія не належить до сфер впливу ні Росії, ні Заходу, а є самодостатньою. Партійно-ідеологічно «євразійство» виражалось в підтримці проросійських, ліворадикальних сил, «прозахідництво» – у довірі до «національних демократів» і «українських націоналістів»[9].

Якщо взяти до уваги політико-ідеологічний критерій, то його значення в електоральній історії незалежної України неоднакове. У виборчих процесах 1990-х рр. основна ідеологічна боротьба розгорталася між лівими і націонал-демократами, а владна – між лівими, що претендували на владу, і центристами, що перебували при владі. Більшість українських партій, починаючи з кін. 1990-х рр., програмно-ідеологічно переміщуються у бік центру, нівелюючи розмежування між двома основними полюсами «ліво-правої» шкали. Хоча в світлі останніх виборчих кампаній стає очевидним, що політико-ідеологічно партії отримують електоральний потенціал рухаючись не до централізму, а через радикалізацію закликів. Загалом же сталі регіональні електоральні розмежування, які чітко проявляються після 2004 р., сприяють деідеологізації політичної конкуренції.

Незважаючи на відмінності в електоральному потенціалі, різні ідеологічні складові є представленими в усіх регіонах, що створює різноманіття альтернатив для реалізації інтересів різних соціальних верств. Праві та правоцентристські сили мають більш розгалужені структури на Заході та частково в Центрі, тоді як ліві та лівоцентристи – на Сході та Півдні, що знаходиться у прямому зв'язку з регіональними особливостями електоральної поведінки та електорального простору в цілому: вищий рівень підтримки лівоорієнтованих сил на Сході і Півдні, а правоорієнтованих – на Заході. В політико-ідеологічному контексті найбільш стійким є електорат лівих, дещо менше правих партій. Максимально коливаються прихильники центристів.

Незважаючи на суттєве зменшення впливу ідеологічних преференцій на електоральну поведінку, ідеологія і надалі зберігає свою роль як важливий чинник електоральних процесів.

Ідеологічний критерій при диференціації електорального простору та електоральної поведінки громадян України варто доповнити критерієм «влада-опозиція», що дозволяє вивчати владні або опозиційні орієнтири виборців у залежності від регіону [див. 1].

Електоральна історія незалежної України налічує п'ять президентських (1991, 1994, 1999, 2004-2005, 2010 рр.) та шість парламентських (1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012 рр.) загальнонаціональних виборів, впродовж яких з різною чіткістю проявилися регіональні особливості електоральної поведінки.

Аналіз регіонального змісту загальнонаціональних виборчих кампаній дозволив дослідникам говорити про умовні етапи становлення електоральної карти України.

Перша половина 1990-х рр. означена початковим етапом регіональної диференціації електорального простору. В даний період поступово окреслилася контури ключової вісі протистояння між «прозахідниками», прихильниками повноцінної незалежності та західної

зовнішньополітичної орієнтації, і «євразійцями», що виступали за поглиблення зв'язків в межах колишнього СРСР. Початково цю лінію диференціації зафіксував референдум 1991 року з питання незалежності України.

Перші президентські вибори 1991 р. виявили диференціацію електоральних переваг українців за регіональною ознакою стосовно учасників другого туру – провладного кандидата Л.Кравчука та представника опозиції В.Чорновола, останній здобув електоральну більшість тільки в трьох областях Західної України.

Президентські вибори 1994 р. стали першими, що продемонстрували чіткий географічний розподіл країни на східну і західну частини в контексті підтримки Л.Кучми та Л.Кравчука відповідно (див. рис.1). Прикметно, що представник від влади Л.Кравчук отримав найбільше (понад 90%) голосів у тих трьох галицьких областях, які в 1991 р. проголосували проти нього.

Рис.1

Переможці по областях на президентських виборах 1994 р. [3, с.88].

Мажоритарна основа парламентських виборів 1994 р. створила певні інституційні перешкоди заповненню складу парламенту і його партійно-ідеологічному структуруванню. Попри значний електоральний успіх безпартійних кандидатів, географія виборчих преференцій засвідчила, що кандидати від лівих політичних сил опиралися на підтримку виборців Сходу, Центру і Півдня, тоді як у Західному регіоні перевагу отримали кандидати від правих і правоцентристських партій.

Загальна тенденція 1990-х рр.: відбувається одночасне розширення електоральної бази політичних антиподів – націонал-демократів на чолі з Народним Рухом України та лівих організацій, очолюваних Комуністичною партією України.

Другий етап територіальної диференціації електорального простору охоплює період другої половини 1990-х – початок 2000-х рр. Домінуючими можна визначити дві осі диференціації – геополітичну (прозахідна-проросійська) та ідеологічну (ліві-неліві), навколо яких визначалися громадяни на виборах 1998, 1999, 2002 рр.

Якщо взяти до уваги узагальнені політико-ідеологічні характеристики електоральних орієнтацій громадян у вказаний період, то варто відмітити, що виборці Заходу в своїй більшості поділяли націонал-демократичні цінності (НРУ, Конгрес українських націоналістів, Українська республіканська партія). При цьому позиції націонал-радикалів виявили тенденцію до послаблення свого впливу на виборців. Більшість населення (насамперед особи похилого віку)

Півдня та Сходу підтримували ліворієнтовані політичні сили – КПУ, Прогресивну соціалістичну партію України, Соціалістичну партію України, Селянську партію України. Центристські політичні сили – Соціал-демократична партія України (об'єднана), Народно-демократична партія, Демократична партія України – опиралися на найменш структурований та мінливий електорат по всіх регіонах.

Із запровадженнями партійних списків на парламентських виборах 1998 р. регіональні особливості електоральної поведінки стали більш відчутними. За партійними списками три перші місця по країні посіли комуністи (24,6% голосів), НРУ (9,4%) і блок СПУ-СелПУ (8,6%) [11]. Опозиційні настрої громадян зумовили перемогу політичних сил, які опонували владі з різних частин ідеологічного спектру.

Результати виборів 1998 р. підтвердили практично діаметрально протилежні електоральні позиції партій у розрізі «схід-захід». Правоорієнтовані політичні сили найбільшою популярністю користувалися тільки в західній частині країни, але в міру просування із заходу на схід і на південь частка тих, хто голосував за них зменшувалася і поступово зростала частка за їх антиподів – комуністів. Комуністи спиралися на потужний електоральний потенціал мешканців Сходу, Центру, Півдня, які ще не позбулися ностальгічних почуттів за радянським минулим. В цьому контексті слід відзначити успіхи і партій лівоцентристський сегменту – СПУ і СелПУ, які здобули значні відсотки в Центрі.

На президентських виборах 1999 р. владний кандидат Л.Кучма електорально опирався вже не на Схід, а на Захід України. Західний націонал-патріотичний полюс (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області) віддали за Л.Кучму понад 90% голосів, тоді як у 1994 р. стільки ж проголосувало проти нього як «проросійського». Водночас вибори 1999 р. не зафіксували такого наглядного електорального розмежування території за віссю «схід-захід», як президентські вибори 1994 р.

Електорат Півдня і Сходу розділювався в підтримці Л.Кучми і П.Симоненка приблизно порівну, а в більшості областей Центру переміг комуніст П.Симоненко. Підтримка комуністів електоратом центральних областей (т.зв. «червоний пояс» 1999 року), значну частку якого складає сільське населення, зумовлена соціально-економічними проблемами, прорадянською риторикою КПУ.

В політико-ідеологічному плані для цих виборів стрижневою було боротьба центристів, що знаходилися при владі, та опозиційних лівих. Слід наголосити, що націонал-демократи були змушені, по-суті, укласти союз із центристами заради недопущення лівих до влади. В даному контексті електоральна поведінка громадян Заходу може бути пояснена із позицій теорії раціонального вибору (вибору «меншого зла»).

На парламентських виборах 2002 р. ідеологічна вісь протистояння «ліві-неліві» хоч і зберігається, але ослаблюється, оскільки в центристському та правоцентристському (націонал-демократичному) спектрах з'являються інтегруючі блоки, що претендували на домінування в українській політиці. Перемогу націонал-демократичного блоку «Наша Україна» забезпечили виборці Заходу та значної частини Центру; південні, центральні та східні регіони віддали перевагу ліворієнтованим (КПУ і СПУ), водночас на Сході частина виборців підтримала і владний блок «За єдину Україну!».

Вибори 2004 року означили собою початок третього, сучасного, етапу регіональної диференціації електорального простору України. Класична геополітична вісь електоральної ідентифікації «Захід-Росія» зберігається. У політико-ідеологічному плані, слід зазначити, що у порівнянні з 1990-ми роками в 2004 р. ліві вже не претендували на владу, протистояння «ліві-неліві» змінюється на боротьбу між помаранчевими (націонал-демократами) і біло-блакитними (євразійцями, регіоналами). Ідеологічні розбіжності набули чіткої прив'язаності до регіональної ідентичності, що сприяло посиленню територіального розмежування.

Президентські вибори 2004 р. зафіксували класичний регіональний поділ електоральної карти України: владний кандидат В.Янукович переміг на сході й півдні країни, а опозиціонер В.Ющенко здобув більшість у західних і центральних областях (див. рис.2).

Загальнонаціональні парламентські вибори 2012 року проводилися за змішаною виборчою системою із значною кількістю кандидатів-самовисуванців, що дещо утруднює партійно-ідеологічне структурування електорального простору. Результати виборів до Верховної Ради 2012 р. [11] є ще одним підтвердженням територіальних закономірностей розподілу електоральних симпатій виборців (в розрізі «помаранчеві – біло-блакитні»). Партія регіонів з деякими електоральними втратами зберегла лідерство на Півдні і Заході, а також додала до свого електорального здобутку Закарпаття (31% голосів за партійними списками і 3 мажоритарники). БЮТ утримав лідерські позиції у базових регіонах на Заході та Центрі, але, як і ПР, з ослабленням електорального потенціалу. Поява в опозиційному таборі нових впливових фігурантів («Свобода», «УДАР») зумовила ротації симпатій виборців постпомаранчевого простору. Водночас зафіксовано висхідну динаміку електоральної підтримки БЮТ на Сході та Півдні.

Крім того, слід зазначити, що в умовах наростання протесних настроїв громадян позиції радикальних політичних сил виявляють тенденцію до посилення свого впливу.

За результатами виборів 2012 р. в західних округах підтримку отримала правоорієнтована «Свобода», яка в Львівській області навіть стала лідером по багатомандатному округу (38% голосів). Політична сила освоїла, насамперед, радикальну націоналістичну електоральну нішу БЮТ і «Нашої України».

На виборах 2012 р. електоральний результат КПУ значно покращився – 13,2 % (у 2007 р. – 5,4%). Електоральні позиції КПУ зміцнилися не тільки на Сході і Півдні, але й по всій Україні, де вона отримала не менше 5% голосів (крім Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей). Зміцнення електоральних позицій КПУ на Сході відбулося, зокрема, за рахунок переорієнтації радикальних виборців ПР та акумулювання потенціалу лівого електорату.

В контексті регіонального поширення електоральний потенціал «УДАРу» В.Кличка є найбільш однорідним чи розпливчатим, що зумовлено його балансуванням між опозиційним статусом та позицією третьої сили. Партія хоч і не перемогла в жодній області, проте отримала рівномірний результат (в середньому 10-12%) практично по всій Україні (окрім Луганської, Донецької областей і Криму).

Попри збереження вже класичної схеми регіонального електорального розмежування, вибори 2012 р. продемонстрували тенденцію до зменшення регіональної поляризації: оскільки лідери виборчих перегонів – ПР та БЮТ – з деякими електоральними втратами утримали свої базові регіони, водночас збільшивши підтримку виборців у т.зв. «не-своїх» регіонах. Також у «не-своїх» регіонах відбулося підвищення електорального рейтингу КПУ та «Свободи».

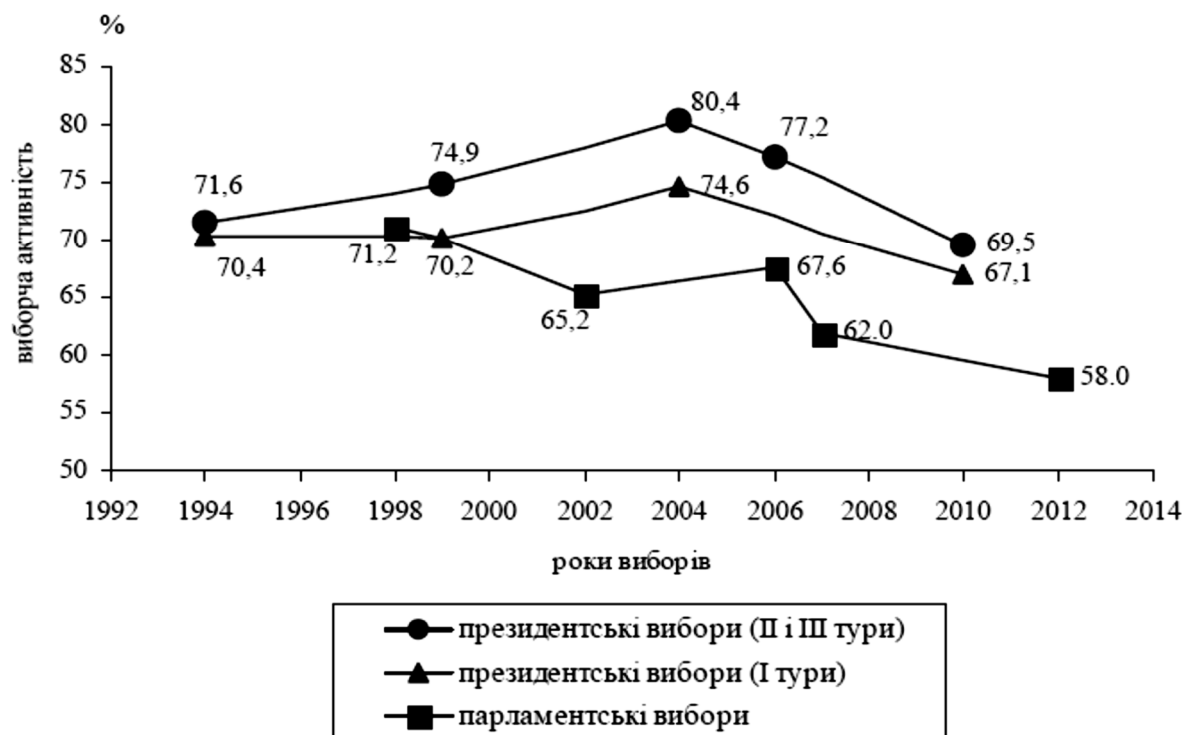
Зменшенню електоральної поляризації між регіонами (принаймні зовнішньо видиме) сприяла і мажоритарна складова виборів 2012 р. в розрізі підтримки партії влади, оскільки Партія регіонів, її прибічники з інших партій, самовисуванці перемагали у мажоритарних округах не тільки на Сході та Півдні, але й в центральних і західних областях України.

Загалом же результати останніх електоральних кампаній (2006-2012 рр.) підтверджують дію саме регіонального чиннику як визначального в електоральній поведінці значної частини громадян, оскільки на рівні усвідомлення регіональної ідентичності та її політичного виразника здійснюється електоральний вибір, який на Сході і Заході є поляризованим («Партія регіонів – антиподи»).

Одним із динамічних показників електоральної поведінки є рівень виборчої активності. Загальні показники коливання виборчої активності на парламентських і президентських виборах в Україні різняться, однак спільною є тенденція до зниження явки виборців у контексті останніх виборчих кампаній (див. рис. 3).

Попри значні коливання рівня виборчої активності, можна виокремити регіональні особливості явки виборців, що зумовлені рядом факторів: на зниження явки впливає вищий ступінь урбанізованості регіонів (Схід і Південь), а також значна частка національних меншин (Закарпатська і Чернівецька області, АР Крим); підвищують виборчу активність – високий рівень політизації (Галичина) і підтримка впливових регіональних репрезентантів (Донбас).

Динаміка виборчої активності в Україні на президентських та парламентських виборах, 1994-2012 рр. (у %) [8, с. 36].

Впродовж всієї електоральної історії України високим показником виборчої активності відзначалися західні області, за винятком Закарпатської та Чернівецької областей. З посиленням електоральної поляризації між регіонами в підтримці «взаємовиключних» політичних сил висока явка стала характерна і для жителів Донбасу. Тоді як найнижчий рівень виборчої активності характерний для регіонів Півдня та периферійних областей Заходу (насамперед, Закарпаття).

Для всіх регіонів характерна тенденція до послаблення виборчої активності: найбільшими темпами явка виборців на парламентських виборах знижувалася в областях Заходу та Центру (окрім Київської області), найменшими – в Донбасі та Криму [8, с. 32].

Зниження рівня виборчої активності, поряд з підвищенням кількості тих, хто голосує проти всіх, свідчить про розчарування частини виборців, як конкретними політичними силами, так і політикою загалом, що, безумовно, негативно позначається на легітимізації політичної системи України в цілому.

Таким чином для сучасної України характерним є соціально-політичний поділ на територіальній основі, який, зокрема, знаходить прояв у протилежних електоральних перевагах населення регіонів впродовж останніх двох десятиліть. Наявність стійких регіональних особливостей (історико-культурних, соціально-економічних, геополітичних та ін.) дозволяє говорити про стійкість електоральних переваг, характерних для населення визначених регіонів (Заходу, Сходу, Півдня, Центру). На сучасній електоральній карті України викристалізувалися два політико-географічні полюси – східний (Галичина) та західний (Донбас), які одночасно є полюсами максимальної електоральної активності. Поведінка виборців Сходу і Заходу суттєво відрізняється, оскільки її мотивують багато в чому «взаємовиключні» політичні сили. Взаємовиключність політичних орієнтирів зумовлює те, що повноцінна інтеграція на сучасному етапі не можлива в жодному полюсному напрямі. Саме тому важливе значення має інтегруючий потенціал Центру. В контексті сучасних процесів соціальної та політичної трансформації українського суспільства важливим є враховувати територіальні особливості електорального простору та електоральної поведінки при розробці регіональної політики держави, спрямованої на інтеграцію та консолідацію української нації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Березинський В.П. Транзитивні особливості формування електорального простору сучасної України : Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Володимир Павлович Березинський; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2005. – 19 с.
2. Вишняк О. Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін / Олександр Вишняк // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціол. НАН України, 2008. – С. 331–342.
3. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості / Антоніна Колодій // АГОРА. Випуск 3: Україна – регіональний вимір. – Київ: СтилоС, 2006. – С. 69-91.
4. Никифоров А. Р. Электоральное районирование украинского политического пространства / А. Р. Никифоров // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2013. – № 11(1). – С. 156-167.
5. Остапець Ю. О. Регіональні особливості парламентських виборів в Україні в умовах трансформації політичної системи суспільства (на прикладі Закарпатської області) : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Юрій Олександрович Остапець; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2004. – 22 с.
6. Романюк А.С. Електоральна карта Львівщини у міжрегіональному зрізі / А.С. Романюк, Л.С. Сковчиляк та ін. – Л. : ЦПД, 2010. – 168 с.
7. Туровский Р.Ф. Региональное измерение электорального процесса: концептуальные основы исследований [Электронный ресурс] / Р.Ф. Туровский // Общественные науки и современность. – 2006. – №5. – С. 5-19. – Режим доступа: <http://www.electoralgeography.com/ru/articles/turovsky/2006/regional-dimension-of-electoral-process.html>
8. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.
9. Черкашин К.В. Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Кирил Валерійович Черкашин ; Тавр. нац. ун-т ім. В.І.Вернадського. – Сімф., 2005. – 19 с.
10. Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні [Електронний ресурс] / Леся Угрин // Регіональний вимір політичного процесу в Україні: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. – Львів: ЦПД, 2007. – С. 4–16. – Режим доступу: http://westukr.itgo.com/ugryn_cpd_conf_0701.html
11. Центральна виборча комісія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/>

АНОТАЦІЯ

Ключкович А. ЕЛЕКТОРАЛЬНЕ СТРУКТУРУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ОСНОВНІ РЕГІОНИ, ФАКТОРИ ТА ЕТАПИ

В статті висвітлюється проблема регіональної диференціації електорального простору, поведінки виборців України, зокрема: узагальнюються основні підходи до електорального районування України; встановлюються основні фактори регіоналізації електоральної поведінки; виокремлюються основні етапи електоральної історії України в контексті прояву регіональних особливостей; досліджуються основні аспекти електоральної активності

Ключові слова: електоральна поведінка, електоральний простір, електоральна активність, електоральні полюси, регіони, політична партія, позиціонування

SUMMARY

Klyuchkovych A. ELECTORAL STRUCTURING OF UKRAINIAN TERRITORY: MAIN REGIONS, FACTORS AND STAGES

The paper highlights the problem of regional differentiation of electoral spaces as well as the behavior of Ukrainian voters. In particular, the basic approaches to the electoral zoning of Ukraine are generalized; main factors of regionalization of electoral behavior are established; basic stages of Ukrainian electoral history are singled out in the context of the manifestation of regional characteristics; the basic aspects of the phenomenon of electoral activity are studied.

Key words: electoral behavior, electoral space, electoral activity, electoral poles, regions, political party, positioning.

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2012 РОКУ В УКРАЇНІ

Парламентські вибори 2012 року мали дати відповідь на декілька важливих запитань, пов'язаних з майбутнім суспільно-політичним розвитком України. По-перше, який в майбутньому буде формат української партійної системи. По-друге, чи зможе партія регіонів стати домінуючою партією в українському соціумі. В даному аспекті слід врахувати те, що лідер партії отримав перемогу на президентських виборах 2009 р., а Партія регіонів пізніше на місцевих виборах 2010 року. Відповіді на поставлені запитання в кінцевому результаті дозволять визначитися з майбутнім вектором розвитку української держави загалом.

Саме тому підготовка до виборів почалася задовго до їх початку з прийняття закону про вибори. Парламентські вибори 2012 р. як і всі попередні знову відбулися за новим законом. Закон про вибори був підтриманий 17 листопада 2011 року у Верховній Раді більшістю голосів. За нього проголосувала як провладна Партія регіонів, так і опозиційні партії. І це природно, оскільки вони створювали умови для майбутніх виборів, а відповідно і преференції для себе.

Законом була запроваджена змішана система виборів: 225 депутатів обираються за закритими партійними списками, 225 – в одномандатних мажоритарних виборчих округах. Така норма суперечить рекомендаціям Венеціанської комісії, яка пропонувала запровадити вибори за відкритими партійними списками. В той же час така норма закону дозволяє провладній партії формувати більшість у Верховній Раді із кандидатів-самовисуванців.

По-друге, ліквідовано інститут партійних блоків та встановлено 5 % виборчий бар'єр. Це означає, що невеликі опозиційні партії можуть розраховувати на входження до парламенту лише через мажоритарні округи. Інший шлях проходження до ВРУ представників невеликих опозиційних партій – включення їх членів до виборчого списку великих партій. Ці норми закону сприяють проходженню до парламенту великих партій. В той же час вони спонукають до об'єднання малі політичні партії, що в майбутньому повинно привести до структурування партійного простору.

Запровадження змішаної виборчої системи закритих списків з 5 % виборчим бар'єром дало можливість експертам говорити про перемогу Партії регіонів ще задовго до виборів. Як покажуть результати виборів саме так і сталося.

Що ж до інших новел виборчого законодавства, то слід зупинитись на наступних: скасування голосування проти всіх, встановлення більш жорстких норм для голосування вдома, визначення грошової застави, відсутність максимальної межі виборчих фондів, нові вимоги щодо розповсюдження інформації про опитування виборців тощо [8; 17].

Отже, Закон про вибори депутатів ВР України, прийнятий 17 листопада 2011 року має ряд позитивних характеристик і в той же час ряд процедурних норм, які вигідні виключно великим партіям, і перш за все Партії регіонів. До таких норм Закону слід віднести: його змішаний характер, 5 відсотковий загороджувальний бар'єр, заборона приймати участі у виборах партійним блокам, формула розподілу депутатських мандатів Т. Хейра, закриті партійні списки, величина виборчої застави тощо.

Структурування політичного простору України напередодні парламентських виборів 28 жовтня 2012 року. Після завершення президентських виборів 2009 та місцевих виборів 2010 року і поразки в них опозиційних сил, останніми були зроблені правильні висновки про необхідність об'єднання. І розпочалось таке об'єднання створенням Комітету опору диктатурі. Комітет опору диктатурі (КОД) – політичне об'єднання, яке було утворене 5 серпня 2011 року і до складу якого увійшли парламентські й опозиційні на той час політичні партії «За Україну!», ВО «Свобода», ВО «Громадянська позиція», ВО «Батьківщина», ПП «Фронт Змін», Партія захисників Вітчизни, Європейська партія України, КУН, НРУ, УСДП ПП «Наша Україна», ПП «Народна самооборона», УНП, ПП «Пора», ПРП, РХП, Українська партія та інші. Члени об'єднання підписали Меморандум про узгодження спільних опозиційних дій і недопущення політичних репресій в Україні. Одноставності в діях лідерів політичних сил, які утворили КОД

не було. Навіть більше того, після прийняття Закону про вибори (17 листопада 2012) лідер ВО «Громадянська позиція» А. Гриценко, заявив про вихід з Комітету. Аналогічну заяву зробив і лідер ВО «Свобода» О. Тягнибок. Але незважаючи на суперечності 22 січня 2012 року в День Соборності і Свободи опозиція підписала угоду про спільні дії. В угоді йшлося про завоювання більшості в парламенті за результатами виборів 28 жовтня 2012 року. Йдеться про те, що політичні партії, які підписали угоду домовилися не конкурувати на виборах в мажоритарних округах, а діяти за принципом «один округ – один кандидат від опозиції» [17].

Але так не сталося, тому що ПП «УДАР» (В. Кличко), ВО «Свобода» (О. Тягнибок) вирішили брати участь у виборах окремо. І як покажуть результати виборів це було правильне рішення. Об'єднана опозиція була представлена ВО «Батьківщина». 23 квітня ВО «Батьківщина» і ПП «Фронт змін» підписали Декларацію єдності для перемоги на парламентських виборах. 15 червня був підписаний документ щодо входження до Об'єднаної опозиції ВО «Громадянська позиція» А. Гриценка. Всього до складу Об'єднаної опозиції, яка спільно йде на парламентські вибори 2012 року увійшло 6 партій: ВО «Батьківщина», ПП «Фронт змін», НРУ, ПП «Народна самооборона», ПП «За Україну», ПП «Реформи і порядок».

Того ж 15 червня прес-служба ВО «Батьківщини» повідомили про виключення зі складу КОД ПП «Наша Україна» за «систематичні порушення рішень КОДу та співпрацю з режимом В. Януковича».

Відтак ПП «Наша Україна» почала шукати собі союзників для участі у виборах. І вже 7 липня у будинку вчителів у Києві політичні партії «Наша Україна», Українська народна партія та Конгрес українських націоналістів підписали декларацію про об'єднання. До декларації також приєдналось понад 30 громадських організацій, серед них «Просвіта», «Меморіал», Союз офіцерів України, інші молодіжні, громадські організації патріотичного спрямування. В декларації наголошується, що крім спільної участі у виборах, партії ставлять за мету формування єдиної української політичної сили. Нове політичне об'єднання правих політичних сил зберегло назву партії «Наша Україна». Раніше із переговорів про об'єднання вийшла партія П. Жебрівського Українська платформа «Собор».

Спостерігаючи за об'єднанням опозиційних сил рішення про об'єднання з Партією регіонів прийняла на своєму з'їзді ПП «Трудова Україна» (С. Тігіпка). Слід відразу констатувати, що таке об'єднання суттєво підсилило потенціал Партії регіонів напередодні парламентських виборів. Тривалий час в ЗМК йшлося про об'єднанчі перемовини Партії регіонів і ПП «Єдиний центр», але об'єднання не відбулося з декількох причин. Перш за все небажання очільника партії В. Балого залишитись без власної партійної організації. Приклад С. Тігіпка є в цьому відношенні досить повчальним. По-друге, партія має власну структуру і вплив лише в Закарпатській області, електоральний потенціал якої незначний, а голосування виборців є прогнозованим і толерантним. По-третє, закарпатські регіонали також проти об'єднання через страх втратити вплив у регіоні.

Отже, головними суб'єктами виборчого процесу 2012 були наступні політичні партії: Партія регіонів, ВО «Батьківщина» (Об'єднана опозиція), ПП «УДАР», ВО «Свобода», Комуністична партія України

Загалом участь у виборчому процесі взяли 87 партій. 22 політичні партії зареєстрували свої списки. Напередодні виборів Українська платформа «Собор» відмовилась приймати участь у виборах. Таким чином, до виборчого бюлетеня була внесена 21 партія. Всього ЦВК зареєстровано 5207 кандидатів, з них за партійними списками 2554, в одномандатних округах 2653 (само висуванців 1151, висунуто політичними партіями 1502) [16].

Загалом за партії, які подолали виборчий бар'єр було подано 18991017 голосів виборців. За партії, які не подолали виборчий бар'єр було подано 1806189 голосів виборців. Виборча квота становила 84404. Відтак, 17 депутатських мандатів залишилось не розподіленими (1806189/84404) і в результаті перерозподілу їх отримали ті політичні сили, які подолали виборчий бар'єр. Загалом же можна зробити висновок, що український виборець чітко ідентифікував себе з певними політичними силами, а відтак політичні фантоми успіху на виборах уже вкотре не мали.

З 21 політичної партії, які брали участь у виборах, 16 завідомо не могли подолати 5 % бар'єр виборців. Їх кампанія була невиразною і непомітною. В той же час ці партії внесли виборчу заставу у розмірі 2 млн. грн. Відтак логічним є запитання навіщо вони брали участь у

виборах [22].

По-перше, ряд партій в результаті жеребкування отримали велику кількість місць у ОВК: ЛПУ – 219 місць, ПП «Русь єдина» – 225, ПП «Руська єдність» – 221, ПП «Руський блок» – 223, ПП «Союз анархістів України» – 220 і т. д. В такий спосіб партія влади формувала «ручні окружні комісії» для остаточного підрахунку голосів виборців. Прості математичні підрахунки свідчать, що, укомплектувавши ОВК представниками маргінальних, але підконтрольних партій, регіонали здобули більшість практично у всіх окружних виборчих комісіях [22].

По-друге, іншим завданням таких партій було відтягування голосів у опозиційних партій. Перш за все, це такі псевдоопозиційні партії, як ПП «Україно – Вперед!» та ПП «Наша Україна», які в сумі набрали 2, 68 % голосів виборців. Загалом же аутсайтери виборчої кампанії набрали 6, 81 % (1 398 169) голосів виборців.

11 листопада згідно чинного законодавства ЦВК оприлюднила результати парламентських виборів 2012. Обрано було 445 народних депутатів. Партія регіонів – 185 депутатів, ВО «Батьківщина» – 101, Удар – 40, ВО Свобода – 37, КПУ – 32, ПП «Єц» – 3, Народна партія – 2, ПП «Союз» – 1, Радикальна партія О. Ляшка – 1, самовисуванці – 43. Іще у 5 мажоритарних округах (94, 132, 194, 197, 223) ЦВК визнала вибори недійсними через численні порушення при підрахунку голосів. ВР України рекомендувала ЦВК провести у вказаних округах повторні вибори.

Зовсім іншим були б результати виборів, як би вони відбувалися на пропорційній основі: Партія регіонів і КПУ – 144 і 64 місця відповідно, опозиція (ВО «Батьківщина», ПП «УДАР», ВО «Свобода») – 242 (більшість) (Див. Табл 1) [9; 16].

Таблиця 1

Результати виборів до ВР України 2012 р.

Назва партії / результат	Загальнодерж. виборчий округ мандати/ відсотки	Одномандатні виборчі округи	Всього депутат. мандатів	К-ть мандатів за умови пропорц. виб. сист. з 5 % виб. бар'єром
Партія регіонів	72 (30 %)	113	185	144
ВО «Батьківщина»	62 (25, 54 %)	39	101	124
ПП «УДАР»	34 (13,96 %)	6	40	68
КПУ	32 (13, 18 %)	–	32	64
ВО «Свобода»	25 (10, 44 %)	12	37	50
ПП «Єдиний центр»	–	3	3	–
Народна партія	–	2	2	–
ПП «Союз»	–	1	1	–
Радикальна партія О. Ляшка	–	1	1	–
Самовисуванці	–	43	43	–

Якщо говорити про регіональний зріз, то можна зробити такий висновок: Партія регіонів перемогла у 9 областях, АРК і Севастополі, а ВО «Батьківщина» (Об'єднана опозиція) в 15 областях та м. Київ. Як і на попередніх виборах Схід та Південь голосував за Партію регіонів, Захід і Центр за – ВО «Батьківщина». В той же час за результатами виборів можна спостерігати взаємопроникнення Партії регіонів на Захід, а ВО «Батьківщина», ПП «Удар», ВО «Свобода» – на Схід (Див. Табл. 2) [9; 16].

Отже, соціокультурне розмежування на Схід та Захід, яке має об'єктивний та історично обумовлений характер, і надалі залишається домінуючим у структуруванні партійної системи України, про що яскраво засвідчують результати виборів. Але слід констатувати той факт, що ВО «Батьківщина», ПП «Удар», ВО «Свобода» набрали значну кількість голосів на Сході, а Партія регіонів – на Заході. Йдеться про позитивну тенденцію формування загальнонаціональної підтримки політичних партій.

Вибори показали, що суспільство потребує третьої політичної сили. Оскільки ті, хто розчарувались у правлячій партії голосували за комуністів, а ті що у ВО «Батьківщина», – за

ПП «УДАР» і ВО «Свобода». ВО «Свобода» залишилась єдиною ідеологічною політичною силою причому націонал патріотичного спрямування. Її високий рейтинг – це результат як антиукраїнської політики Партії регіонів (Харківські угоди, підписані з Росією 21 квітня 2010 р., Закон «Про засади державної мовної політики», прийнятий 5 червня 2012 р. та ін.) радикалізації суспільних настроїв, так і кропіткою багаторічної роботи у міжвиборчий період у всіх регіонах України.

Таблиця 2

Лідерство політичних партій за результатами голосування в загальнодержавному окрузі в регіонах України

Назва партія	Лідерство за результатами голосування в загальнодержавному виборчому окрузі
Партія регіонів	Автономна республіка Крим, Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська (всього 9) області, м. Севастополь.
ВО «Батьківщина»	Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області (всього 15), м. Київ

Програла опозиція мажоритарні округи, отримавши 60 із 225 мандатів. Головна причина – ПП «Удар» відмовилася знімати своїх кандидатів, мотивуючи це тим, що за результатами соціологічного дослідження, проведеного на їх замовлення, рейтинг кандидатів ПП «Удар» був вищим, ніж у їх союзників. Практика показала зовсім інакший результат. За підрахунками аналітиків журналу «Тиждень», опозиція втратила 22 мажоритарні мандати через розпорошення голосів виборців: Вінницька обл. – 11, 14 округи; Волинська – 20, 21; Житомирська – 66; Закарпатська – 68; Запорізька – 82; Івано-Франківська – 87; Київ – 90, 96; Кіровоградська – 100, 101, 102; Миколаївська – 132; Рівненська – 155; Херсонська – 184; Хмельницька – 188, 190, 191, 193; Черкаська – 197, 199. Це свідчить про не до кінця узгоджені дії опозиції [11]. В той же час, не зважаючи на неузгодженість дій опозиції, не конструктивність гасел на кшалт «Ми їх зупинемо», ВО «Батьківщина» і ВО «Свобода» зуміли нав'язати свій порядок денний виборчої кампанії. Зводився він до боротьби «добра» і «зла». Вибір, таким чином, був абсолютно спрощений. Опозиції вдалося це зробити, хоча в таку схему не вписувався В. Кличко, який жодного разу не виступив з критикою президента.

Вибори засвідчили неусталеність партійних уподобань виборців. Якщо підрахувати індекс Педерсена, то для України після парламентських виборів 2012 р. він становить 30,6. Стабільними вважаються партійні системи, які мають індекс Педерсена до 15. Інший емпіричний показник, який характеризує формат партійних систем – це індекс ефективної кількості парламентських партій. За результатами виборів 2012 р. він становить 4,5. В 2007 р. він мав значення 3,3. Динаміка зростання індексу ($4,5 / 3,3 = 1,3$) показує про збільшення ефективної кількості парламентських партій, це по-перше. І, по-друге, індекс ЕКПП (4,5) вказує на відсутність домінуючої партії. Таким чином, можна говорити про наявність в Україні тенденції до формування двоблокової партійної системи.

Головний же висновок виборчої кампанії 2012 р. є такий: в Україні залишається недовірливим цивілізований механізм оновлення вищого представницького органу влади відповідно до суспільних настроїв у державі, що є характерною ознакою так званої електоральної демократії.

А. Гросс, який очолював місію спостерігачів ПАРЕ, взагалі сказав, що парламентські вибори засвідчили тенденцію до нарощення авторитаризму в Україні, оскільки олігархи і гроші мають ще більше влади в Україні, ніж у 2002 р. Вони повністю контролюють державну сферу, а прийняття нового виборчого закону ще більше посилює їх вплив.

Організація та результати парламентських виборів на Закарпатті. Вибори в Закарпатській області мають свою регіональну специфіку, що зумовлюється історичними традиціями електорального вибору, географічними чинниками, соціально-демографічними факторами та специфікою формування регіональної партійної структури. В даному аспекті вдалими, на думку автора є порівняння Закарпаття з Україною загалом, де: 1) Рахівський та Міжгірський р-ни

мають проукраїнські політичні вподобання та асоціюються з Західним регіоном України; 2) Тячівський, Хустський, Великоберезнянський, Перечинський та Воловецький р-ни лояльні до провладної партії та мають проросійський світогляд, відображають Східний регіон країни; 3) Мукачівський, Іршавський, Виноградівський та Свалявський р-ни – найбільш прихильні до регіональних лідерів, відображають Центральну Україну; 4) Ужгородський р-н – є своєрідним відображенням столиці, оскільки характеризується плюралістичним волевиявленням і схильністю до підтримки патріотичних сил; 5) Бергівський р-н – місце компактного проживання угорської національної меншини, що підтримують лідерів угорських партій («КМКС»-ПУУ та ДПУУ), фактично віддзеркалює електоральну специфіку Криму. І хоча таке порівняння є умовним, воно дає можливість зрозуміти чому Закарпаття, яке належить до Західного регіону голосує дещо по-іншому [1, с. 20 – 24; 18, с. 81].

Враховуючи вище вказані характеристики районів, переформування одномандатних округів 2002 р. відповідно до нового законодавства (яке не врегулювало конкретні правила при формуванні округів) значно змінило принципи ведення виборчої кампанії політичних партій. Єдиним цілісним округом залишився Ужгородський, а всі інші були розділені на 2-3 частини. Через те, що наш край є багатонаціональним, радикальні партії ніколи не користувалися популярністю. Важко уявити, щоб населення, яке окрім українців складається ще з угорців, румунів, словаків, чехів, ромів і т.д. змогло згуртуватися навколо таких крайніх ідеологій як націоналізм (ВО «Свобода») чи комунізм (КПУ). Відомий японський дослідник К. Мацузато, який в 90-х роках проводив дослідження в області, охарактеризував ментальність закарпатців як «парафіяльний інтернаціоналізм». При такій характеристиці значення мають поняття «закарпатець» – «незакарпатець» незалежно від національності. Тому успіх «чужаків» в політичній (електоральній сфері) представляється можливим тільки за всебічної підтримки місцевої еліти [1, с. 20 – 24; 18, с. 81].

9 квітня під головуванням В. Шаповала відбулося засідання Центральної виборчої комісії, на якому вона встановила кількість одномандатних виборчих округів. Відповідно до відомостей Державного реєстру виборців кількість виборців станом на 9 квітня 2012 року становить 36 253 147 (Закарпатській області – 960 018). Орієнтовна середня кількість виборців в одномандатному виборчому окрузі становить 161 125 (визначається шляхом ділення кількості виборців на кількість одномандатних виборчих округів – 225). Відтак у Закарпатській області ЦВК затвердила 6 виборчих округів. Для порівняння у Донецькій – 21, Дніпропетровській – 17, Харківській – 14.

28 квітня стали відомі межі шістьох одномандатних округів по Закарпатській області. Як виявилось, вони були сформовані таким чином, що ніхто з експертів не міг пояснити яким принципом керувалися при встановленні їх меж. Після затвердження меж округів в Ужгороді відбулася прес-конференція з цього приводу в якій взяли участь В. Чубірко (ПП «Єдиний Центр»), В. Лунченко (ПП «Фронту змін»), В. Брензович (КМКС – ПУУ), та соціолог Ф. Шандор. Всі вони акцентували увагу на наступних недоречностях при нарізці округів: а) відсутність угорського округу, який включав би місця компактного проживання угорців; б) Великоберезнянський і Перечинський райони, які розташовані в Ужанській долині не повинні бути в одному окрузі з верховинськими районами; в) Мукачево і Мукачівський район розділені по різних округах; г) 70 виборчий округ включає 5 районів області та інші [6; 14; 19].

Таким чином, нарізка виборчих округів у Закарпатті виглядає наступним чином:

Одномандатний виборчий округ № 68. Центр – місто Ужгород. Межі: міста Ужгород, Чоп, Ужгородський район. Кількість виборців – 159 208.

Одномандатний виборчий округ № 69. Центр – місто Мукачеве. Межі: місто Мукачеве, частина Бергівського, Іршавського, Мукачівського районів. Кількість виборців – 160 169.

Одномандатний виборчий округ № 70. Центр – місто Свалява. Межі: Великоберезнянський, Воловецький, Міжгірський, Перечинський, Свалявський райони, частина Мукачівського району. Кількість виборців – 166 422.

Одномандатний виборчий округ № 71. Центр – місто Хуст. Межі: місто Хуст, Хустський район, частина Іршавського, Тячівського районів. Кількість виборців – 154 245.

Одномандатний виборчий округ № 72. Центр – місто Тячів. Межі: Рахівський район, частина Тячівського району. Кількість виборців – 173 489.

Одномандатний виборчий округ № 73. Центр – місто Виноградів. Межі: місто Берегове,

Виноградівський район, частина Берегівського, Іршавського районів. Кількість виборців – 147 026 [5; 6].

Явка виборців в Закарпатській області залишилась традиційно однією з найнижчих по Україні – 51,61 %. На позачергових виборах 2007 року явка становила – 47,61%. На місцевих виборах 2010 року участь у виборах взяло 54,8 % виборців [16].

Загалом така низька явка по області пояснюється високим рівнем трудової міграції (населення Тячівського та Міжгірського району переважно працює в Росії, а мешканці Виноградівського та Берегівського районів в країнах Європи) та природними умовами в гірських районах. За останніми даними більше 250 тис. закарпатців працюють за кордом.

Результати парламентських виборів на Закарпатті в рамках пропорційної складової практично відображали результати парламентських виборів по Україні загалом. П'ятивідсотковий бар'єр голосів виборців подолали наступні п'ять політичних партій: Партія регіонів, ВО «Батьківщина», ПП «Удар», ВО «Свобода», КПУ. Значно менше голосів (у два з половиною рази) у порівнянні з загальнонаціональними результатами отримала КПУ (Див. Табл. 3) [4; 16].

Таблиця 3

Політична партія	Закарпатська область	Україна
ПР	30,07%	30%
ВО «Батьківщина»	24,47%	25,54%
ПП «УДАР»	20,67%	13,96%
ВО «Свобода»	8,45%	10,44%
КПУ	5,19%	13,18%

Найбільшу підтримку в області отримали центристські партії: Партія регіонів, ВО «Батьківщина», ПП «Удар», ПП «Єдиний центр» (мажоритарна складова). Вперше на Закарпатті прохідний бар'єр подолали відразу дві крайні партії – КПУ (ліва) та ВО «Свобода» (права). КПУ прохідний бар'єр долала останній раз в Закарпатті на парламентських виборах 1998 р. Перемога крайніх партій свідчить, по-перше, про певну радикалізацію суспільних настроїв, і, по-друге, про зниження впливу на виборців по різних причинах опозиційних та провладних партій.

Характерна особливість виборів на Закарпатті – наявність трьох практично «регіональних партій», які мають суттєвий вплив на волевиявлення електорату, про що свідчать результати попередніх виборів: ПП «Єдиний центр», Демократична партія угорців України та Партія угорців України (ТУКЗ). Жодна з цих партій не зареєструвала власних партійних списків, відтак вела боротьбу за депутатські мандати у мажоритарних округах. З вказаних партій позицію зайняла тільки ДПУУ, яка підтримала Партію регіонів. Її очільник, мер м. Берегове, отримав прохідне місце у партійному списку Партії регіонів і на протязі виборчої кампанії його партійна структура і він особисто працювали на підтримку Партії регіонів та кандидатів від партії у мажоритарних округах (особливо відчутною така підтримка була в Виноградівському окрузі, де перемогу отримав І. Бушко) [7]. ПУУ – ТУКЗ та ПП «ЄЦ» офіційно не підтримали жодну з політичних партій, які були зареєстровані ЦВК.

Іншим «електоральним феноменом» Закарпаття являється наявність двох опозицій – ВО «Батьківщина» та ПП «ЄЦ», але на відміну від інших регіонів в нашому краї агітаційна кампанія ні ВО «Батьківщини», ні ПП «ЄЦ» не мали яскраво вираженого характеру. В той же час інші аналітики говорять про наявність в області двох провладних партій: ПР та ПП «ЄЦ» [3].

Отже, маючи найбільший електоральний потенціал перемогу на виборах за партійними списками отримала Партія регіонів.

Як уже відмічалось виборча кампанія ВО «Батьківщини» (Об'єднаної опозиції) була невиразною, не структурованою. За всю передвиборчу кампанію так і не стало зрозумілим хто являється лідером партії, чи то А. Яценюк, чи А. Гриценко чи будь хто інший хто входить до складу Об'єднана опозиція (ОО). Аналогічна ситуація склалась і в області, де також було не зрозуміло хто є лідером Об'єднаної опозиції О. Кеменяш чи В. Лунченко (лідер ПП «Фронт змін»), який очолив виборчий штаб ОО).

Успіх ПП «УДАР» можна пояснити не тільки досить яскравою і добре побудованою

виборчої кампанією, а й тим, що дану політичну силу до кінця виборчих перегонів не сприймали як серйозного суперника провідні політичні партії. До того часу коли рейтингові соціологічні дослідження не почали показувати перевагу ПП «УДАР» не тільки по деяким багатомандатним округам, а й по одномандатним теж, жодної антиагітації проти неї не проводилося. ПР, як відверто конкуруюча партія, ближче до кінця виборів почала запускати по телебаченню ролики типу «Україні потрібні професіонали, а не спортсмени...» [23].

Несподіванкою стало стрімке зростання рейтингу ВО «Свободи» та КПУ, особливо на Закарпатті, де країні партій ніколи не користувалися популярністю. Націоналістична партія, скоріше піднялася на патріотичних закликах на фоні бездіяльності влади, утримуючи свій стабільний електорат, і значною мірою заволоділа голосами невизначеного електорату, який обирав за принципом «аби тільки не пройшли знову старі партії» [2]. КПУ у порівнянні з минулими виборами вирізнялась досить масштабною агітаційною кампанією, що знову ж таки тягне за собою питання про фінансування, але питання про відношення до партії влади й не виникало через те, що КПУ відверто заявляла про можливу співпрацю з ПР у парламенті у разі проходження 5% бар'єру.

В результаті «нарізки» виборчих округів угорська національна меншина, практично позбулася права мати власного представника у законодавчому органі, оскільки створений у 2002 р. «берегівський округ» був розділений на 2 частини. Це була основна причина невиразної участі у виборах угорських партій. Таким чином, «КМКС»-ПУУ була змушена виставити не одного кандидата, а двох, по розділеному берегівському округу – Гулачі Г. (ОВО № 69) та Ковача М. (ОВО № 73). Дане рішення ЦВК було несподіванкою, якщо згадати, що ще в лютому навпаки йшла мова про створення єдиного «Притисянського округу», який би представляв виключно угорську національну меншину. До нього мали ввійти угорськомовні населені пункти Ужгородського, Мукачівського, Берегівського та Виноградівського районів. Такого районування так і не сталося, внаслідок чого ні один з двох представлених кандидатів від КМКС не зміг отримати мандату. В той же час при умові збереженні меж берегівського округу 2002 р. перемогу міг би отримати один з лідерів угорських партій [12; 13].

Загалом, парламентські вибори 2012 р. мали схоже політичне забарвлення з парламентськими виборами 2002 р., навіть не враховуючи аналогічність виборчої системи. Боротьба між партійними угрупованнями в 2002 р. велася так само між партією влади, яка схилилася до співпраці зі східними партнерами, та опозицією, яка мала прозахідні політичні еподеобання. З опозицією в той час асоціювалася ПП «Наша Україна». Самі вибори 2002 р. також були своєрідною передумовою до майбутніх президентських виборів [15].

Не дивлячись на всі вище перераховані партійно-політичні вподобання електорату та вказані характеристики результатів виборів, можна зробити основний висновок – проведені парламентські вибори основоположно не змінили пріоритетне розташування партійно-політичних сил краю

Мажоритарна складова парламентських виборів на Закарпатті. У всіх шести одномандатних округах області своїх кандидатів висунули: ПР (отримала першість у трьох округах), ПП «УДАР», Об'єднана опозиція та КПУ; ПП «ЄЦ» висунула кандидатів по 4 округах (здобула перемогу у двох). ВО «Свобода» висунула свого кандидата тільки по одному виборчому округу. Ні одна з опозиційних партій загальноукраїнського значення не змогла отримати мандат по мажоритарній складовій в області.

За мажоритарним округам до ВР України від Закарпаття пройшли: – 68 округ. З результатом 31, 14% В. Ковач випередив свого опонента С. Ратушняка (19, 51 %). В цьому окрузі Об'єднана опозиція не змогла висунути єдиного кандидата, відтак її голоси були розпорошені між трьома кандидатами (А. Сербайло (ВО «Батьківщина») – 12, 07 %, П. Чучка (ВО «Батьківщина») – 16, 8 %), Р. Буланов (ПП «Удар») – 6, 62 %. Разом понад 35 % голосів виборців). В результаті вибори нею були програні.

– 69 округ. Перемогу отримав В. Балоба, набравши 49, 42 % голосів. Друге місце у В. Шутка (Партія регіонів) – 14, 20 %. Соціологічні служби друге місце пророкували З. Лендьелу (мер м. Мукачева). Відтак результат В. Шутка показав неоднозначні тенденції волевиявлення електорату в даному окрузі.

– 70 округ. Територіально цей округ був найбільшим, але у виборчій кампанії взяло участь всього троє кандидатів. На початку виборчої кампанії було зареєстровано шестеро

кандидатів. Така кількість кандидатів по округу була зафіксованою найменшою в Україні. Першим зняв свою кандидатуру самовисуванець М. Вегеш на користь представника від Об'єднаної опозиції О. Кеменяша. Наступним зняв свою кандидатуру С. Аржевітін, який балотувався як самовисуванець, але раніше асоціювався з партією ПП «НУ». Незрозумілим, без всяких пояснень із зникненням невідомо куди було зняття представника від ПП «Удар» О. Кічковського. Після повернення О. Кічковський так нічого і не сказав про своє рішення.

Таким чином, боротьба за мандат у даному округу велася між кандидатом від опозиції – О. Кеменяшем, та кандидатом від ПР – М. Ланьо. Кандидат від КПУ – В. Алексій шансів на перемогу не мав ніяких. За результатами виборів безперечною перемогою здобув М. Ланьо – 60,2% голосів, Друге місце посів О. Кеменяш з результатом 36,07%, О. Алексій отримав рівень підтримки – 3,72%.

– 71 округ. Перемогу здобув П. Балоба (ПП «Єдиний центр» з результатом 35, 13 %, друге місце посів С. Деркач (Партія регіонів). Різниця між ними становила 217 голосів виборців. В. Балоба здобув 1% перевагу завдяки Іршавській частині округу. Тячівський і Іршавський райони відійшли до даного округу не цілком, а тільки частиною цих районів. Це ускладнило роботу в даних районах, оскільки вони поділені і не згруповані, що змушувало кандидатів вести персональну агітацію у кожному населеному пункті, а не через райони ЗМІ.

С. Деркач оскаржив рішення ОВК у суді, але безрезультатно. Переможцем виборів ЦВК оголосила П. Балобу. 8 лютого 2013 р. Вищий адміністративний суд України визнав вибори на цьому окрузі недійсними і рекомендував ЦВК провести повторні вибори. За результатами виборів свою посаду втратив очільник РДА.

Третє місце посів місцевий кандидат від ПП «УДАР» – В. Лазоришинець (21,06%). Кандидат від опозиції – Б. Кинів, зняв свою кандидатуру напередодні виборів. Колишній голова м. Хуст – М. Джанда (УНП) здобув всього 4,31 % голосів.

– 72 округ. З результатом 54, 67 % переміг В. Петьовка (ПП «Єдиний центр»). Високий рейтинг В. Петьовки результат багаторічної його співпраці з жителями Тячівського та Рахівського районів. Друге місце з результатом 23, 09 % отримав голова Тячівської РДА М. Шелевер. Програвши вибори, він був звільнений з посади голови РДА. Третє місце посів кандидат від ВО «Свобода» – О. Куцин, отримавши 8,95% голосів.

– 73 округ. По даному округу було зареєстровано 10 кандидатів у депутати, але реальна боротьба велася між провладним кандидатом – І. Бушком, та кандидатом від ПП «ЄЦ» – І. Балогою. Подібно до «свалівського» округу, тут теж було найбільш проблематичним ведення виборчої кампанії, через те, що до округу входило відразу три райони. Результати виборчої кампанії багато в чому залежали від угорської національної меншини, яка становила близько 40% від загальної кількості виборців округу. Перемогу по округу отримав І. Бушко І. – 41, 2 % голосів виборців (переміг в 72 дільницях округу), друге місце очікувано посів І. Балоба П. – 36, 1 % голосів. І. Балозі вдалося здобути перевагу лише в Іршавській частині округу, як по кількості дільниць, так і по загальній кількості відданих голосів. Найменш прогнозованим все-таки залишався Берегівський р-н, і це видно навіть по результатам голосування. Віддана кількість голосів за обох кандидатів є практично ідентична. Не дивлячись на те, що М. Ковач являвся кандидатом від КМКС, яка представляє інтереси угорців, він отримав всього 10,41% підтримки. Оцінюючі його результати, рішення І. Гайдош (керівник ДПУУ) брати участь у виборах за списками провладної партії виглядає цілком обдуманим і реалістичним. Опозиційні кандидати по даному округу в сумі набрали трохи більше 9% голосів: І. Петрушка (ВО «Батьківщина) – 4,88%, О. Ленд'єл – 4,61%. Результати решти кандидатів можна назвати символічними [4; 7; 10; 16; 20; 21; 23].

Отже, згідно результатів виборів Закарпаття у ВР України буде представлено 11 народними депутатами. В мажоритарних округах – 3 кандидатами від Партії регіонів та 3 кандидатами від ПП «Єдиний центр». За партійними списками до ВР України від Закарпаття були обрані: Н. Шуфріч, С. Мошак, І. Гайдош (Партія регіонів), В. Лунченко (Об'єднана опозиція, ПП «Фронт змін»), В. Пацкан (ПП «Удар»).

Таким чином, вибори на Закарпатті черговий раз продемонстрували регіональну специфіку голосування. Якщо в Західному регіоні перемогу отримало ВО «Батьківщина», то на Закарпатті провладна Партія регіонів.

Регіональні особливості організації і проведення парламентських виборів на Закарпатті обумовлені такими основними чинниками: географічним розташуванням регіону, історичним минулим, соціально-демографічними характеристиками електорату, специфікою формування регіональної політичної еліти, специфікою формування партійної структури краю.

Головний же висновок виборчої кампанії 2012 р. є наступним: в Україні залишається недовірливим цивілізований механізм оновлення вищого представницького органу влади відповідно до суспільних настроїв в державі, що є характерною ознакою так званої електоральної демократії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Буткевич Б. Лояльні прагматики. Чим Закарпаття схоже на Донбас / Б. Буткевич // «Тиждень». – 2013. – №15 (11 квітня). – С. 20-24.
2. Вибори 2012: падіння міфів-привидів довкола «Свободи» // Свобода. – 2012. – 13-19 грудня.
3. Вибори – 2012 на Закарпатті: 2 влади, 4 братів, 6 округів [Електронний ресурс] // «Закарпаття онлайн». – 2012. – 26 жовтня. – Режим доступу: <http://zakarpattya.net.ua/News/102502-Vybory-2012-na-Zakarpatti-2-vlady-4-brativ-6-okruhiv>
4. Вибори в Україні до Верховної Ради відбулися: Партія регіонів посилює свої позиції в області // Закарпатська правда. – 2012. – 3 – 9 листопада.
5. Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура. – Ужгород: Поліграф центр «Ліра», 2010. – 720 с.
6. Закарпатців розвели. Округи поділили // Р.І.О. – 2012. – 3 листопада.
7. Закарпатські угорці підтримали на виборах Партію регіонів у надії на місце в списку [Електронний ресурс] // «Час Закарпаття». – 2012. – 2 липня. – Режим доступу: <http://chas-z.com.ua/politics/zakarpatski-ugortsi-pidtrimali-na-viborah-partiyu-regioniv-u-nadiyi-na-mistse-v-spisku>
8. Закон «Про вибори народних депутатів України» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт ВРУ. – Режим доступу до закону: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1665-15>
9. Крамар О. Спотворене волевиявлення / О. Крамар // Тиждень. – 2012. – 2-8 листопада. – С. 8 – 11.
10. Куплений вибір . Результати по виборчому округу № 68 // Р.І.О. – 2012. – 3 листопада.
11. Леліч М. Мажоритарний беспроділ / М. Леліч // Тиждень. – 2012. – 9-15 листопада. – С. 14 – 16.
12. Мартин В. Історія антагонізму / В. Мартин // Р.І.О. – 2012. – 24 березня.
13. Мартин В. Українсько-угорська безкомпромісність / В. Мартин // Р.І.О. – 2012. – 28 січня.
14. Нарізка округів. Балогу жорстко кинули // Р.І.О. – 2012. – 12 травня.
15. Остапеч Ю. Закарпаття через призму політичних виборів: Монографія / Ю. Остапеч, М. Токар / Серія «StudiaRegionalistika»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – 408 с.
16. Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>
17. Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 р.: політична ситуація, суспільні настрої та очікування // Проект «Парламентські вибори 2012: народний депутат очима виборців» (Центр Разумкова). – Київ. – 2012. – вересень. – 105 с.
18. Пашенко В. Закарпатський вибір : Політичний розвиток області 1989 – 2006 рр. через призму електоральної соціології / В. Пашенко. – Ужгород : Вид-во «Карпатська вежа», 2008. – 87 с.
19. Петерварі Н. Закарпаття нарізали: інтрига зберігається / Н. Петерварі // Закарпатська правда. – 2012. – 12-18 травня.
20. Підкуп, фальсифікації, бійки, самогубства (Після виборів ми не прокинулися в новій країні) // Р.І.О. – 2012. – 3 листопада.
21. Пирович В. Закарпаття: Балог не зміг / В. Пирович // Коментарі. – 2012. – 2 листопада.
22. Фединець Р. Завдання партії виконано. Навіщо маргінальні партії брали участь у виборах / Р. Фединець // Тиждень. – 2012. – 9-15 листопада. – С. 18 – 19.
23. Хто, куди й для чого // Р.І.О. – 2012. – 18 серпня.

АНОТАЦІЯ

Остапеч Ю. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2012 РОКУ В УКРАЇНІ

В статті аналізуються особливості організації і проведення парламентських виборів в Україні 2012 р. Окремо акцентується увага на регіональних особливостях парламентських виборів у Закарпатській області, характеризуються основні суб'єкти виборчого процесу та результати виборів.

Ключові слова: парламентські вибори, виборча система, політична партія, виборчий округ, електоральний бар'єр.

SUMMARY

Ostapcz Yu. REGIONAL SPECIFICS OF THE 2012 PARLIAMENTARY ELECTIONS IN UKRAINE

The article deals with the specific characteristics of the 2012 parliamentary elections in Ukraine. Also the accent is made on the Zakarpattia's regional specifics of those parliamentary elections. The main electoral players and the electoral results are characterized.

Key words: parliamentary elections, electoral system, political party, electoral district, electoral barrier.

УДК 324 (477)

Марта ШЕЛЕМБА
(Ужгород)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

Постановка проблеми. Для оцінки динаміки формування партійної системи, крім якісних характеристик необхідно використовувати також кількісні показники, які відображають рівень фрагментації та здатні оцінити вагу партії в політичному просторі. Кількісні дослідження дають змогу опрацювати емпіричні дані у порівнянні з еталонними зразками політичної теорії. Слід зазначити, що індексування, а на його основі порівняння і ранжування держав веде до більш спрощеного розуміння політичних процесів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемі класифікацій партійних систем за допомогою кількісних обчислень присвячені теоретичні та емпіричні напрацювання відомих західних вчених, таких як М.Дюверже [5], А.Лейпхарт [8], Л.Маср [15]. Сучасні тенденції застосування емпіричних досліджень для партійної системи України були досліджені українськими вченими: М.Рагозіним [10], А.Романюком [11,12], А.Росенко [13].

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є аналіз індексів як сукупності індикаторів, які відображають якості та стани партійної системи. Для цього потрібно розв'язати такі завдання: 1) визначити сутність сумарних методологій дослідження результатів виборів; 2) з'ясувати ефективність застосування кількісних розрахунків; 3) здійснити кількісний аналіз партійної системи України за результатами парламентських виборів 2012 року.

Виклад основного матеріалу дослідження. В дослідженнях партійних систем особливу групу складають емпіричні типології. В основу таких досліджень беруться ознаки партійних систем, які можна спостерігати, вимірювати та перевіряти на практиці. Крім того, вони мають у своєму підґрунті певні історичні джерела, оскільки обчислення проводиться на основі фіксації стану партійних систем різних країн у певний період часу [14, с. 328].

Загалом методологія дослідження виборчих систем деякою мірою розроблена, і можна говорити про певні універсальні та сумарні параметри, притаманні електоральним дослідженням [4, с. 50]. До перших, здебільшого, відносять засадничі характеристики виборчих систем, такі як: виборча формула, кількість мандатів на виборчий округ, електоральний поріг, структура бюлетеня. Сумарними, дослідження яких буде висвітлено у роботі, вважають такі, що не впливають на результат виборів, а використовуються для аналізу й порівняння результатів голосування під час різних виборів. До них відносять: рівень фрагментації, агрегації та урядової істотності, ефективна кількість електоральних партій та ефективна кількість парламентських партій, показники пропорційності та диспропорційності, рівень усталеності партійних уподобань.

Одним із найбільш застосовуваних інструментів класифікації партійних систем є індекс фракціоналізації Д.Рає (F), який допомагає простежити трансформацію партійної системи від абсолютної однопартійності (F=0,0) до абсолютної фракційності (F=1,0) [1, с. 415].

Індекс Д.Рає можна обчислити наступним чином:

$$F=1-\sum_{i=1}^n p_i^2$$

де n – кількість партій;

p_i – відсоток виборчих голосів чи мандатів, отриманих партією – i

Рівень фракційності між 0,50 та 0,67 вказує на конкуренцію двох партій. Значення індексу фракційності вища ніж 0,70 – це ознака існування багатопартійної системи (більше ніж 3-х партій). Рівень нижчий 0,50 вказує на появу домінуючої партії [15]. За результатами виборів до Верховної Ради України 2012 року індекс фракційності отримав значення 0,77, що свідчить про створення багатопартійної системи та високий рівень її фрагментації на рівні парламенту.

Зазвичай, Д. Райє враховує тільки ті партії, які є конкурентно-спроможними, але насправді вони не здійснюють жодного впливу на результати голосування. Таким чином, індекс Д. Райє є малорезультативним для використання у випадку наявності великої кількості малих партій.

Ф. Алескеров, В. Платонов вважають, що індекс фракційності Д. Райє в результаті обчислень має певні відхилення від істинності партійних систем, оскільки він розрахований на відсутність існування голосів «проти всіх». Таким чином, вважають дослідники, що партії, які приймали участь у виборах в сумі повинні отримати 100% голосів виборців [3, с. 13].

А. Карпов відзначає, що індекс фракційності є середнім арифметичним абсолютних відхилень. Індекс володіє ясною інтерпретацією: на скільки в середньому кожна партія відповідає своєму точному представництву. А. Карпов також доводить, що індекс фракціоналізації має досить значний недолік: його значення залежить від кількості партій. Коли кількість партій, що не пройшли в парламент і тих, які мало впливають на результат виборів, велика, то індекс приймає занадто низьке значення, що може зовсім не означати відповідну представленість [7, с. 3].

Індекс агрегації (А) використовується у емпіричних дослідженнях партійних систем для визначення рівня структуризації парламенту та особливості домінуючої серед партій, що представлені у законодавчому органі. Він був введений Л. Маєром і розраховується як частка від ділення середнього відсотка парламентських місць (S), контрольованих найбільшою партією, на середню кількість парламентських партій (N):

$$A = \frac{S}{N}$$

Визначення даного індексу засноване на співвідношенні двох критеріїв. Перший – визначає кількість парламентських партій у визначеному часі, а другий – спирається на визначенні приблизної сили найбільшої парламентської партії [15].

На думку Л. Маєра, найбільш функціональною є та партійна система, де величина індексу агрегації є високою, оскільки це сприяє стабілізації системи коаліційних домовленостей з домінуванням одного партійного угруповання, котре або формує однопартійні уряди або диктує іншим партнерам умови, на яких він буде створений. Найбільш сприятливим для такої партійної системи є індекс, що має значення більше за 10,0 (біполярна партійна система). Якщо ж середня величина індексу агрегації є меншою від 5,0, то тут швидше варто говорити про високий ступінь фракційності партійних систем і наявність малих партій.

На основі розрахунків індексу агрегації Л. Маєр здійснив класифікацію партійних систем:

- система великих партій (дві найбільші партії разом у парламенті мають більше ніж 80%);
- про система середніх партій (дві партії мають 65% мандатів, а 35% мандатів розподіляють між собою усі інші партії парламенту);
- партійна система малих партій (дві партії отримують 42% мандатів, а 58% належать малим партіям).

Малими партіями є такі, на думку Л. Маєра, які в результаті виборчої боротьби отримали менше ніж 15% голосів виборців [10, с. 48].

Для Верховної Ради VII скликання в результаті обчислення індексу агрегації ми отримали значення 8,22, що свідчить про наявність багатопартійної системи з незначним

домінуванням однієї політичної сили. В результаті класифікації за критеріями Л.Маєра в Україні функціонує система середніх партій (Партія Регіонів 41,1% і ВО «Батьківщина» 22,4% місць у парламенті в сумі отримали 63,5%).

М. Росенко стверджує, що за допомогою даного індексу можна здійснити класифікацію партійних систем та спрогнозувати її вплив на формування парламенту [13, с. 82].

Дослідження електорального процесу в багатопартійних системах показує, що не всі партії впливають на хід виборів і не всі з них є значущими для виборця. У свою чергу, розподіл місць у парламенті модифікував розподіл влади та вплив вже парламентських партій на діяльність представницьких органів. Фактично вплив на державну політику і законодавчий процес обмежувався так званим «ефективним числом партій», яке було меншим, ніж загальна кількість партій, які брали участь у виборчих перегонах. Вперше індекс, запропонований М. Лааско та Р. Таагеперою, відомий як «ефективне число партій» [13, с.79]. Він використовується для фіксації рівня фрагментації партійної системи та визначає кількість партій, виходячи з їх політичної ваги, в партійно-політичній системі. Вчені оцінюють цей показник як найбільш універсальну міру кількості значущих партій на електоральному та парламентському рівнях. Індекс ефективної чисельності партій дозволяє визначити число партій, що входять у межі партійної системи при визначеному законодавстві [10, с. 47]. Даний показник встановлює залежність ефективного числа електоральних партій стосовно виборчого процесу та розподілу місць у парламенті – ефективне число парламентських партій. Ці індекси вимірюються такими формулами:

- ефективна кількість електоральних партій (ЕКЕП):

$$ЕКЕП = \frac{1}{\sum_{i=1}^n p_i^2}$$

де n – кількість партій;

p_i – відсоток голосів, отриманих на виборах партією – i

- ефективна кількість парламентських партій (ЕКПП):

$$ЕКПП = \frac{1}{\sum_{i=1}^n S_i^2}$$

де S_i - відсоток отриманих партією місць у парламенті

Варто зауважити, на думку М. Лааско і Р. Таагеперо, сумування проводиться з урахуванням результатів всіх партій, що брали участь у виборах (у першому випадку) та по всіх партіях, що отримали мандати (у другому випадку) [13, с. 85].

Індекс ефективної кількості партій (ENP), що вказує на відносну «вагу»,

тобто кількість мандатів отриманих партіями в парламенті. Індекс ефективної кількості електоральних партій (ENEP) демонструє виборчу привабливість партій, а не їхню кількість у парламенті.

Індекс ЕКПП у 2012 році склав 4,28, який виявився нижчим, ніж кількість партій, що пройшли до парламенту (5). Це дозволяє стверджувати, що обрана виборча модель виявилася неоптимальною, оскільки не сприяла структуризації політичного простору Верховної Ради VII скликання. Індекс ЕКЕП дорівнює 4,90 – це демонструє реальну кількість привабливих партій, що брали участь у виборах, оскільки всі вони в міру своєї важливості у суспільстві пройшли до парламенту (5 політичних партій).

Відомо, що результати виборів залежать не лише від волевиявлення громадян під час виборів, але і від норм права, за якими організовується виборчий процес: пропорційна чи мажоритарна система виборів. Оцінка функціонування виборчих систем здійснюється через максимально пропорційне представництво партій у парламенті, тобто через ступінь співвідношення частки відсотка голосів отриманих партією на виборах з відсотком депутатських місць у парламенті.

Найпоширенішою із методик обчислення пропорційності результатів виборів став індекс пропорційності, запропонований Р. Гюнтером. Він обчислюється за формулою:

$$I_p = 100 - (V_1 - S_1) + (V_2 - S_2) + \dots + (V_n - S_n) / 2,$$

де I_p – позначення індексу пропорційності; -

V – відсоток отриманих партією на виборах голосів;

S – відсоток одержаних партією мандатів у парламенті;

n – кількість партій, які провели своїх депутатів до парламенту [12, с. 241].

Р. Гюнтер зазначає, що рівень пропорційності значно вищий у країні, що застосовують пропорційну виборчу систему, ніж у тих, які проводять вибори за системою мажоритарною. Рівень пропорційності, на думку вченого, також залежить від розміру виборчого округу. Переважно кордони округів визначають на основі діючих адміністративних одиниць, враховуючи кількість виборців, щоб кожен округ мав приблизно однакову кількість виборців. Максимальна величина округу становить територію цілої держави. Якщо розмір округу буде невеликим, тобто від округу обиратимуть не багато депутатів, то цілком ймовірно, що результати виборів будуть недостатньо пропорційними. У країнах, де використовують великі виборчі округи, показник пропорційності вищий, ніж у там, де використовують малі виборчі округи.

Рівень пропорційності, як зазначає Р. Гюнтер, також має зв'язок із застосуванням другого рівня розподілу депутатських мандатів. Це означає, що кількість одержаних голосів не може бути з 100% відповідністю трансформованою у депутатські мандати, може виникати певна диспропорція щодо залишків голосів після надання партіям депутатських місць на підставі означених квот (наперед визначається кількість місць, які передбачені до додаткового другого розподілу у межах одного округу). Такі бар'єри встановлюють для забезпечення кращої консолідації парламенту, щоб обмежити присутність у парламенті значної кількості дрібних політичних партій, які представлені одним або декількома депутатами. Вперше таку систему запровадили в Німеччині 1963 році. Тоді бар'єр становив 5 %, або три депутатські місця в одному окрузі. Як показує сучасний досвід, структуризація парламенту та його продуктивна робота стають сумнівними, також це впливає на рівень стабільності урядів. Застосування занадто високого порога може суттєво викривати результати виборів. Прикладом цього слугує досвід Греції, де в 70-80-х роках виборчий бар'єр становив 17%. В результаті вчений прийшов до висновку, що високий прохідний поріг негативно впливає на формування атмосфери прозорості виборів та суспільної легітимації політичного режиму [13, с. 62].

Для українського парламенту, який був сформований 2012 року, рівень пропорційності склав 72,43. Дане значення означає, що місця у парламенті розподілені не пропорційно результатам голосування виборців. Причиною цього є застосування змішаної виборчої системи голосування (50% - пропорційно, 50% мажоритарно), оскільки результати голосування за партії по списках не завжди відповідали результатам голосів, отриманих нею по мажоритарних округах. Голоси партій з прохідними відсотками відбирали самовисуванці та кандидати політичних сил, які не проходили виборчий бар'єр.

Висновки з даного дослідження. Таким чином, емпіричні дослідження партійної системи допомагають здійснити аналіз типів виборчих, визначити електоральну поведінку, партійні системи, структуру парламенту, пропорційність та диспропорційність розподілу місць. Але в той же час, емпіричні дослідження не розкривають усього різноманіття умов, що визначають конфігурацію партійних систем, вони швидше свідчать про статистичні залежності, плюралістичність демократії і партій. Поза його можливостями залишається репрезентація соціальних інтересів, роль засобів масової інформації, легітимаційна функція виборів, підприємницький тип партійного лідерства тощо.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Rae Douglas W. A note on the Fractionalization of Some European Party Systems / W. Rae Douglas // Comparative Political Studies. – 1968. – Vol. 1. – №3. – P.413-418.
2. Taagepera R. Conservation of Balance in the Size of Parties [Text] / R.Taagepera // Party Politics. – 2005. – Vol. 11. – P. 283-298

3. Алескеров Ф. Системы пропорционального представительства и индексы представительности парламента / Ф. Алескеров, В. Платонов. - М.: ГУ ВШЭ, 2003. — 44 с.
4. Дешко Т. Инструментарій аналізу виборчих систем / Тетяна Дешко // Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія». – 2005. – С.50-56.
5. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже [Пер. с франц.] – М. : Академический Проект, 2000. – 538 с.
6. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2010. - №35-36. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2487-17>
7. Карпов А. Измерение представительности парламента в системах пропорционального представительства / Анатолий Карпов. – М. : ГУ ВШЭ, 2006. — 40 с.
8. Лейпхарт А. Партийные системы: двухпартийные и многопартийные модели / Арент Лейпхарт // ОЙКУМЕНА : Альманах срав. пол. инст., соц.-экон. систем и цив.-й. – Харьков : 2009. – Вып. 6. – С.77.
9. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/>
10. Рагозін М. Розвиток партійної системи в Україні: кількісний аналіз / М. Рагозін // Наукові записки. – Т. 21. – 2003. – С. 45-51.
11. Романюк А. Оцінка пропорційності виборчих систем країн Західної Європи та України : порівняльний аспект / Анатолий Романюк // Вісник ЦВК. – 2007. – №2(8). – С.58-63.
12. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір / Анатолий Романюк. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 325 с.
13. Росенко М. Дослідження впливу виборчих систем на формування парламента і їх взаємодія з партійними системами в Україні в період 1990-2007 рр. / М. Росенко // Збірник наукових праць. – Вип.27. – 2011. – С.78-89.
14. Сморгунів Л. Избирательные системы и демократия / Леонид Сморгунів // Сравнительная политология: Теория и методология измерения демократии. — СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999. — С. 214—231.
15. Шведа Ю. Теорія політичних партій і партійних систем: навч. посібник [Електронний ресурс] / Юрій Шведа. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 325 с. – Режим доступу : http://npu.edu.ua!/ebook/book/html/D/iplp_kspd_Shveda%20U%20R%20Teoriia%20politichnih%20partii%20i%20partiinih%20sistem/

АНОТАЦІЯ

Шелемба М. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

Розглянуто теоретико-методологічні основи емпіричних досліджень партійних систем. Здійснено аналіз головних кількісних досліджень на прикладі результатів парламентських виборів 2012 року.

Ключові слова: партійна система, ефективна кількість партій, партійна фрагментація, рівень пропорційності.

SUMMARY

Shelemba M. THE THEORETICAL-METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF EMPIRICAL STUDIES OF POLITICAL SYSTEMS

Have been undertaken the analysis of the main quantitative studies of party systems. The Ukrainian parliamentary elections 2012 is analysed by the empirical methods.

Keywords: party system, the effective number of parties, fragmentation of party system, the degree of disproportionality.

ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (1991 – 2012 рр.)

Постановка проблеми. Вивчення особливостей функціонування партійних систем у перехідних суспільствах є одним із провідних напрямків як вітчизняної так і зарубіжної політичної науки. Актуалізується вивчення партійної системи України рядом чинників: по-перше, еволюція партійної системи України продовжується, відтак необхідно мати достатньо інформації і знань для прогнозу майбутнього її розвитку; по-друге, незакінченою є дискусія українських вчених щодо виокремлення основних етапів розвитку партійної системи; по-третє, залишається відкритим питання і щодо того, якою є і буде конфігурація партійної системи України.

Мета і завдання дослідження. Мета наукової статті – дослідити особливості еволюції української партійної системи на різних етапах її розвитку. Для досягнення мети дослідження необхідно вирішення наступних завдань: а) охарактеризувати особливості розвитку партійних систем у перехідних суспільствах; б) визначити і описати основні етапи розвитку партійної системи України; в) охарактеризувати перспективи розвитку партійної системи України у контексті парламентських виборів 2012 року.

Виклад основного матеріалу дослідження. Утворення політичних партій у суспільствах, які трансформуються, підпорядковується логіці політичного транзиту і може бути описане наступним чином. Консолідація партійних систем є частиною загального процесу консолідації демократії, тому питання про консолідацію партійної системи безпосередньо торкається перспектив демократії в посткомуністичних країнах. Перехід до демократії здійснюється в три етапи, які в політичній науці дістали назви лібералізації, демократизації і консолідації. На кожному з цих етапів партійна система має свою конфігурацію і на її становлення впливають відповідні фактори. На етапі лібералізації режиму відбувається політичне розмежування на правих і лівих, правлячі й опозиційні партії. Далі розмежування відбувається в межах правлячої партії та опозиції.

На етапі демократизації визначальний вплив на розвиток партійних систем мають інституційні чинники: політико-правове закріплення кордонів національної держави, вибір системи правління, вибір виборчої системи.

Закінчується така еволюція консолідацією партійної системи. Консолідація партійних систем, на думку російського дослідника А. Щербака, вимірюється двома показниками: 1) зниженням рівня фрагментації партійної системи (зменшення кількості парламентських та електоральних партій); 2) зниженням рівня електоральної неусталеності (зменшення кількості голосів виборців, які на кожних виборах голосують за різні політичні сили) [8, с. 47]. Інший російський вчений Г. Голосов показник фрагментації і неусталеності називає форматом партійних систем [2].

Звичайно, що для посткомуністичних країн можна говорити і про особливу специфіку становлення в них партійних систем. Перш за все, слід відзначити, що на відміну від країн Західної Європи, де процес партійного будівництва відбувався знизу, в країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) все відбувалося навпаки – згори до низу. Тобто, спочатку відбувається інституційне оформлення еліт (груп інтересів), а потім створюються умови для виникнення та інституціоналізації політичних партій. Звідси і констатація дослідниками низького рівня політичної участі в країнах демократії «третьої хвилі».

Політична наука виокремлює й типи партій у країнах ЦСЄ:

1. Партії масових демократичних рухів («Солідарність» у Польщі, «Громадянський форум» у Чехії, «Саюдіс» у Литві, «Союз демократичних сил» у Болгарії, «Фронт національного порятунку» в Румунії і т.д.).
2. Партії – залишки комуністичних партій.
3. Відновлені довоєнні партії (ліберальні, консервативні, селянські).
4. Етнічні партії (угорські партії в Румунії, Словаччині).
5. Релігійні партії.

6. Партії західних політичних цінностей (феміністичні, захисту оточуючого середовища тощо).

7. «Екзотичні» партії (партії шанувальників пива) [7, с. 222].

Не виключенням є і логіка становлення партійної системи України, яка є характерною для країн в яких відбуваються суспільно-політичні трансформації. Домінуючий вплив на партійну систему у перехідних суспільствах мають вибори до вищих представницьких органів влади. Відтак проаналізувавши електоральні парламентські цикли в Україні 1994, 1998, 2002, 2006, 2007 та 2012 років, можна зробити наступну періодизацію становлення партійної системи України.

I етап – етап початкової багатопартійності (середина 80-х років – кінець 1991 року).

Витоки сучасної багатопартійності в Україні можна віднести до підписання СРСР у 1975 році Заключного акту Гельсінської Наради з безпеки і співробітництва в Європі, що спонукало діячів правозахисного руху до легалізації своєї діяльності у вигляді Української Гельсінської Групи. Однак діяльність цієї групи переслідувалась правлячими колами, а її члени зазнали репресій. Процес становлення багатопартійності в Україні відновився з початком перебудови, а після амністії політв'язнів-правозахисників з'явилися відверто антикомуністичні організації, які дедалі більше політизувалися – Українська Гельсінська Спілка та Українська Демократична Спілка та інші.

Після проведення перших альтернативних виборів 1990 року до законодавчого органу влади в Україні виникає ряд політичних партій: Українська Гельсінська Спілка перетворилась у партію, яка після установчого з'їзду отримала назву Українська Республіканська Партія. Відбулося розмежування на консерваторів і реформаторів у КППС, з якої виділилась «Демократична платформа», яка стала Партією Демократичного Відродження України. Процес прискорення партійного будівництва в Україні на даному етапі був обумовлений наступними значимими подіями:

а) у жовтні 1990 року Верховна Рада України скасувала статтю Конституції УРСР про провідну і спрямовуючу роль Комуністичної Партії;

б) прийняття 24 серпня 1991 року Акту проголошення незалежності України;

в) проведення в грудні 1991 року референдуму щодо ставлення населення України до незалежності та президентських виборів.

На кінець 1991 року в Україні було зареєстровано 8 політичних партій: Українська Республіканська Партія, Українська Селянська Демократична Партія, Народна Партія України, Партія Зелених України, Ліберальна Партія України, Соціал-Демократична Партія України, Українська Християнсько-Демократична Партія, Соціалістична Партія України.

II етап – етап атомізованої багатопартійності (кінець 1991 року – початок 1998 року).

На даному етапі відбувається ряд подій, які мали суттєвий вплив на процес утворення політичних партій. Це, насамперед, прийняття ВР України Законів «Про об'єднання громадян» (16 червня 1992 року) та «Про вибори народних депутатів України» (18 листопада 1993 року), які заклали підвалини правового регулювання діяльності політичних партій. У цей період відбуваються вибори до Верховної Ради України 1994 і 1998 років та вибори Президента України 1994 року.

Для даного етапу була характерною легалізація найбільш впливових партій – носіїв альтернативних ідеологій – КПУ та НРУ, інтенсивне заповнення політичного простору партіями «брендового» типу. Під «брендами» слід розуміти проголошення комуністичної, соціал-демократичної, ліберальної, консервативної, християнсько-демократичної, націонал-демократичної та інших ідеологій, як основи політичної діяльності та партійних програм. На кінець 1994 року в Україні було зареєстровано вже 35 політичних партій, а наприкінці 1997 року – 54 [3, с. 156 – 159].

III етап – партійна система функціонує на принципах системи поляризованого плюралізму (початок 1998 року – 2009 рік).

У даний період слід відзначити наступні істотні події, які мали вплив на становлення партійної системи України: вибори до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування в 2002 та 2006 роках, вибори Президента України 1999 та 2004 років, прийняття Верховною Радою України Закону «Про політичні партії в Україні» (5 квітня 2001 року) та Закону України «Про вибори народних депутатів України» (25 березня 2004

року), який встановив пропорційну виборчу систему.

Процес утворення політичних партій на даному етапі відбувався наступним чином:

– нові політичні партії утворюються внаслідок розколів у вже існуючих партійних структурах;

– утворення партій адміністративним шляхом;

– низка партій починає утворюватися і функціонувати як лобістські угруповання;

– партії – політичні проекти фінансово-промислових груп та окремих осіб.

Домінуючим (найбільш актуальним) суспільним поділом протягом етапу був поділ між “бідними” (до яких можна було віднести абсолютну більшість громадян України – найманих працівників державного та недержавного секторів) і “багатими” (насамперед, представниками великого бізнесу). Цей поділ актуалізувався у значній підтримці лівих сил, а також у популярності ліво-центристської ідеології (соціал-демократії) [4, с. 5].

IV етап (2009 –) – в розвитку партійної системи з’являється тенденція до формування двохблокової системи, що є один із видів системи поміркованого плюралізму.

В даний період відбуваються вибори місцевих органів влади (2009 рік), вибори Президента України (2010 рік), вибори ВР України (2012 рік), які відбуваються за новою змішаною виборчою системою.

Процес утворення політичних партій в даний період відбувається таким же чином як і на попередньому, але спостерігається тенденція до зменшення появи нових партійних утворень. Пов’язано це в першу чергу з відчутністю нових яскравих політиків, а також з тим, що уже вкотре вибори засвідчують про усталеність громадян у виборі політичних партій.

Серед створюваних переважали партії = “проекти” ФПГ та бізнес-структур (“Трудова Україна”, “Прагматичний вибір”, “Солідарність” та ін.), партії-“клони” існуючих, переважно відомих партій, а також, на продовження тенденцій попереднього етапу – партії, що претендували на представництво інтересів певних соціальних груп. У 2000 р., через об’єднання п’яти політичних партій (Партія регіонального відродження України, Партія праці, партія “Солідарність”, партія “За красиву Україну!”, Всеукраїнська партія пенсіонерів) була утворена Партія регіонального відродження “Трудова солідарність України”, яка наступного року змінила назву на “Партія регіонів”. Основою об’єднаної партії стали структури, очолювані представниками Донецького регіону – ПРВУ та ПП. Водночас очевидним стає факт зацікавленості влади у створенні партій-“клонів”: як правило, вони створювалися поряд з найбільш відомими, насамперед опозиційними партіями (зокрема, КПУ, СПУ, НРУ, ПЗУ) і брали участь у виборах (парламентських 2002р. і у президентських 2004 р.), відбираючи голоси у відповідних “основних” партій і кандидатів [4, с. 7].

За результатами виборів 2012 року виборчий бар’єр подолали наступні політичні партії: Партія регіонів, ВО «Батьківщина», ПП «Удар», ВО «Свобода», КПУ. З урахуванням виборів у мажоритарних округах партіне структурування парламенту подано в Таблиці 1 [5].

Таблиця 1

Партійне структурування парламенту за результатами виборів до ВР України 2012 року

Назва партії / результат	Загальнодерж. виборчий округ мандати/ відсотки	Одномандатні виборчі округи	Всього депутатів мандатів	К-ть мандатів за умови пропорц. виб. сист. з 5 % виб. бар’єром
Партія регіонів	72 (30 %)	113	185	144
ВО «Батьківщина»	62 (25, 54 %)	39	101	124
ПП «УДАР»	34 (13,96 %)	6	40	68
КПУ	32 (13, 18 %)	–	32	64
ВО «Свобода»	25 (10, 44 %)	12	37	50
ПП «Єдиний центр»	–	3	3	–
Народна партія	–	2	2	–
ПП «Союз»	–	1	1	–
Радикальна партія О. Ляшка	–	1	1	–
Самовисуванці	–	43	43	–

Як уже відмічалось, на думку російського вченого А. Щербака, консолідація партійної системи пов'язується із зменшенням ефективної кількості партій та зниженням неусталеності електоральних уподобань виборців. Автором статті розраховані індекси ефективної кількості електоральних і парламентських партій [1] за результатами виборів до ВР України (1994 – 2012 рр.) і подані у вигляді Таблиці 2.

Таблиця 2

Індекси ефективної кількості партій за результатами парламентських виборів в Україні

	1994	1998	2002	2006	2007	2012
ЕКЕП	3, 7	11, 9	7, 95	5, 8	4, 3	5
ЕКПП	3, 1	4, 8	4, 67	3, 5	3, 2	4, 3

Якщо взяти до уваги результати парламентських виборів та показники ефективного числа парламентських партій, то можна зробити висновок про те, що в Україні лишається стабільною тенденція до збереження ефективного числа парламентських партій в межах 3 – 4, 5. Це дозволяє ідентифікувати партійну систему України – як багатопартійну без домінуючої партії, або двоблокову багатопартійну.

Що ж торкається індексу неусталеності електоральних уподобань виборців (індекс Педерсена), то його розрахунки за результатами парламентських виборів подані авторкою у Таблиці 3.

Таблиця 3

Індекс неусталеності електоральних уподобань за результатами виборів до ВР України (1994 – 2012 рр.)

	1998	2002	2006	2007	2012
I _{ped}	24	15	35	9, 6	30, 35

Числове значення індексу за результатами останніх виборів засвідчує досить високий рівень електоральної неусталеності. В реаліях це поява двох нових парламентських партій: ВО «Свобода» та ПП «Удар», а також зростання підтримки КПУ. Величина індексу вказує на те, що партійна система України не є консолідованою, а це значить, що на майбутніх виборах її формат або знову буде суттєво змінений, або залишиться сталим.

Висновки. Проаналізувавши становлення партійної системи України, можна зробити наступні висновки:

а) визначальний вплив на становлення партійної системи України мали парламентські вибори 1994, 1998, 2002, 2006 та 2012 років, президентські вибори 1999, 2004, 2009 років та місцеві вибори 2002, 2006, 2010 років.

б) логіку становлення партійної системи України можна передати наступним чином: від однопартійності через атомізовану систему наявності великої кількості партій – до системи поляризованого плюралізму, а відтак до двоблокової партійної системи (варіант системи поміркованого плюралізму);

в) партійна система поляризованого плюралізму є перехідною і еволюціонує, як правило, до системи поміркованого плюралізму, яка є характерною для цілого ряду розвинутих демократичних країн світу. Але можливий також інший варіант розвитку. Партійна система поляризованого плюралізму трансформується у двопартійну (двоблокову) систему або партійну систему з домінуючою партією (наприклад, Росія). І якщо за результатами місцевих виборів 2010 р. в Україні спостерігалась тенденція до утворення партійної системи з домінуючою партією, то після парламентських виборів 2012 р. з'являється інша тенденція – тенденція до формування двоблокової партійної системи.

г) основні чинники, які впливають на становлення партійної системи України можна виділити наступні: а) характер трансформаційного конфлікту і роль старих еліт; б) відсутність можливостей використовувати досвід «історичних партій»; в) незручне для формування партій інституціональне середовище (президенціоналізм, відсутність належної нормативної бази, специфіка виборчої системи тощо); г) наявність традицій клієнталізму, патерналізму, регіоналізму [3, с. 159].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алескеров Ф.Т. Системы пропорционального представительства и индексы представительности парламента / Ф. Т. Алескеров, В. В. Платонов. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 44 с.
2. Голосов Г. Форматы партийных систем в новых демократиях; Институциональные факторы неустойчивости и фрагментации / Г. Голосов // Полис. – 1998. – № 1.
3. Остапеч Ю. Закарпаття через призму політичних виборів: Монографія / Ю. Остапеч, М. Токар / Серія «StudiaRegionalistika»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – 408 с.
4. Партийна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 5.
5. Парламент і парламентські вибори в Україні 2012: політична ситуація, суспільні настрої та очікування // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 7 – 8. – 120 с.
6. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5 – 15.
7. Теория партий и партийных систем // Теория политики: Учебное пособие / Под редакцией С.Исаева. – СПб.: Питер, 2008. – С.206 – 238.
8. Щербак А. Коалиционная политика и дефрагментация партийной системы: сравнительный анализ (на примере Польши, России и Украины) // Общественные науки и современность. – 2003. – № 4. – С. 47 – 62.

АНОТАЦІЯ

Шестак Н. ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (1991 – 2012)

В статті характеризуються особливості еволюції партійної системи України. Автор наголошує, що еволюція партійної системи України підпорядковується логіці розвитку партійних систем у перехідних суспільствах.

У статті виокремлюються чотири етапи в розвитку партійної системи України. Автором прораховується індекс ефективної кількості партій за результатами виборів до ВР України (1991 – 2012). Робиться висновок про формування двоблокової партійної системи.

Ключові слова: партія, партійна система, партійна система України, вибори Верховної Ради України.

SUMMARY

Shestak N. THE EVOLUTION OF THE PARTY SYSTEM IN UKRAINE (1991 – 2012)

This paper analyzes the features of the evolution of the Party System in Ukraine. The author points out that the evolution of the Party System in Ukraine consists to the logic of party systems in transition societies.

Four stages in the development of the Party System in Ukraine is defined. The researcher calculated index of the effective number of parties on the basis of elections to the Supreme Council of Ukraine (1991–2012 years). It is concluded about the formation of two-block Party System in the country.

Key words: party, party system, the party system in Ukraine, elections to the Verkhovna Rada of Ukraine.

УДК 329(324)

Michal CIRNER
(Prešov, Slovensko)

**DŮVODY A PŘÍKLADY ÚSPĚCHŮ PROTESTNÝCH POLITICKÝCH STRÁN
V DEMOKRATICKOM POLITICKOM SYSTÉME**

V politologickej debate v stredoeurópskom priestore sa problematika tzv. protestných politických strán analyzuje len marginálne. Výsledky parlamentných volieb na Slovensku (2012), v Českej republike (2013), ale aj ďalších európskych krajinách (Taliansko, Grécko etc.) sú jasným znakom toho, aby sa politológovia serióznejšie začali zaoberať fenoménom neštandardných politických zoskupení. V politickej vede nejde o nepopísaný list, pretože „antistrany“ alebo antisystémové, „protistranícke“, protestné politické subjekty, ako ich synonymicky môžeme signovať,

majú svoje relatívne nemalé teoretické zázemie, konceptualizované predovšetkým zásluhou západoeurópskych a amerických expertov, v oblasti politických strán a straníckych systémov.

Ak by sme predpokladali, že ide o jav 21. storočia, mýlili by sme sa. Ilustrovať sa to dá príspevkom Susan Scarrowovej z roku 1995, ktorá tvrdí, že v ostatných rokoch argumenty proti politickým stranám získavajú na dôležitosti v širokej škále demokratických systémov. V Taliansku revolta „ľudu“ proti etablovaným stranám dosahuje nový stupeň v roku 1993, kedy 90% voličov (69% celého elektorátu) zahlasovalo za zrušenie štátnych dotácií pre politické strany, a keď nové „hnutia“ (proklamujúce sa ako „antistrany“) zaznamenávajú enormnú podporu v komunálnych voľbách¹. Francúzski voliči taktiež prejavujú svoju nespokojnosť s tradičnými politickými subjektmi (vyše dva milióny úmyselne neplatných hlasovacích lístkov) v parlamentných voľbách v roku 1993. V tomto období sa odohráva aj prekvapivý príbeh amerického prezidentského súboja. Ide o dispozíciu mobilizovať voličov nestranickým kandidátom na prezidenta Rossom Perotom (Scarrowová, 1995).

Z etymologického hľadiska „antistranu“ popisujeme podľa slovníka Collins Dictionary ako „(politiku) opozíciu voči politickej strane alebo politickým stranám“ (Collins Dictionary, 2013). Iné synonymné variácie hovoria o strane „anti-establišmentu“, „strane proti prúdu“, „neo-populistickej“ strane, „strane nespokojnosti“, „protistraníckej“ strane. V duchu Schedlera sú to tie politické partaje, ktoré stavajú občanov proti elitám a tie, ktoré stavajú občanov proti sebe navzájom (Schedler, 1996). Politológ a ľavicový politik Blaha tvrdí, že pre svoju „politickú stratégiu nepotrebujú reálny program, hodnotovú orientáciu či vzdelanie...“ (Blaha, 2013). Abedi sa domnieva, že typ tejto strany spochybňuje status quo, pokiaľ ide o politiku a politický systém. Antistrany nielenže vnímajú sami seba ako vyzývateľov politického zriadenia, ale takisto presvedčajú, že existuje dištinkcia medzi establišmentom a „ľudom“ (Abedi, 2004).

Capoccia definuje antisystémové strany v rámci stranického systému a demokratických režimov. Vidí diferenciu medzi „ideologickou antisystémovosťou“ a „relatívnou antisystémovosťou“. Myslí si, že „ideologická antisystémovosť“ je stranícka opozícia voči demokratickému systému a „relatívna antisystémovosť“ je iba pozícia vzhľadom na hodnoty špecifického systému (Capoccia, 2002). V súlade so Sartorim „...nie sú všetky antisystémové strany antisystémové v rovnakom zmysle: Negácia zahŕňa, alebo môže zahŕňať, široké rozpätie najrôznejších postojov od „odcudzenia“ a celkového odmietania až po „protest““ (Sartori, 2005, s. 137). Všetky tieto strany podľa Sartoriho zdieľajú identickú vlastnosť, totiž že spochybňujú legitimitu režimu a podkopávajú jeho nosné základy. „Stranu možno teda definovať ako antisystémovú, keď podkopáva legitimitu režimu, voči ktorému stojí v opozícii“ (Sartori, 2005, s. 137). Na druhej strane musí byť rozdiel medzi ideologickou a protestnou opozíciou regulárne vysvetlený: „Antisystémová strana nemusí byť v žiadnom konkrétnom zmysle, a ešte menej vo vlastnej praxi, revolučná“ (Sartori, 2005, s. 138).

Ďalší z autorov, referujúci o „protestných stranách“ je Fennema, ktorý píše, že tieto strany obviňujú politický establišment zo všetkých spoločenských neuhov sveta, vrátane nezamestnanosti a neobmedzenej imigrácie. Ich úmyslom je narušiť politický systém bez prezentovania alternatívnych riešení týchto problémov (Fennema, 1997). Všeobecne sa v posledných rokoch autori (Mair 2003, Dalton a Weldon 2005, Scarrowová 2000 etc.) zmieňujú o kríze politických strán. „Daalder naznačuje, že diskusia o „kríze politickej strany“ možno rozdeliť do štyroch väčších kategórií: „popretie strany“ (všetky strany sú nebezpečenstvom pre spoločnosť), „selektívne odmietnutie strany“ (niektoré strany sú dobré, iné sú zlé), „selektívne odmietnutie straníckych systémov“ (niektoré stranícke systémy sú zlé) a „nadbytočnosť strán“ (strany sú nahradené inými orgánmi a subjektmi)“ (Scarrowová, 1995, s. 9).

Obrázok 1: Dôsledky „antistraníckych“ argumentov

Identifikovaná problémová oblasť	Povaha navrhovaného riešenia
A. Operácie	Zmena pravidiel & noriem (má vplyv na všetky strany)
B. Programové alternatívy	Zmena „hráčov“ (má vplyv na konkrétne strany)

¹Trebapodotknúť, že taliansky stranícky systém sa začiatkom 90-tych rokov „rozpadol“ porôznymi korupčnými škandálmi a informáciou o prepojení talianskych politikov s mafiou.

C. Systém

Zmena parametrov
(ovplyvňuje politické spektrum)

Zdroj: Scarrow, 1995, s. 10.

Scarrowová navyše popisuje rôzne „anti“ prístupy k politickým stranám. Prvý prístup vraví, že všetky strany sú zlé, pretože narúšajú zrod všeobecnej vôle (čo by sa dalo denominovať ako Rousseauovský prístup). Druhý typ tvrdí, že všetky strany sú zlé, pretože sa snažia zakonzervovať stav v prospech partikulárnych záujmov, zatiaľ čo štát by mal byť v skutočnosti nezávislý, aby sa staral o spoločné dobro (čo by sa dalo nazvať ako etatistický prístup). Tretí prístup sa nazýva pluralistický. Pluralitná perspektíva vychádza z predpokladu, že je legitímne a potrebné, aby konfliktné skupiny formovali verejnú politiku. Žiadny z týchto prístupov nie je nutne nedemokratický. Každý z prístupov (ale nie nevyhnutne) súhlasí s tým, že určitý stupeň pluralitnej demokracie je neodmysliteľný, alebo prinajmenej neodvratný. Nezhodujú sa však na druhoch limitov, ktoré by mali byť realizované tak, aby sa dospelo k najlepšej (alebo aspoň najmenej zlej) forme straníckej demokracie (Scarrowová, 1995).

Cas Mudde vo svojom článku „The Paradox of Anti-Party Party. Insights from the Extreme Right“, pomenúva okrem spomínaných tieto hľadiská: „1. Extrémistické antistranícke hľadisko: v tejto úzkej definícii je politická strana ako inštitúcia odmietnutá, z dôvodu svojej deliacej povahy alebo skutočnosti, že tvorí bariéru medzi vládcami a ovládanými. Daaler tomu hovorí popieranie alebo popretie strany. 2. Populistické antistranícke hľadisko: v tejto širokej definícii sú niektoré politické strany kritizované z dôvodu ich zlého fungovania alebo pre politické skupiny, ktoré (ne)reprezentujú občanov. To je porovnateľné s Daadlerom a jeho „selektívnym odmietnutím strany““ (Mudde, 1996, s. 267).

Frustrácie zo štandardných politických zoskupení teda pochádzajú aj zo zlyhania reprezentácie. Volič môže nadobudnúť pocit, že jeho politické záujmy sú slabo zastúpené. Ide teda o „problém zastúpenia“. Na druhej strane si volič môže všimnúť, že politické strany sú akoby na „nerozoznanie“. Ďalej môže volič vnímať ako strany zaujímajú rozmanité pozície, a predsa sú tieto postoje vzdialené od preferencií daného voliča. Rezultátom je „problém odcudzenia“. Nespokojnosť s politickými stranami môže mať obdobne ekonomickú podstatu. Zvlášť pravdepodobné je, že zdrojom frustrácie je dezilúzia z národohospodárskych výsledníc vládnucej strany. Štandardným prostriedkom demokracie je penalizácia vládnucej strany hlasovaním proti nej v nasledujúcich voľbách. Pokiaľ sa vnímaná ekonomická kondícia štátu nezlepší s inou stranou pri moci, mohla by širšia nespokojnosť s politickými stranami ako inštitúciami, viesť k podpore antistrán (Gidengil – Blais – Nevitte – Nadeau, 2001).

V čase volieb majú občania, ktorí sú sklamaní z politických strán, v podstate tri eventuality: môžu nevoliť, smú hlasovať pre stranu, ktorá sľubuje, že bude realizovať politiku inakšie, alebo môžu hlasovať pre jednu z tradičných alternatív v snahe, že jej správanie sa zmení. Antistranícke strany mobilizujú na substráte antistraníckych argumentov. Aj voliči Rossa Perota sa v roku 1992 domnievajú, že neexistujú nijaké význačné odlišnosti medzi republikánskou a demokratickou stranou v USA, ale prioritizujú vytvorenie novej strany, ktorá by zápasila vo voľbách so „starými“ stranami. „Problém odcudzenia“ od vládnej strany je kľúčovým faktorom motivácie pre voľbu antistrany. Antistrany však nemôžu mobilizovať iba na podklade antistraníctva samotného. Európske neopopulistické antistrany spojili ich protistranícku rétoriku s novou jasnou pravicovou agendou. Zobrali tak preferencie etablovaným stranám, kde takáto agenda nebola zastúpená a prezentovaná. Politizácia ako „skrytý problém“, bola kľúčom k ich úspechu (Gidengil – Blais – Nevitte – Nadeau, 2001).

Príkladom novodobej antistrany je anglická UK Anti Party². Považuje sa za hlas antipolitickej väčšiny a je stranou pre nezávislých. Jej kandidáti sú ľudia, ktorí si želajú participovať na politických procesoch, ale nechcú „byť obmedzení zvieracou kazajkou politickej strany“ (UK Anti Party, 2009). A prečo nezávislí potrebujú politickú stranu? Volebný systém je podľa nich stranícky orientovaný. Antistranou sú preto, lebo politické partaje sú vo svojom fundamente antidemokratické. Jedinou ich politikou je nemať nijakú vytýčenú politiku. Od všetkých členov sa vyžaduje, aby si utvárali a vyjadrovali autorský názor na všetky otázky, za všetkých okolností. V mnohých ohľadoch podobnú rétoriku a princípy zastáva aj slovenské politické zoskupenie OĽaNO.

² Domovská internetová stránka UK Anti Party je: <http://www.antiparty.org.uk/home.html>.

En bref: vzor slovenskej „protistraníckej“ strany – OĽaNO³

Štyria poslanci tohto občianskeho združenia sa z koncových miest kandidátky strany SaS, dostali do parlamentných lavíc už vo voľbách v roku 2010. V roku 2011 sa transformovali na politickú stranu, aby mohli kandidovať samostatne v predčasných parlamentných voľbách do NR SR v roku 2012. Na svojej internetovej stránke prehlasujú: „Politici si schválili také zákony, ktoré neumožňujú, aby do parlamentu kandidovali nezávislí občania. Nechcú, aby sa im do parlamentu dostala „škodná“...My sme radi, že sme považovaní práve za takúto „škodnú“. Vytvorili sme platformu, aby mohli kandidovať aj nezávislí a nebyť pritom členmi nejakej strany“ (Obyčajní ľudia, 2011).

Martin Búr označuje v roku 2011 lídra hnutia Obyčajní ľudia a nezávislé osobnosti Igora Matoviča ako „charizmatoviča“, ten vraj simuluje budovanie antistrany zloženej z nezávislých osobností, ktoré budú aj po zvolení konať autonómne. „Zo samotnej podstaty fungovania slovenskej politiky je to nezmysel, ale ilúzia je to príťažlivá...“ (Búr, 2011). Okrem toho Búr poznamenáva, že každá nová strana sa rada tvári panensky („strana nepobozkaná“), aby dobre kontrastovala s tými starými.

Stískala rovnako naznačuje, že z pohľadu „slovenských podmienok“ by bolo prípustné hovoriť o OĽaNO ako o neštandardnej politickej strane, ale pokiaľ ide o klasifikáciu, táto strana patrí k tým štandardným. „Otázka vnútornej stability subjektu v dôsledku deklarovanej nezávislosti členov je naozaj otázna. Aj keď...OĽaNO sa prezentuje ako strana občianskeho protestu, je kompatibilná so slovenskými stredo-pravými stranami pri konštituovaní koalície“ (Stískala, 2012, s. 231).

V súlade s Mesežnikovom je OĽaNO poznačená badateľnou tendenciou posilniť vo verejnosti kritické nálady voči súčasnej politickej elite, politickým subjektom ako typu reprezentácie záujmov. Exponenti strany sa správajú tak, aby „túto formáciu občania vnímali ako antipód štandardnej strany, ako akúsi „antistranu“. Útočili na politické strany ako na organizácie, vyzývali skončiť s partokraciou, zavrhovali možnosť premeny svojho zoskupenia na štandardnú politickú stranu, odmietali budovanie organizačných štruktúr a členstva“ (Mesežnikov, 2012, s. 32).

OĽaNO pred parlamentnými voľbami v roku 2012 zdôrazňuje prvky „novosti“ vlastného subjektu, ich predsavzatím je vniesť do politiky „novú krv“. Priamo deklarujú svoju orientáciu na protestný elektorát. Predkladajú návrhy imponujúce ľuďom nespokojným so súčasným stavom tzv. „veľkej“ politiky. Medzi východiskové predvolebné témy patria otázky spravodlivosti, rovnosti a priamej demokracie (Mesežnikov, 2012). Na kandidátke mali byť aj členovia a sympatizanti niektorých marginálnych politických zoskupení (KDS, OKS), ale kvôli nezhodám z kandidátky pred voľbami buď odstúpili alebo boli vyškrtnutí.

Vo voľbách do NR SR získala OĽaNO vyše 218 tisíc hlasov voličov, čo je 8,55%-tný podiel platných hlasov vo voľbách. Stala sa tretím najsilnejším politickým subjektom so ziskom 16 poslaneckých mandátov zo 150. Keďže po voľbách bola utvorená vláda jednej strany, nevieme ako by fungovalo toto zoskupenie v prípadnej vládnej koalícii s inými stranami. Z ich poslaneckého klubu v NR SR, v temporálnom rozmedzí 1,5 roka, vystúpili dvaja poslanci. Poslanecký klub je veľmi neheterogénny, ak nerátame jeho konzervatívnu odnož, ktorá je značne iniciatívna a aktívna pri svojich návrhoch. Sú to poslanci ako Kuffa, Škripek, Matovič a pod.

V NR SR obsadili jeden post podpredsedu NR SR a dvoch predsedov parlamentných výborov. V prieskumoch verejnej mienky, navzdory kontroverzným propozíciám, expresívnemu vyjadrovaniu a niektorým nevšedným aktivitám predstaviteľov zoskupenia, si OĽaNO zatiaľ (jeseň 2013) udržiava stabilný voličský potenciál. Igor Matovič je úspešným podnikateľom a to nie je jediným prepojením s českými stranami podobného typu. Konkrétne sú to strany ANO 2011 podnikateľa Andreja Babiša a Úsvit priamej demokracie podnikateľa Tomia Okamuru. Iným prepojením je skutočnosť, že na čele týchto hnutí sú charizmatické osobnosti.

En bref: vzory českých „protistraníckych“ strán – ANO 2011, Úsvit priamej demokracie Tomia Okamury a antisystémová KSČM⁴

Aj v prípade ANO 2011 bolo založené najprv občianske združenie (ANO 2011 – Akcia nespokojných občanov), ktoré sa v roku 2012 zmenilo na politické hnutie. Hnutie ANO 2011 má ešte jednu bežná identickú konexiu s OĽaNO. Ak na internetovej stránke ANO 2011 a stránke OĽaNO

³ Viac o politickom zoskupení OĽaNO: www.obycajniludia.sk.

⁴ Viac o politickej strane ANO 2011: <http://www.anobudeliz.cz/cs/>. Webová stránka Úsvitu priamej demokracie Tomia Okamury: <http://www.hnutiusvit.cz/>. Internetové stránky KSČM: <http://www.kscm.cz/>.

skonfrontujeme primárnu informáciu pre verejnosť, ktorá sa nazýva „Pár slov o ANO“, respektíve v slovenskej verzii Matovičovho hnutia „O nás“, ide o podobne koncipovaný text („manifest“): „Nestojíme o politické funkcie, ale inej cesty než ísť aktívne do politiky niet... Pre politikov a politické strany neplatia žiadne normy, jediným cieľom je pre ne moc a pre väčšinu z nich i peniaze... Už 24 rokov od revolúcie nám stále rovnakí ľudia sľubujú, že sa budeme mať lepšie... Žiadna zo súčasných strán, žiadni politici, ktorí tvrdili, že vyriešia najpálčivejšie problémy Česka, dosiaľ neuspeli“ (ANO 2011, 2013).

V duchu Hamerského je sila Babišovho hnutia v priamočiarosti a prostoduchosti odkazu, s ktorým sa obracia na sklamaných voličov veľkých „systémových“ politických subjektov. Ponuku voličom výstižne charakterizuje zásadný slogan, že štát je potrebné riadiť ako firmu. „Babiš si najal profesionálov na vytvorenie kampane postavenej podľa pravidiel politického marketingu na mixe obľúbených osobností, pozitívnych hesiel, stredového programu a masívnej kampani“ (Hamerský, 2013). Hamerský je presvedčený, že ANO momentálne nie je štandardnou politickou stranou. Babišova paušálna kritika politikov iba prehľbuje odcudzenie verejnosti od politiky a v budúcnosti sa vraj Babišovi vypomstí. Donekonečna totiž nebude môcť argumentovať tvrdením, že on nie je politik.

Iný komentár zdôrazňuje, že nováčikovia na politickej scéne sa o sympatie voličov uchádzajú konglomerátom populizmu a sľubujú nové poriadky. „Napomôcť by tak k úspechu malo zavedenie praktík priamej demokracie, akými sú odvolateľnosť politikov a rušenie zákonov, boj proti korupcii či väčšia dôvera v odborníkov, než tradičných politických profesionálov“ (Česká televize.cz, 2013). Hnutie Úsvit uvádza, že spája politikov naprieč politickým spektrom a osobnosti z kultúrneho a verejného života. Hnutie podporuje všetkých, ktorí „chcú presadzovať priamu demokraciu a princíp osobnej zodpovednosti“ (Hnutí Úsvit, 2013).

Túžba po zmene a potrestaní tradičných strán vedie v predčasných voľbách do Poslaneckej snemovne, v Českej republike v októbri 2013, k destabilizácii politického systému, keď v Poslaneckej snemovni je zastúpených až sedem politických zoskupení⁵. Dôsledkom rozčarovania z politiky v Česku je výsledok 18,65% hlasov voličov pre stranu ANO 2011, čo predstavuje vyše 927 tisíc voličských hlasov a 47 mandátov v 200 člennej Poslaneckej snemovni. Strana ANO 2011 sa po voľbách 2013 stala v ČR druhou najsilnejšou politickou silou, keď výslednica víťaznej ČSSD bola okolo 20,5% hlasov voličov. Hnutie Andreja Babiša sa stalo faktickým víťazom volieb a bude významne interferovať českú politiku.

Povolebná analýza ukazuje, že nové hnutie ANO oslovilo všetky typy voličov, čo je pre politickú stranu neobvyklé. ANO v kampani viac ako korupciu kritizuje rozhádzanosť tradičných politických strán a ich neschopnosť dohodnúť sa na riešeniach. Strana Andreja Babiša oslovila hlavne nevoličov, až 30% tých, ktorí neboli vo voľbách v roku 2010 voliť (Zsilleová, 2013a).

Podobným fenoménom je Tomio Okamura a jeho Úsvit priamej demokracie. Získava vo voľbách podporu 6,88% voličov, čo značí zisk 14 poslaneckých mandátov a vyše 342 tisíc hlasov voličov. Okamura boduje v mestách s prevažne rómskym obyvateľstvom. „Podľa analýzy Českého štatistického úradu bodovala nová strana Úsvit priamej demokracie senátora japonského pôvodu Tomia Okamuru práve v mestách, ktoré majú problémy s Rómami a do správ sa dostávajú s protirómskymi pochodmi“ (Zsilleová, 2013b). Okamura sa vyjadruje, že českí Rómovia by sa mali vysťahovať do Indie, odkiaľ etnicky pochádzajú. Sociálne dávky by mali poberať len tie rómske rodiny, ktoré posielajú deti do školy a na pravidelné lekárske vyšetrenia. Líder strany Úsvit „oslovuje hlavne ľudí s nižším vzdelaním, ktorým sa páčia jeho populistické heslá“ (Zsilleová, 2013b).

Na českej politickej scéne je obligátne spomenúť aj stabilnú antisystémovú stranu, s temer „revolučným“ naturelom a silnou pozíciou – KSČM. V Poslaneckej snemovni, Senáte a v ďalších verejných volených i nevolených funkciách vo verejnej správe, má svoje zastúpenie na základe výsledkov volieb alebo dohodnutej spolupráce s inými stranami. Dlhodobá prezencia Komunistickej strany Čiech a Moravy je daná jej volebnými výsledkami. Vo voľbách do Poslaneckej snemovne v roku 2013 získava táto strana 14,91% hlasov voličov. Komunistov volí vyše 741 tisíc voličov, čo

⁵ Česká politická scéna zažíva už niekoľko rokov neustále politické a korupčné škandály. Od roku 2010 je to na ľavej strane politického spektra strana ČSSD – vnútorne rozdelená na niekoľko proti sebe stojacich táborov, čo sa prejavilo bezprostredne po voľbách 2013 v nejednotnosti sociálnej demokracie. Ďalej to bol rozpad a škandály strany Veci veřejné – a jej faktického majiteľa Víta Bárta, ktorá bola súčasťou koalície po voľbách v roku 2010. Niekoľko korupčných škandálov mali aj ostatné strany koalície – ODS i TOP 09. Permanentné vládne krízy ukončil premiér Peter Nečas, po veľkom škandále dotýkajúcom sa priamo jeho osoby, svojím odstúpením a pádom vlády, ktorý viedol k predčasným voľbám v ČR. Stranícky systém dopĺňa pomerne silná antisystémová strana KSČM.

vyjadruje zisk 33 poslaneckých mandátov, oproti 26 mandátom vo voľbách predchádzajúcich. „Programovým cieľom KSČM je socializmus...Program KSČM vychádza z marxistickej teórie otvoreného dialógu s medzinárodným komunistickým a ľavicovým hnutím...KSČM sa usiluje o to, aby bola stranou masovou, ktorá pracuje na základe kolektívnosti jednania a rozhodovania, samosprávnych princípov a širokej vnútrostraníckej demokracie“ (KSČM, 2012).

Politológ Kubát v tejto súvislosti uvádza: „proti prosystémovým stranám útočia z oboch strán ľavicové a pravicové strany antisystémové, najčastejšie teda komunistické a fašistické či nacistické...V tejto situácii potom môže ísť o priame ohrozenie demokracie“ (Kubát, 2013). Za efektívnu zbraň proti antisystémovým a extrémnym politickým stranám považuje Kubát dvojkolový volebný systém absolútnej väčšiny. Ten vyžaduje nadpolovičnú väčšinu hlasov v prvom kole volieb pre kandidáta. Do druhého kola tak môžu postúpiť dvaja alebo viacerí najúspešnejší kandidáti z kola prvého. Tento systém prinucuje politické strany ku kooperácii, k vzájomnej komunikácii. Nadovšetko sa to týka menších a stredne veľkých strán. Práve takýmito antisystémové a extrémne strany obvykle sú⁶.

En bref: vzor talianskej „protistraníckej“ strany – Hnutie piatich hviezd⁷

Beppe Grillo, uznávaný a populárny taliansky komik, bol najprv organizátorom viacerých protestných akcií. V roku 2010 založil hnutie Movimento 5 stelle – Hnutie 5 hviezd, ktoré sa stavia vyslovene proti straníckej politike. V komunálnych voľbách v máji 2012 získava celoštátne 15 percent a obsadzuje aj niektoré radnice. Kritici mu vyčítajú, že je obyčajný demagóg (Aktuality.sk, 2012). „Toto hnutie nie je dokonca ani skutočnou stranou – nemá tajomníka, nemá centrálu a neprijíma štátne dotácie. Volebný program sa môže zdať extrémistický, keď chce referendum za zotrvanie v eurozóne alebo odpísanie talianskeho dlhu. No hlavne nechce ísť do koalície so žiadnou existujúcou politickou stranou...Grillo je hlasom Talianov za zmenu. Radikálnu zmenu. Politickú zmenu bez politikov“ (Ižip, 2013).

Ľudí láka Grillo v prvom rade na sociálnych sieťach. Kandidátov Hnutia piatich hviezd vyberajú priaznivci v internetovom hlasovaní. Dostávajú sa medzi nich ženy v domácnosti, učiteľia, nezamestnaní či robotníci. V roku 2013 kandiduje jeho hnutie v parlamentných voľbách prvýkrát a okamžite sa stáva najsilnejšou stranou v dolnej komore. Berie štvrtinu hlasov voličov, čo je viac ako 8 miliónov hlasov. Získava 162 poslaneckých kresiel. Všetko sú to nováčikovia v politike, ktorí nemajú spoločný program. Grillo dostáva do politiky obyčajných ľudí. Spája ich len antipatia proti tradičným talianskym politickým stranám (Krčmárik, 2013).

Michelko sa nazdáva, že talianske voľby reprezentujú vstup do nových čias. „Ľudia už odmietajú tolerovať masívnu korupciu, prerastanie organizovaného zločinu s politikou a jasne a jednoznačne hovoria politikom takzvaných štandardných strán – Dost’! Už vás nechceme!“ (Michelko, 2013). Kým pred niekoľkými rokmi boli podľa Michelka antisystémové strany akýmsi politickým folklórom, ktorý pôsobil ako spestrenie politického koloritu v danej krajine, bez prominentného vplyvu, momentálne sú údajne pomery iné a kvantum „nahnevaných“ rýchlo stúpa. Triumf neštandardných politických strán pripisuje i pretrvávajúcej kríze. Tu sa zhodujú s Blahom: „...Ľudia sú celkom oprávnene nahnevaní na to, že v spoločnosti bujnie korupcia, že sa prehlbujú sociálne nerovnosti, že je kríza, nezamestnanosť, chudoba. Ľudia sa právom hnevajú na oligarchov, korporácie a mocenské elity“ (Blaha, 2013).

Záver

Úspech protestných politických subjektov neprpisujeme len na vrub doterajšieho politického establišmentu a z neho prameniaceho deprimovaného elektorátu. Je tu fenomén krízy, ktorý majú na svedomí obe zmienené entity, na základe slobodnej voľby občanov a následných politických rozhodnutí zvolených. Kríza samotná sa istotne aj svojim dielom ako svojbytný činiteľ podieľa na voličskom správaní a preferenciách. Potom je to efektívne získavanie politických bodov cez politický populizmus. Jasné posolstvá a radikálne riešenia páľčivých otázok, povedané ľudovým jazykom.

⁶ Príkladom je antisystémová (pravicovo extrémistická) strana ESNS a jej líder Marián Kotleba. Ako kandidát na predsedu samosprávneho kraja v regionálnych voľbách v roku 2013 na Slovensku, sa dostal do druhého kola volieb, keď pri nízkej volebnej účasti (24,6 %) získal 21,3 % hlasov zúčastnených voličov. Ľavicový kandidát postupujúci z prvého miesta (49,5 % hlasov voličov), tesne nezískal majoritu hlasov zúčastnených voličov, aby sa v prvom kole stal víťazom volieb. Jeho najväčší kritik a konkurent, podporovaný pravicovými politickými zoskupeniami, ktorý v tomto volebnom súboji skončil prekvapivo až na treťom mieste (15,1 % hlasov voličov), deklaroval podporu pre ľavicového kandidáta v druhom kole volieb. Učinili tak i ďalšie štandardné politické strany. Politické chyby všetkých systémových politických zoskupení pred druhým kolom volieb, arogancia a ľahkovážnosť, ignorovanie protestne naladenej časti elektorátu i ďalšie širšie spoločenské faktory zapríčinili, že v druhom kole volieb zvíťazil spomínaný Kotleba.

⁷ Viac o hnutí Beppe Grilla na: <http://www.beppegrillo.it/movimento/>.

V neposlednom rade je to politický marketing.

Spoločne so štruktúrou spoločnosti sa mení i volebný trh. Stáva sa súťaživejším (a výsledky súťaže sú menej predvídateľné), čo vytvára adekvátne podmienky pre implementáciu marketingového modelu v politických stranách. „Tento posun sa v marketingovej literatúre často označuje ako presun od konceptu predaja k marketingovému konceptu“ (Hudáčková, 2012, s. 92). Jednoducho povedané, už tak nezáleží na programe, hodnotách a ideológii politickej strany, ako na reklamných postupoch, ktoré ju budú „predávať“. Aj preto „strany s marketingovou orientáciou čelia náročnej výzve dosiahnuť rovnováhu medzi vnútrostraníckou demokraciou a efektívnym rozhodovaním spojeným s vyššou ideologickou vágnosťou“ (Hudáčková, 2012, s. 104).

Utilitaristické a mnohokrát praktické koncepty antistrán by svoj bezobsažný a vágny politický profil mohli napríklad ideovo konkretizovať filozofiou tzv. nepolitickej politiky. Od Maxa Webera až po českých autorov, akými sú Masaryk, Bělohradský či Havel. Vždy je výnimočnejšou cestou sa inšpirovať hlbokými myšlienkami, i keď môžu byť nadmieru idealistické. Napolitická politika je tiež opozíciou oficiálnej politike praktizovanej tak, že už ju protistrana nemôže alebo nie je ochotná tolerovať. Otázkou zostáva, či protestné strany nie sú taktiež iba prostriedkom jednotlivcov alebo skupín ako nadobudnúť moc, prestíž, finančné prostriedky, funkcie a „hrať“ svoje politické hry, a tým pádom presadzovať vlastné partikulárne záujmy.

LITERATÚRA

- ABEDI, A.: *Anti-Political Establishment Parties: A comparative Analysis*. London: Routledge 2004.
- AKTUALITY.SK: Kráľ populistov? Talian Grillo strasiakom skorumpovaných politikov. Aktuality.sk, 2012. Dostupné na internete: <<http://www.aktuality.sk/clanok/210005/kral-populistov-talian-grillo-strasiakom-skorumpovanych-politikov/>>. [11/10/2013].
- ANO 2011: Pár slov o ANO. 2013. Dostupné na internete: <<http://www.anobudelip.cz/cs/o-nas/par-slov-o-ano/>>. [30/10/2013].
- BLAHA, L.: Prvý raz ako tragédia, druhý raz ako fraška. Slovo, 2013. Dostupné na internete: <http://www.noveslovo.sk/c/Prvy_raz_ako_tragedia_druhy_raz_ako_fraska>. [11/10/2013].
- BŮR, M.: Ako matovičovci o panictvo prišli. Ina[k] central europeane magazine, 2011. Dostupné na internete: <http://www.inaque.sk/sk/clanky/seriousness/politika/ako_matovicovci_o_panictvo_prisli>. [11/10/2013].
- CAPOCCIA, C. G.: *Anti-System Parties: A Conceptual Reassessment*. London: Journal of Theoretical Politics, Vol. 14, No. 1 (2002), pp. 9-35.
- COLLINS DICTIONARY: Definition of „antiparty“. 2013. Dostupné na internete: <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/antiparty#antiparty_1>. [11/10/2013].
- ČESKÁ TELEVIZE.CZ: Úsvit šířitelů dobra. Antistrany mají šanci na úspěch. 2013. Dostupné na internete: <<http://www.ceskatelevize.cz/ct24/domaci/225347-uvit-siritelu-dobra-antistrany-maji-sanci-na-uspech>>. [19/10/2013].
- FENNEMA, M.: *Some Conceptual Issues and Problems in the Comparison of Anti-Immigrant Parties in Western Europe*. London: Party Politics, Vol. 3, No. 4 (1997), pp. 473-492.
- GIDENGIL, E. – BLAIS, A. – NEVITTE, N. – NADEAU, R.: *The Correlates and Consequences of Anti-Partyism in the 1997 Canadian Election*. London: Party Politics, Vol. 7, No. 4 (2001), pp. 491-513.
- HAMERSKÝ, J. M.: Politika: Andrej Babiš je na začátku. Neviditelný pes, 2013. Dostupné na internete: <http://neviditelnypes.lidovky.cz/politika-andrej-babis-je-na-zacatku-dtr-p_politika.asp?c=A131017_213401_p_politika_wag>. [19/10/2013].
- HNUTÍ ÚSVIT: Úvodem. 2013. Dostupné na internete: <<http://www.hnutiusvit.cz/uvodem/>>. [30/10/2013].
- HUDÁČKOVÁ, S.: Politické strany a implementace marketingového modelu. In: CHYTILEK, R. – EIBL, O. – MATUŠKOVÁ, A. (eds.): *Teorie a metody politického marketingu*. Brno: CDK 2012, s. 91-107.
- IDNES.CZ: Výsledky voleb v České republice. Volby do Poslanecké sněmovny 2013 (konečné výsledky). 2013. Dostupné na internete: <<http://volby.idnes.cz/poslanecka-snemovna-2013.aspx?t=vysledky-stran>>. [30/10/2013].
- IŽIP, R.: V Taliansku vyhrala antipolitika. Finweb.hnonline.sk, 2013. Dostupné na internete: <<http://finweb.hnonline.sk/komentare-a-analyzy-123/v-taliansku-vyhrala-antipolitika-komentar-dna-541365>>. [19/10/2013].
- KRČMÁRIK, M.: Taliani volili proti systému. Víťazom volieb je komik. SME, 2013. Dostupné na internete: <<http://www.sme.sk/c/6715039/taliani-volili-proti-systemu-vitazom-volieb-je-komik.html>>. [19/10/2013].
- KSČM: Naše strana. 2012. Dostupné na internete: <<http://www.kscm.cz/nase-strana>>. [30/10/2013].
- KUBÁT, M.: Jaký volební systém pro Českou republiku? Brno: Revue Politika, ročník pátý, číslo 7-8 (2013). Dostupné na internete: <<http://www.revuepolitika.cz/clanky/1889/jaky-volebni-system-pro-ceskou-republiku>>. [11/10/2013].

- MESEŽNIKOV, G.: Vývoj systému politických strán, stranická politika a voľby '12. In: KRIVÝ, V. (ed.): Slovenské voľby '12. Bratislava: Sociologický ústav SAV 2012, s. 11-46.
- MICHELKO, R.: Konsolidácia kontra demokracia. Slovenské národné noviny, 2013. Dostupné na internete: <<http://www.snn.sk/index.php/nazory/1468-konsolidacia-kontra-demokracia>>. [11/10/2013].
- MUDDE, C.: The Paradox of the Anti-party Party: Insights from the Extreme Right. London: Party Politics, Vol. 2, No. 2 (1996), pp. 265-276.
- OBYČAJNÍ LUDIA: O nás. 2011. Dostupné na internete: <<http://obycajniludia.sk/o-nas/>>. [30/10/2013].
- SARTORI, G.: Strany a stranické systémy. Schéma pro analýzu. Brno: CDK 2005.
- SCARROWOVÁ, E. S.: Anti-Partisanship and Political Change Essays. In: BEVAN, R. – PROBST, L. – SCARROW, S.: Anti-Party Discourses in Germany. Three Essays. Vienna: Institute for Advanced Studies. Reihe Politikwissenschaft, Vol. 22, No. 22 (1995), pp. 6-26.
- SCHEDLER, A.: Anti-Political-Establishment Parties. London: Party Politics, Vol. 2, No. 3 (1996), pp. 291-312.
- STÍSKALA, J.: Party System of Slovak Republic and its Stability after 2010 and 2012 Elections in Comparative Perspective. Trnava: Slovak Journal of Political Sciences, Vol. 12, No. 3 (2012), pp. 224-251.
- ŠÚ SR: Voľby do NR SR 2012. 2012. Dostupné na internete: <<http://app.statistics.sk/nrsr2012/sr/tab3.jsp?lang=sk>>. [19/10/2013].
- UK Anti Party. 2009. Dostupné na internete: <<http://www.antiparty.org.uk/home.html>>. [11/10/2013].
- ZSILLEOVÁ, M.: Babiš oslovil všetkých: mladých, starých, bohatých i nevzdelaných. Sme, 2013b. Dostupné na internete: <<http://www.sme.sk/c/6993160/babis-oslovil-vsetkych-mladych-starych-bohatych-i-nevzdelanych.html>>. [06/11/2013].
- ZSILLEOVÁ, M.: Populista Okamura bodoval v mestách s Rómami. Sme, 2013a. Dostupné na internete: <<http://www.sme.sk/c/6986730/populista-okamura-bodoval-v-mestach-s-romami.html>>. [30/10/2013].

SUMMARY

Cirner M. THE CAUSES AND EXAMPLES OF SUCCESSES OF THE PROTEST POLITICAL PARTIES IN A DEMOCRATIC POLITICAL SYSTEM

In the last period protest political parties are obtaining significant political position in Central Europe. This is a consequence of several factors that may affect and destabilize the political system and system of political parties. These non-standard political parties are often populist and internally inconsistent, what is the cause of their unpredictable behavior in the political arena. The increase in their popularity should be a memento for traditional political formations. They should seek to remove their own shortcomings and demonstrate their functionality for electorate.

Key words: protest political parties, elections, electorate, politics, populism

ПРАКТИКА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ ТА ЗА РУБЕЖЕМ

УДК 328.17

Збігнев БЯЛОБЛОЦЬКИЙ
(Кутно, Польща)

**КОНСТИТУЦІЙНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАНЬ І ВІДСТАВОК
УРЯДІВ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ АЗЕРБАЙДЖАНУ (1995-2012 рр.)**

Сьогодні у політичних системах усіх країн світу провідним органом державної влади, навколо якого відбувається формування різноманітних класифікацій форм і типів державного правління, є уряд – він у переважній більшості випадків повинен трактуватись як вищий орган виконавчої влади. Зазначена особливість типова для всіх парламентських демократій; крім того, вона вважається провідною у більшості напівпрезидентських систем, які формально відповідають вимогам представницької демократії. Як показує низка західних і вітчизняних досліджень така специфіка була успішно перейнята посткомуністичними країнами Центральної Європи (а мова йде про країни, які сьогодні є членами Європейського Союзу). Крім того, здійснювались (успішні або неуспішні) спроби "трансплантації" цієї системи на політичний досвід пострадянських країн Східної Європи¹. Вони (у більшості часу свого транзитного розвитку – особливо з моменту прийняття конституцій) формально трактуються як напівпрезидентські (президент-парламентські і прем'єр-президентські) республіки². Це означає, що уряд у зазначених випадках перебуває або перед відповідальністю парламенту, або перед подвійною відповідальністю зі сторони глави держави та парламенту. При цьому, специфіка залежить від типу напівпрезиденталізму, а теж інших політичних (формальних/неформальних чинників). Тому розглядати потрібно всі країни разом і окремі кейси. У зазначеному випадку особливої уваги заслуговує механізм формувань і відставок урядів у Азербайджані – річ у тому, що сьогодні в цій країні мають місце одні із найбільш стабільних (хоча не настільки ефективних) органів виконавчої влади у посткомуністичній Східній Європі (поряд з Білоруссю). Особливість полягає теж у тому, що в заданій країні сьогодні реалізовано інститут дуже сильного президента, що здійснює визначальний вплив на діяльність урядів.

З огляду на це, об'єктом заданого наукового дослідження є виконавча влада в Азербайджані. Предметом постають конституційні і політичні особливості формувань і відставок урядів у контексті політичної системи Азербайджану у проміжку 1995-2012 р. Мета дослідження – вироблення чіткого уявлення із приводу особливостей системи розподілу влади в Азербайджані і, зокрема, з приводу визначення базових атрибутів урядів цієї країни. На підставі цього, фундаментальне завдання полягає у концептуальному і емпіричному наповненні впливу політичної системи на те, як відбувається процес формувань і відставок урядових кабінетів у Азербайджані.

У теоретичному опрацюванні проблеми атрибутів процесів формування та/чи відставки урядових кабінетів апелюємо щодо класичних західних доробків Д. Берона [10], Л. де Вінтера [12], М. Лейвера [19], А. Лейпхарта [20], М. Матілли й Т. Рауніо [22], а теж доробків українських дослідників, зокрема А. Романюка [4] і В. Литвина [3]. З приводу розгляду моделей політичних систем й правління звертаємось щодо напрацювань Р. Елгі [13], М. Шугарта й Дж. Кері [24]. Для отримання емпіричних даних з приводу атрибутів політичного розвитку Азербайджану оперуємо працями Р. Бадалова і Н. Мехті [1], А. Джафарова [3], Г. Андреаса [5, 6], В. Бабака, Д. Вайсмана, А. Вассермана [8], Дж. Ішіями [15], Д. Нохлена, Ф. Гротза і С. Хартмана [23] тощо.

Оцінювання специфіки формувань та відставок урядів починаємо від 1995 р., коли прийнято й затверджено (через референдум) Конституцію Азербайджанської Республіки (91,9

¹ У заданому випадку під пострадянськими країнами у Східній Європі ми розуміємо Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію, Молдову, Росію та Україну. Естонію, Латвію та Литву ми відносимо щодо країн Центральної Європи. Виокремлення регіонів не є винятково географічним, але й політичним.

² Виняток становить лиш Молдова, яка на момент проведення дослідження повинна трактуватись як парламентська республіка (хоча раніше й вона була зразком напівпрезиденталізму).

відсотка виборців проголосували за проект, що запропонований Комісією на чолі з президентом країни Г. Алієвим [23, с. 360]). В заданий період у світовій спільноті і виникло уявлення (як виявилось, воно було хибним) про те, що в країні розпочався поступовий перехід щодо принципів демократії та розподілу влади (як одного із механізму демократії): у тексті конституції (первинний вигляд) містились положення із приводу того, як має реалізовуватись розподіл влади у країні. У ст. 7.3 вказувалось [16], що державна влада складається з: Міллі Меджлісу (парламенту у складі 125 членів) – реалізує законодавчу владу; судів – здійснюють судову владу; президента – реалізує виконавчу владу³.

Однією із особливостей політичної системи є факт, що президент не наділений правом розпуску Міллі Меджлісу (Дж. Кері і М. Шугарт зауважують, що це може свідчити на користь або ж президенталізму, або ж президент-подібного президент-парламентаризму [24]). Парламент, який обрано на основі всенародних виборів на 5 років, постійно перебуває при виконанні обов'язків не менш п'яти років (ст. 84). Парламент не може бути розпущений, навіть коли відкидає кандидатуру президента на посаду прем'єр-міністра (ст. 118), а також тоді, коли відбувається голосування про недовіру уряду (ст. 95)⁴ [8, с. 21-24]. Тому положення, яке стосується взаємодії між президентом і парламентом, побудоване на ідеї співпраці: президент повинен оголошувати про вибори парламенту (ст. 109) та давати рекомендації парламенту (ст. 95).

Законодавча влада здійснюється Міллі Меджлісом (ст. 81), проте Конституція надає нормативні повноваження і главі виконавчої влади, котрі у деяких випадках схожі за природою до законів⁵. Фактично, це знаходить відображення у тому, що глава держави може: видавати укази у будь-якій сфері, за винятком таких сфер, які відносяться до сфери впливу парламенту; ухвалювати рішення через домен впливу парламенту, якщо парламент раніше виявився не у змозі регулювати ці питання⁶. На противагу, формально передбачено врівноважувальний механізм для протидії зловживанню розпорядчо-виконавчою владою президентом⁷. Також конституційно передбачено пріоритетність парламенту в законотворчому процесі. Проте й даний ракурс є умовним, адже задіяно механізм особливої промудрації законів⁸. Все це свідчить на користь формальної/інституційної президенціалізації політичної системи Азербайджану (яку Р. Елгі [13], небезпідставно, на основі конституційних атрибутів визначає як президент-парламентський зразок напівпрезиденталізму). Додатково це стає очевидно на основі того, що глава держави призначає суддів⁹ (його навіть визначено "гарантом незалежності судової гілки

³ В статті 7.4 говориться, що законодавча, виконавча та судова влади взаємодіють між собою й незалежні у рамках своїх повноважень. Конституційно передбачено неможливість ізоляції та залежності будь-якої державної влади.

⁴ У випадку потрібної відмови парламенту затвердити кандидатуру президента в прем'єр-міністри (як базового носія формування урядів), глава держави може без згоди органу законодавчої влади призначити прем'єра. Але це не тягне за собою відставки парламенту.

⁵ Ст. 113 Конституції дає президенту право видавати укази щодо "встановлення загальних правил" і розпорядження із приводу "усіх інших питань". Укази та розпорядження президента є "обов'язковими для всіх громадян, органів виконавчої влади та юридичних осіб" (ст. 149.4). Єдине обмеження регулюючих повноважень президента – це їх відповідність конституції і законам. Крім того, президент має право "вирішувати всі інші питання, котрі відповідно ... Конституції не відносяться до повноважень Міллі Меджлісу й судів Азербайджанської Республіки" (ст. 109).

⁶ Приклад полягає у статті 30 Закону "Про поліцію", котрий свідчить, що президент приймає рішення із приводу усіх питань/правил у межах діяльності поліції та визначає спеціальні звання поліції. Це є прямим відображенням впливу президента в повноваження законодавчої гілки влади. – Детально див. [1, 2].

⁷ По-перше, незважаючи на те, що домен впливу законодавчої влади Міллі Меджлісу обмежений, конституція дає право розширити цей домен шляхом прийняття додаткового "конституційного законодавства" (суплементарного законодавства) (ст. 94.3). Міллі Меджліс може дозволити собі приймати закони у всіх областях лише за наступних умов: приймає конституційний закон; даний закон не перечить конституції (зокрема, винятковим повноваженням президента); парламентська більшість діє одностайно, щоби мати можливість прийняти конституційний закон. По-друге, верховенство парламентського законодавства підкріплюється статтями 148.1 і 149.4, котрі передбачають ієрархію і пріоритетність законів над указами у випадку конфлікту (або коли Конституційний суд не може довести відповідності указів законам). А на противагу, президенту й парламенту належить спільна влада щодо призначення референдумів. При цьому на порядок денний референдуму може бути внесене тільки таке питання, як прийняття конституції, а також поправок до конституції, зміна державних кордонів. – Детально див. [8].

⁸ "Вето-повноваження" президента виражаються через промудрацію законів, адже без даної процедури закони позиціонуються як такі, що не набрали юридичної сили (ст. 110.2). Проекти прийнятих законів представляються президенту протягом 14 днів після їх прийняття (ст. 97.1), а президент має 56 днів, щоб оприлюднити їх (ст. 110.1). Президент може заперечувати проти закону та повернути його в Міллі Меджліс, "не підписавши разом зі своїми коментарями". Якщо парламент приймає повернутий закон ("більшістю в 95 голосів за закони, які були прийняті більшістю в 83 голоси, та в 83 голосів на закони, які були прийняті більшістю в 63 голоси"), зазначений закон набирає чинності автоматично, тобто без підпису президента.

⁹ До 1998 р. це здійснювалось безпосередньо, але потім владу президента у цій площині було дисперсно розсіяно між главою держави, а теж Судово-правовою радою (зі семи представників). Дана інституція радить главі держави кандидатури в судді. Президент спрямовує останні парламенту та тільки, коли Міллі Меджліс погоджується на такі пропозиції, президент призначає

влади" (ст. 8.4.). Президент також входить у структуру виконавчої влади. Вважаємо задану практику суперечливою: вона провадить домінування виконавчої влади над судовою[8].

У контексті атрибутів формувань й відставок урядів (чи урядових кабінетів –в цьому дослідженні використовуємо поняття як рівнозначні, розуміючи, що вони відображають різні ракурси функціональності вищих органів виконавчої влади, але завжди відносяться, хоч і в різній мірі, щодо персонального складу на основі вищих урядовців) вказана вище специфіка є визначальною. Річ у тому, що в Азербайджані відбувається позиціонування поміж структурами, які в сумі становлять виконавчу гілку влади – тобто поміж президентом і урядом. При цьому у механізмі реалізації співпраці між ними існує наступний негативний момент: президенту дано право насакування постанов/розпоряджень кабінету (ст. 109.8), що є прямою компетенцією судових органів, відповідно до традиційного поняття розподілу влад.

В цілому же статус урядового кабінету в Азербайджані може бути пояснений на підставі таких зауважень (відповідно до ст. 114): 1. президент формує урядовий кабінет, задля "здійснення виконавчих повноважень" (тут формально створені всі умови для означення урядів Азербайджану як тих, що "сформовані президентами" – проте навіть не технократичних урядів¹⁰); 2. урядовий кабінет є "вищим органом виконавчої влади Президента" (він фактично "належить" щодо посади президента, є "продовженням президента" чи його "проекцією"); 3. кабінет підпорядковується президенту та підзвітний йому; 4. порядок діяльності урядового кабінету визначає президент. Враховуючи, що виконавча влада належить тільки президенту (ст. 7.3 і 99), можна сказати, що урядовий кабінет повністю відповідає перед президентом, який, у кінцевому результаті, контролює його. До заданого моменту додається той чинник, що хоча уряд і має власний домен перерахованих повноважень (ст. 119¹¹), глава держави може змінювати (суплементарно) порядок тих питань, які стоять на порядку денному діяльності кабінету. Тобто в даній ситуації говорити про певний взаємозв'язок між урядовим кабінетом і парламентом доволі складно (на цій основі відбувається спотворення президент-парламентського зразку напівпрезиденталізму).

Єдиним же винятком із системи управління в Азербайджані є той момент, що стосується процедури призначення глави урядового кабінету (прем'єр-міністра). Стаття 118.1 конституції передбачає, що прем'єр-міністра призначає президент за згодою Міллі Меджлісу. Проте парламент має лиш один тиждень, щоб розглянути кандидатуру президента на посаду прем'єр-міністра із моменту його пропозиції. У випадку, якщо Міллі Меджліс порушить запропонований термін або же триразово відхилить кандидатуру президента, глава держави отримує конституційне право призначити прем'єр-міністра без згоди парламенту (ст. 118.3). А єдина проблема із даною процедурою в тому, що стаття 118.3 не передбачає чи президент має право послідовно призначати одного й того ж кандидата тричі підряд. Говорячи же про призначення й звільнення міністрів, конституція повністю покладає дане завдання на президента, не зобов'язуючи проводити консультації із парламентом (ст. 109.5).

Аналізоване заводить до складної ситуації. Формально, доводиться вказувати на напівпрезидентську систему президент-парламентського типу. Але задана схема вважається проблематичною, оскільки контрольні повноваження щодо урядового кабінету з боку

суддів.

¹⁰Для доведення цього необхідно опиратись на конституційні передумови статусу Кабінету Міністрів, а також на політичну практику. У відповідності з основним законом: уряд є вищим органом виконавчої влади президента; уряд підпорядковується президенту і йому підзвітний; порядок діяльності кабінету визначається президентом; у день вступу на посаду і початку виконання повноважень новообраного президента кабінет подає у відставку; на засіданнях кабінету може головувати президент; глава держави може призначити прем'єр-міністра без згоди на це парламенту (в умовах попередньої відсутності інвестиції від парламенту). Разом із цим, як доводить практика Азербайджану, уряди, які сформовані президентом, переважно складаються із непартійних міністрів (тому вони можуть бути означені й як технократичні). Проте попри це, як показує досвід, парламент висловлював згоду на формування урядів на чолі з кандидатурами в прем'єр-міністри, котрі пропонував президент. Тому за механізмом формування урядів Азербайджану останні не є такими, котрі сформовані президентом (на зразок Грузії, Росії та в окремих моментах України, Вірменії). З іншого боку, за практичним розподілом повноважень у виконавчій гілці влади доводиться говорити про односторонній вплив президента на курс, котрий реалізує уряд. З огляду на це, а також на конституційні передумови, уряди Азербайджану можуть бути розраховані як такі, що "керовані" саме президентом.

¹¹До речі, перелік цих повноважень, у порівнянні з іншими країнами Східної Європи, є дуже коротким і незначним. Поміж них такі: уряд складає проект державного бюджету та представляє його президенту; забезпечує виконання державного бюджету; забезпечує здійснення фінансово-кредитної та грошової політики; забезпечує здійснення державних економічних програм; забезпечує здійснення державних соціальних програм; керує міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, скасовує їх акти; вирішує інші питання, визначені президентом. Тому й на підставі цього слід говорити про те, що в Азербайджані існують "президентські" кабінети.

парламенту є суттєво обмеженими. Тому зважаючи на зауваження Р. Елгі про те, що Азербайджан за конституційною конструкцією влади зображає напівпрезидентську систему, ми пропонуємо оцінювати задану систему більше як "напівпрезидентську", похідну від президентської із прем'єр-міністрами (доцільно використовувати поняття "супернапівпрезидентської системи"). Для неї у проміжку 1995-2012 рр. характерні формування та відставки наступних урядових кабінетів:

Таблиця

Урядові кабінети в Азербайджані, у проміжку 1995- 2012 рр.¹²

Президент	Прем'єр	Перебування при владі	Партія прем'єра	Конструкція міністерських посад
Г. Алієв 1 (1993-1998 рр.)	Ф. Гулієв	07.10.1994 – 20.07.1996	ҮАР	н/п + ҮАР
	А. Расізаде (в.о.)	20.07.1996 – 26.11.1996	ҮАР	н/п + ҮАР
	А. Расізаде 1	26.11.1996 – 11.10.1998	ҮАР	н/п + ҮАР
Г. Алієв 2 (1998-2003 рр.)	А. Расізаде 2	11.10.1998 – 04.08.2003	ҮАР	н/п + ҮАР
	І. Алієв	04.08.2003 – 04.11.2003	ҮАР	н/п + ҮАР
І. Алієв 1 (2003-2008 рр.)	А. Расізаде 3	04.11.2003 – 04.11.2008	ҮАР	н/п + ҮАР
І. Алієв 2 (2008 р. – діючий)	А. Расізаде 4	04.11.2008 – діючий	ҮАР	н/п + ҮАР

Даний період характеризується формуванням тільки непартійних урядів, або урядів, які "керовані президентами" (чи президентських урядів). Фактично, посада прем'єр-міністра у політичній системі відведена у тінь. Із парламентських партій, які виступали з підтримкою урядів, слід незмінно означувати "Новий Азербайджан" (ҮАР)¹³. Членом партії був й перший (із аналізованих для цього періоду) прем'єр-міністр Ф. Гулієв – він паралельно представляв партію як "президент"¹⁴. Прем'єр-міністр у листопаді 1995 р. був обраний депутатом парламенту. Але повноваження глави уряду ним припинено лише (за станом здоров'я) 20 липня 1996 р. [11, с. 72].

Після відставки виконуючим обов'язки прем'єр-міністра став А. Расізаде (й таким чином було створено найбільш тривалий тимчасовий уряд в Азербайджані). Фактично, заданий прем'єр-міністр був найбільш тривалим в історії аналізованої країни, бо перебуває майже безперервно на прем'єрській посаді у проміжку 1996-2012 рр. (і на момент проведення дослідження). У "повноцінну" (а не в тимчасову) посаду прем'єр-міністра перейшов 26 листопада 1996 р. Проте формально в цьому плані потрібним є виокремлення декількох етапів. Перший етап закінчився актом повторного обрання Г. Алієва президентом Азербайджану, що отримало місце за наслідками чергових виборів 11 жовтня 1998 р. (77,6 відсотка голосів виборців [23, с. 364]). Другий період тривав від моменту повторного призначення А. Расізаде на посаду прем'єр-міністра до подій, які мали місце у 2003 р.

Цікава і дискусійна ситуація склалась у ході президентських виборів у 2003 р., котрі однак не суперечили конституції. Термін повноважень президента Г. Алієва підходив до свого закінчення. В світлі його хвороби було проведено референдум, який підтвердив, що друга людина після президента, у випадку, коли президент не в змозі виконувати функцій, – прем'єр-міністр. 4 серпня 2003 р. 59 парламентарів запропонували призначити І. Алієва, сина Г. Алієва і

¹² Тимчасові урядові кабінети, виконуючі обов'язки, перераховуються, але не аналізуються.

¹³ Крім урядового кабінету Ф. Гулієва, оскільки його сформовано у 1994 р., а "Новий Азербайджан" формально потрапив до парламенту лише за наслідками виборів у 1995-1996 рр. Проте, починаючи з січня 1996 р., й даний кабінет залучився підтримкою зазначеної партії.

¹⁴ Націоналістична та секуляристська, а також персоналістська сила правоцентристського спектру. Партія, котра спрямована на реалізацію принципів соціальної ринкової економіки. Виникла у 1992 р. внаслідок впливу Г. Алієва. Детально див. [15; 17, с. 59; 18].

заступника голови правлячої партії "Новий Азербайджан", на посаду прем'єр-міністра. Затвердження відбулось більшістю голосів парламенту (101 голос із 125.) А через день І. Алієв попросив припинити його повноваження як прем'єр-міністра, для того, щоб отримати право приймати участь у президентських виборах (15 жовтня 2003 р.) Діючий же на той момент президент Г. Алієв відмовився від кандидатури на президентських виборах й закликав виборців голосувати за свого сина¹⁵.

За наслідками виборів перемогу отримав І. Алієв¹⁶, а попередньому прем'єр-міністру А. Расізаде повернуто його позицію глави уряду. Теж варто наголосити, що у 2002 р. прийнято зміни до конституції, які полягали у тому, що для перемоги на виборах необхідно набрати абсолютну більшість голосів виборців, голоси яких знаслідків голосування вважаються дійсними. Цією ситуацією спрощено можливість І. Алієва стати президентом Азербайджану: бо з 1995 р. діяв принцип, що для того, щоб бути обраним президентом, кандидат має отримати 2/3 голосів виборців (або конституційну більшість). Більш суттєві зміни задля посилення позицій президента (паралельно, послаблення повноважень прем'єр-міністра) відбулись у 2009 р., коли прийняті чергові поправки щодо конституції – за ними знятий ліміт на дворазовий строк перебування одного й того ж президента на посаді [5]. Цікаво, що президент може бути усунутий з посади лише у випадку двох передумов: у випадку фізичної неспроможності реалізовувати покладені на нього функції та у випадку вчинення серйозного злочину, на який поширюються норми кримінального кодексу. В цьому випадку передбачено "скасування функцій" конкретного президента через рішення парламенту (для цього потрібна згода 95 депутатів з 125) та позитивного висновку Верховного суду. А тому навіть й формально президент Азербайджану наділений значними повноваженнями, за які практично не передбачено будь-якої політичної відповідальності [6]. Це знову же свідчить на користь суперпрезидентської моделі напівпрезиденталізму або супернапівпрезиденталізму (часту цю модель називають гіперпрезидентською [7, с. 318]), в якій повноваження і функції уряду віднесено на маргінес у форматі "проекції" інституту президента.

Починаючи від "роківорки" прем'єрської посади, а теж перемоги на виборах президента І. Алієва, А. Расізаде повторно (вже втретє) отримав посаду глави уряду і виконує її досі. Проте, формально, в цьому плані потрібним є виокремлення двох етапів, котрі пов'язані з переобранням президента Азербайджану. Роздільна дата – 4 листопада 2008 р. (хоч вибори мали місце 15 жовтня 2008 р.) – саме тоді почався четвертий період урядування А. Расізаде [14]. В умовах домінування у парламенті партії "Новий Азербайджан" (одночасно й пропрезидентська) практично виключено варіант, що кандидатура глави держави у прем'єр-міністри не пройде. Конструкція неможливого ситуацію когабітації. Цікаво і те, що президент особисто призначає посадовців на всіх рівнях уряду – міністрів й керівників інших органів виконавчої влади. Це знову таки доводить момент суперпрезидентського різновиду президент-парламентаризму в Азербайджані. Цікавим є й такий момент, що склад урядового кабінету у цій країні майже завжди є сталим [21].

У цілому, як зауважує Р. Бадалов й Н. Мегді, говорячи про виконавчу владу в Азербайджані, ми маємо на увазі президента та його команду. В той час урядовий кабінет залишається в тіні. Надмірність позицій президента лімітує повноваження прем'єр-міністра: таким чином громадськість не вважає його відповідальним за ті чи інші політичні процеси. По-друге, міністри усвідомлюють свою залежність від президента чи його адміністрації, та, замість того, щоби робити свою роботу, вони повинні бути гнучкими до номенклатурних ігор/інтриг і т.п. [9]. Це доповнюється тим моментом, ніби в Азербайджані не передбачено практики щодо самостійного припинення повноважень урядового кабінету. Мова винятково може йти лиш про припинення повноважень кабінету внаслідок переобрання президента.

На момент прийняття конституції у 1995 р. виникли побоювання із приводу того, яким чином піде практичний розвиток політичного процесу в Азербайджані. Як показав досвід, такі

¹⁵ Формально А. Расізаде припинив повноваження за станом свого здоров'я. Крім того, формально він відновив свої повноваження лише із наслідків чергових президентських виборів.

¹⁶ Він здобув 76,8 відсотка голосів виборців. Друге місце зайняв І. Гамбар – представник Партії рівності (MP, Mısvat Partiyası) – однієї із головних опозиційних партій Азербайджану. У виборах участь теж приймали кандидати від наступних партій/рухів: "Національна єдність" (MB, Milli Birlik), "Азербайджанська національна незалежність" (AMIP, Azərbaycani Milli İstıglal Partiyası), Партія справедливості (EP, Ədalət Partiyası), Партія громадянської солідарності (VHP, Vətəndaş Həmrəyliyi Partiyası), Азербайджанський народний фронт, Сучасна партія рівності (Yeni Mısvat Partiyası, YMP).

побоювання виявились небезпідставними, оскільки країна скотилась до стабільного авторитарного режиму. На практиці діючий парламент виявився неефективним: він не опирається на такі показники (й параметри) поділу влади, як імунітет, індемнітет та компетентність. Парламент жодного разу не мав суттєвого впливу на формування посадових осіб у межах виконавчої влади (окрім затвердження прем'єр-міністра, оскільки це прямо вимагається від парламенту).

Висновок полягає у тому, що виходячи з конституційних передумов, діяльність урядових кабінетів в Азербайджані не можна здійснювати поза межами структури виконавчої влади, де домінуючий президент. При цьому атрибутивною властивістю політичного режиму, у проміжку 1995-2012 рр., є стабільність (вона провадиться партією "Новий Азербайджан"), а політичної системи – комбінування патернів та формальних принципів напівпрезидентської системи, яка на практиці втілюється у форматі президентської моделі. Саме тому "керовані президентами" уряди досить стабільні, хоча не достатньо (у паралельній кореляції до часу) ефективні. Це чітко демонструє той момент, що рівень конфліктів у системі виконавчої влади є низьким (на відміну від ситуації у 1991-1994 рр., що вимагає окремого дослідження). Тому й виникає "відчуття", що формально система виконавчої влади у цій країні досить ефективна за своїми внутрішнім патернами.

Проте, із іншого боку, спадання показників розвитку демократії говорить про неефективність заданої системи, а також про вплив централізованої влади у руках президента на соціально-економічну "ефективність" діяльності уряду. Між проблем, які описують дану ситуацію у площині демократизаційного і авторитаризаційного процесу – низка чинників, які показують рівень демократичних свобод¹⁷. В цьому плані додатково обмежена законодавча влада, бо доступ опозиційних депутатів до влади є ускладненим¹⁸ (навіть попри те, що позиція парламенту у функціонуванні уряду є вторинною[5]).

Із огляду на це, варто наголосити, що в країні ведеться симбіоз двох способів управління: 1). внаслідок спрощення реальних й прогнозованих ситуацій (заданий спосіб вимагає швидких реактивних та паліативних рішень; проте коли вони ніяк не допомагають, тоді використовують репресивні методи впливу) – це є методика, яка використовувалась у Радянському Союзі; 2). внаслідок застосування тактики й стратегії вирішення складних завдань на основі участі кількох політичних акторів – це властиво для демократичних країн і країн демократичного транзиту. А чому в Азербайджані відбувається поєднання. Тому, що "демократичний" досвід перших років посткомуністичного розвитку (й потребує окремого дослідження у контексті урядових кабінетів) не зник безслідно – виникли громадські організації й частково незалежні ЗМІ, політичний процес перейшов у стадію "заморожування". Внаслідок цього у країні склалась така ситуація, що політичний плюралізм, що має легальну і конституційну підтримку, змушений реалізуватись тільки у маргінальних сферах суспільства. А річ у тому, що на практиці позиціонування всіх урядових кабінетів має в своїй основі одновекторний вплив партії "Новий Азербайджан".

В контексті становлення сучасної політичної системи Азербайджану, яка стала стабілізованою ще у 1995 р. (й існує в незмінному вигляді досі – при цьому навіть у ракурсі дрібних потрясінь і "модельних зміщень"), варто зазначити, що мова йде про президент-парламентський зразок напівпрезиденталізму, президент-подібний президент-парламентаризм, систему уніфікованої більшості, президент-домінуючу фазу, систему домінуючого лідерства президента над прем'єр-міністром. В таких умовах відбувається формальна й неформальна президенціалізація системи влади, а повноваження прем'єр-міністра переносяться на другий план (адже він стає свогороду "помічником президента»). Внаслідок цього інститут уряду як

¹⁷ Сьогодні Азербайджан у даному плані оцінений як така країна, котра скотилась до статусу невільної, хоча ще раніше позиціонувалась як та країна, що була напіввільною (до уваги беруться показники проекту "Свобода у світі" організації "FreedomHouse").

¹⁸ В даному плані негативно працює виборча система Азербайджану – сьогодні в країні відбувається використання мажоритарної системи (FPTP, "firstpastthepost"). Це почалось ще в 2002 р. (формально, але фактично від виборів у 2005 р.). Вибори у 2000 р. було проведено на підставі змішаної виборчої системи, коли 99 мандатів обиралось на підставі мажоритарної системи (також з FPTP), ще 25 мандатів обиралось на основі пропорційної системи списків. Ще один мандат було відведено представнику Нагорного Карабаху. Це мало місце лише в 1995-1996 рр. В 2000 р. вимогу про представництво депутата від Нагорного Карабаху було знято. Як у змішаній (переважно мажоритарній) системі, так й у мажоритарній системі (навіть ще більше) непартійний кандидат практично завжди асоціювався з правлячою партією "Новий Азербайджан".

такий перестас бути тим важелем, яким він повинен бути згідно формальних вимог аналізованого контексту: уряд як політичний інститут постійно віддаляється від парламенту і все більше "включається" в інститут президентства. Така політична практика сьогодні не є традиційною для країн Західної і Центральної Європи, в яких, навики, помітна тенденція до персоналізації політичної влади в руках прем'єр-міністра і урядового кабінету як "головної вертикалі" виконавчої влади. Це дає підставу сформулювати висновок, ніби Азербайджан не розвивається за класичними патернами режиму, в якому змагальність та політична участь отримують вирішальне значення для того, щоб конструювати розподіл влади. Навпаки, розвиток й позиціонування інституту уряду демонструють, що в країні відбувається формування єдиного центру впливу – інституту президентства, котрий в себе частково інкорпорував інші механізми й функції, які йому традиційно не властиві (тим паче з огляду на формальні атрибути діючої системи).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бадалов Р. Политические институты Азербайджана : дихотомия текста и реальности / Рахман Бадалов, Ниязи Мехти // Аракелян А. Процесс конституционно-политической реформы в Грузии, в Армении и в Азербайджане : политическая элита и голос народа / Армине Аракелян, Гиа Нодиа. – Тбилиси : Международный институт демократии и содействия выборам, 2005. – С. 174-204.
2. Джафаров А. Разделение властей по Конституции Азербайджанской Республики [Электронный ресурс] // Юридическая Россия : Федеральный правовой портал. – Доступ : <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docid=1120588>
3. Литвин В. Типи урядових кабінетів / Віталій Литвин // Політологічний вісник : Збірник наукових праць. – 2008. – № 37. – С. 123-138.
4. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи : [монографія] / Анатолій Романюк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 391 с.
5. Andreas H. The Formal Political System in Azerbaijan/ Heinrich Andreas // Caucasus Analytical Digest. – 2011. – No. 24. – P. 2-5.
6. Andreas H. The Formal Political System in Azerbaijan and Kazakhstan : Background Study / Heinrich Andreas. – Bremen : Research Centre for East European Studies. – 2010. – No. 107. – 64 p.
7. Arato A. The New Democracies and the American Constitutional Design / Andrew Arato // Constellations. – 2000. – Vol.7. – No. 3. – P. 316-340.
8. Babak V. Political organization in Central Asia and Azerbaijan : sources and documents / Vladimir Babak, Demian Vaisman, Aryeh Wasserman. – Frank Cass, 2004. – 430 p.
9. Badalov R. The Political Institutions of Azerbaijan : adichotomybetweentext and reality [Электронный ресурс] / Rahman Badalov, Niyazi Mehdi. – 22 p. – Режим доступа : http://www.idea.int/europe_cis/upload/Badalov+Mehdi_en.pdf
10. Baron D. A Spatial Bargaining Theory of Government Formation in Parliamentary Systems / David Baron // American Political Science Review. – 1991. – Vol. 85. – No. 1. – P. 137-164.
11. Cook B. Europe since 1945 : an encyclopedia [Volume 1] / Bernard Cook. – New York : Garland Publishing, Inc., 2001. – 1464 p.
12. DeWinter L. The Role of Parliament in Government Formation and Resignation / Leven De Winter L // Parliaments and Majority Rule in Western Europe / Herbert Doring. – NY : St. Martin's Press, 1995. – P. 115-151.
13. ElgieR. Thepoliticsofsemi-presidentialism / RobertElgie // ElgieR. Semi-presidentialisminEurope : ComparativeEuropeanpolitics / RobertElgie. – Oxford : OxfordUniversityPress, 1999. – P. 1-21.
14. Ergun A. The presidential election in Azerbaijan, October 2008 / Ayca Ergun // Electoral Studies. – 2009. – Vol. 28. – P. 647-651.
15. Ishiyama J. Political Party Development and Party 'Gravity' in Semi-Authoritarian States : The Cases of Azerbaijan, Kyrgyzstan, and Tajikistan / John Ishiyama // Taiwan Journal of Democracy. – 2008. – Vol. 4. – No. 1. – P. 33-53.
16. KimberR. Constitutions, treaties, and official declarations [Электронный ресурс] / RichardKimber. – PSResources. – Режим доступа: <http://www.politicsresources.net/const.htm>
17. Krieger J. The Oxford companion to politics of the world / Joël Krieger, Margaret Crahan. – Oxford University Press, 2001. – 1018 p.
18. Küpeli I. Stabilisierung autoritärer Herrschaft : Das Fallbeispiel Aserbaidshan / Ismail Küpeli. – Universität Duisburg-Essen, Duisburg, 2010. – 72 p.
19. Laver M. Making and breaking governments : Cabinets and legislatures in parliamentary democracies / Michael Laver, Kenneth Shepsle. – New York : Cambridge University Press, 1996. – 301 p.

20. Lijphart A. Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries / Arend Lijphart. – New Haven, London : Yale University Press, 1999. – P. 90-115.
21. Mastro D. Power and Policy Making: The Case of Azerbaijan [Електронний ресурс] / David Mastro, Kyle Christensen // Paper prepared for presentation at the annual meeting of the Canadian Political Science Association, Toronto, ON, Canada, June 1-3, 2006. – 10 p. – Режим доступу : <http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2006/Mastro.pdf>
22. Matilla M. Does winning pay? Electoral success and government formation in 15 West European countries / Mikko Matilla, Tapio Raunio // European journal of political research. – 2004. – Vol. 43. – No. 2. – P. 263-285.
23. Nohlen D. Elections in Asia and the Pacific : South East Asia, East Asia, and the South Pacific / Dieter Nohlen, Florian Grotz, Christof Hartmann. – Oxford university press, 2001. – 876 p.
24. Shugart M. Presidents and Assemblies. Constitutional Design and Electoral Dynamics / Matthew Soberg Shugart, John Carey. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 316 p.

АНОТАЦІЯ

Бялоблцький З. КОНСТИТУЦІЙНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАНЬ І ВІДСТАВОК УРЯДІВ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ АЗЕРБАЙДЖАНУ (1995-2012 рр.)

Запропоновано конституційні й політичні особливості формувань і відставок урядів в Азербайджані у проміжку 1995-2012 рр. Схарактеризовано інституційні детермінанти розвитку політичної системи в Азербайджані. Продемонстровано вплив типу моделі політичної системи та способу розподілу влади на суть, роль та функції уряду як політичного інституту.

Ключові слова: уряд, політична система, напівпрезиденталізм, формування й відставка уряду, президент, президенціалізація.

SUMMARY

Byaloblockyj Z. CONSTITUTIONAL AND POLITICAL NOTIFICATIONS ON PROCESS OF CABINET FORMATIONS AND DISMISSAL IN THE CONTEXT OF THE POLITICAL SYSTEM OF AZERBAIJAN

The article is dedicated to analyzing constitutional and political notifications on process of cabinet formations and dismissal in Azerbaijan in 1995-2012. The author characterized institutional determinants of the political system in Azerbaijan, demonstrated impact of political system's model type and method of powers' separation on nature, role and functions of cabinet as a political institution.

Keywords: cabinet, political system, semi-presidentialism, formation and dismissal of cabinet, president, presidentialisation.

УДК 328.126(477)

Тетяна ЗУБРОВИЧ
(Ужгород)

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Для розуміння причин становлення українського парламентаризму, слід вернутись до правової історії вищих представницьких органів українського народу. Цікавим і мало досліджуваним фактом є вираження українських інтересів в у парламентах Австро-Угорщини і Росії, а також наступне закріплення досвіду народоправства у органах УЦР та Директорії УНР. Як результат подібного набуття досвіду – становлення і функціонування сучасного українського парламенту – Верховної Ради.

Метою дослідження є аналіз історії становлення та розвитку українського парламентаризму. Це зумовило постановку таких завдань: 1) висвітлення парламентського досвіду українства у вищих представницьких установах Австро-Угорщини, Державній думі царської Росії; 2) аналіз досвіду першого вітчизняного тимчасового парламенту – української Центральної Ради, системи радянських вищих представницьких органів; 3) огляд

функціонування сучасного парламенту – Верховної Ради України.

Протягом майже 150-ти років від кінця XVII до початку XX ст. українські землі перебували під владою двох імперій – Російської та Австрійської. Як і більшість імперій, держави Романових та Габсбургів являли собою величезні території, населення яких складалося з етнічно та культурно різноманітних народів. Під владою Російської імперії перебували: Лівобережна Україна - Гетьманщина; Слобідська Україна; Південна Україна - Причорномор'я; Правобережна Україна - Київщина, Брацлавщина, Волинь, Поділля. До складу Австрійської імперії ввійшли землі Західної України - Галичина, Буковина і Закарпаття.

Зупинений розвиток української державності з кінця XVIII ст., розчленованість українського народу між Російською і Австрійською імперіями примушували його жити не з власної волі за законами цих держав, намагаючись зберегти свою самобутність. З середини XIX ст. в Австрійській, а з початку XX ст. у Російській імперіях українці почали засвоювати уроки парламентаризму, беручи активну участь у вищих представницьких установах цих держав.

Внаслідок революційних подій 1848 р. в Австро-Угорській імперії розпочався перехід до конституційної монархії. Під впливом революційних потрясінь австрійський цісар спішно проголосив у квітні 1848 р. демократичну конституцію і заснування першого австрійського парламенту – Рейхстагу. Передбачалась його двопалатна структура: Палата панів і Палата представників, яка формувалась шляхом двоступеневих виборів. Порядок виборів визначався тимчасовим виборчим статутом, опублікованим 11 травня 1848 р. [1, с.114].

1 липня 1848 року з'являється тимчасове виборче положення (ординація). За ним на першому етапі виборів обирались виборщики. Правом голосу і правом бути обраними володіли всі австрійські громадяни з 24-річного віку, громадянські права яких не були обмежені і які проживали у своєму виборчому окрузі не менше 6 місяців. Виборчого права були позбавлені жінки, прислуга, робітники з поденною чи потижневою оплатою, особи, які отримували допомогу від благодійних установ. На другому етапі виборів виборщики таємним голосуванням обирали депутатів. Кандидатом міг бути лише австрійський громадянин, який мав 30 років і на першому етапі був виборщиком. Обраним вважався кандидат, що одержав абсолютну більшість голосів. У разі потреби могли проводитись другий і третій тури голосування. За цієї двоступеневої системи до Рейхстагу було обрано 383 депутати, у тому числі 39 українців: 34 — з Галичини і 5 — з Буковини.

Отже, їх кількість складала близько 10% депутатського корпусу рейхстагу. В більшості були обрані селяни (27 із 39), які, природно, належали до демократичного крила парламенту, ще п'ять селян були обрані від Буковини. Це була найчисленніша від провінцій селянська депутація. Урочисте відкриття засідань рейхстагу відбулось 22 липня [1, с.115].

За конституційним законом від 26 лютого 1861 р. і конституційним законом від 21 грудня 1867 р., що змінював попередній закон про імперське представництво, нова Державна рада складалась з двох палат: Палати панів і Палати депутатів. Допускалось членство тільки в одній з них. До Палати панів входили повнолітні принци імператорської родини, глави дворянських родів провінцій, що володіли великою земельною власністю, вище духовенство та особи, призначені імператором довічно. Всього 170 членів, але насправді їх було більше. Він же призначав президента і віце-президента цієї палати. Структура Палати панів з 1861 р. залишалась незмінною.

Друга палата Рейхсрату — Палата депутатів (343 депутати) до реформи 1873 р. обиралась не шляхом прямих виборів, а провінційними сеймами (ландтагами), тобто народним представництвом. Як законодавчий орган для Австрії передбачався ще й так званий «більш вузький рейхсрат» з 203 депутатів (у 1873 р. в ньому було вже 353 депутати, у 1896 р. — 425, 1907 — 516). Члени Палати депутатів обирались на шість років. Рейхсрат мав скликатись імператором щорічно [6, с.88].

Початок XX ст. характеризувався вступом Росії у монополістичну стадію розвитку капіталізму. Значні наслідки на соціально-економічні та політичні процеси справила економічна криза 1901-1903 років. У країні зростають масові виступи трудящих, активізується рух студентства, інтелігенції та буржуазії, національно-визвольний рух, у тому числі в Україні.

Наростання революції, загальноросійський політичний страйк примусили царя і його уряд вдатись до істотних поступок революційному рухові і змінами до виборчого законодавства 11 грудня 1905 р., Маніфестом від 20 лютого 1906 р. та іншими законодавчими

актами цар здійснити реорганізацію Державної ради, перетворивши її з дорадчого органу на законодавчий, верхню палату російського парламенту. Вона утворювалася наполовину з членів, призначених імператором, і членів, обраних на корпоративній основі: Синодом від православного духовенства (6 осіб), губернськими земськими зборами (по 1 особі), дворянськими губернськими і обласними зборами (18 осіб), академіками і професорами університетів (6 осіб), найкрупнішими організаціями промисловців і торговців (12 осіб). Повний склад виборних членів Ради становив 102 особи, які обиралися на 9 років, з ротацією третини після 3 років [1, с.131]. Була також розроблена нова редакція Основних державних законів, які набули значення конституції держави. Вона закріпила неможливість раніше для самодержавного ладу Росії принцип поділу влади, норми про права підданих. Хоча насправді виконавча влада й надалі була сконцентрована в руках імператора та царської бюрократії [5].

До жовтня 1917 року Державна дума скликалась чотири рази. До складу I Думи від українських губерній увійшло 102 депутати (загальна кількість обраних депутатів – 478); до складу II Думи – також 102 депутати з 518 депутатських місць; у Думі III скликання з 446 депутатських місць від українських губерній було обрано 100 депутатів, у Думі IV скликання – 97 депутатів (з 442 депутатів) [3, с.377]. I Державна дума формувалася на підставі указу «Про зміни Положення про вибори в Державну думу» від 11 грудня 1905 р., але розпочала роботу 27 квітня 1906 р.

II Державна дума розпочала роботу 20 лютого 1907 р. Розпочата законотворча робота у II Думі (всього за понад три місяці було внесено 286 законопроектів; з них схвалено лише 20 і відхилено 6) мала обмаль часу і примарні перспективи втілення їх у закони в умовах жорсткої опозиції з боку лівих партій, трудовиків і кадетів урядовій політиці, особливо аграрній реформі. Царським Маніфестом від 3 червня 1907 р. II Державна дума була розпущена [1, с.143]. III Дума розпочала свої сесійні засідання 1 листопада 1907 р. Оскільки склад III Думи влаштував царський уряд, вона проіснувала впродовж повного терміну своїх повноважень – до 9 червня 1912 р.

До IV Думи, яка працювала з 15 листопада 1912 р. до 6 жовтня 1917 р. з перервами, було обрано 442 депутати, в тому числі 65 правих, 120 помірковано правих і російських націоналістів, 98 октябристів, 59 кадетів, 48 «прогресистів», 13 соціал-демократів [1, с.144].

Доба національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., викликана падінням самодержавства в Росії, розпадом Австро-Угорської імперії, привела до відродження української державності, становлення вітчизняного парламентаризму як державотворчої практики.

Відразу ж після отримання звістки про Лютневу революцію почалося об'єднання національних українських сил. У Києві на ґрунті Товариства українських поступовців (ТУП) та інших українських національних організацій 4 (17) березня 1917 року створюється Українська Центральна рада (УЦР або просто ЦР). Її головою обирається М.Грушевський, заступником голови – В.Науменко, товаришами голови – Д.Антонович і Д.Дорошенко. Поряд з цим у багатьох містах і передусім у Києві утворюються легальні осередки українських соціалістичних партій – Української соціал-демократичної робітничої партії (В.Винниченко, Д.Антонович, С.Петлюра, М.Порш), Української партії соціалістів-революціонерів (М.Ковалевський, Л.Ковалів, П.Христюк, С.Севрюк), Української партії соціалістів-самостійників (П.Макаренко, І.Луценко, М.Андрієвський), розпочинається робота по оновленню колишньої Української радикально-демократичної партії (Д.Дорошенко, С.Єфремов, А.Ніковський), перейменовану незабаром в Українську партію соціалістів-федералістів [7, с.47].

Як повідомляла у першому числі заснована Радою газета «Вісті з Української Центральної Ради» 19 березня вже була сформована її Президія (Голова, заступник – В.Науменко, голова Українського наукового товариства; «Товариш» Голови – Д.Антонович, один із засновників і лідерів УСДРП; писар – С. Веселовський, член ЦК УСДРП; скарбник – В.Коваль, професор Київського політехнічного інституту) та 9 комісій: фінансова, правнича, шкільна, агітаційна, редакційна, друкарських справ, маніфестаційна, інформ-бюро, прес-бюро. Таким чином, за два тижні свого існування Центральна Рада поповнювала свій тимчасовий склад, розширюючи представництво, удосконалювала структуру та створювала свій апарат, відпрацьовувала порядок роботи, перетворюючись на громадсько-політичний представницький орган всеукраїнського масштабу [1, с. 158].

Друга сесія УЦР, яка відбулася 22-23 квітня, прийняла «Наказ УЦР», за яким склад Ради має поповнювати сама УЦР, згідно постанови з'їзду, через кооптацію. Її постановою мали засновуватись губернські, повітові і міські Ради. За рішенням п'ятих загальних зборів УЦР наприкінці червня 1917 р. відбулася нова реорганізація її складу. Внаслідок реорганізації у складі УЦР повинно було налічуватись разом 588 депутатів [1, с. 161].

Найбільш значними досягненнями Української Центральної Ради щодо розробки основ державотворення є її чотири Універсали, в яких були сформульовані національні завдання на етапах боротьби за автономію, утворення УНР та утвердження її самостійності.

З 28 квітня 1918 року в Україні розпочинається період Гетьманату. 29 квітня 1918 р. на з'їзді «Союзу хліборобів-власників» його делегати від восьми українських губерній виступили за відновлення приватної власності (передусім на землю) та одностайно обрали гетьманом України Павла Скоропадського. Державний переворот засвідчив слабкість першого українського парламенту, його соціальної опори. Того ж дня гетьманом була оприлюднена «Грамота до всього Українського Народу» та «Закон про тимчасовий державний устрій України» [1, с.217].Правовою базою діяльності Гетьманату слугували два документи: Грамота до всього Українського народу та Закони про тимчасовий устрій України. У «Грамоті до всього Українського народу» Гетьман проголосив існування незалежної «Української держави» і оголосив себе Гетьманом з правом призначати Кабінет міністрів та заявив про розпуск Центральної та Малої Рад. За «Законами про тимчасовий устрій України» вищим органом державного управління ставала Рада Міністрів. Відповідальність за ефективність роботи Ради Міністрів ніс Отаман Ради Міністрів і міністри [3, с. 62-63].

Гетьман доручив Державній раді створити комісію для підготовки закону про вибори до Сейму, який повинен був почати роботу 15 лютого 1919 року.

Парламент (Сейм) за проектом мав дві палати. За ст. 42 проекту його верхню палату – Державну Раду складала б 150 «найкращих і найрозумніших» людей країни, рекомендованих земськими зібраннями, міськими думами, кошовими радами, сенатом («вищим верховним судом»), радами університетів. Третина з них призначалась королем (гетьманом) довічно, а 100 осіб мало обиратися на 6 років земськими або козацькими зібраннями. Нижню палату – Раду депутатів (600 осіб) – передбачалось обирати населенням на 4 роки. Проект не визначав компетенцію і порядок роботи Сейму. Депутати обох палат мали виконувати свої обов'язки на професійній основі, отримуючи винагороду, встановлену законом [1, с.219-220].

12-14 грудня 1918 р. Директорія провела державну нараду у Вінниці з представниками різних політичних партій. На ній йшлося передусім про форму організації влади після гетьманату. Представники УСДРП (незалежні) відстоювали радянську форму організації влади, більшість есерів – парламентську республіку, центральна течія УПСР – «трудоий принцип». Селянська спілка виступала за негайне скликання Установчих зборів. Вищим же органом влади було ухвалено Трудовий конгрес по тому самому принципу: мали право виборів тільки трудові елементи, велика ж буржуазія цього права позбавлялись. Ця модель державності – «диктатура трудового люду» – й була закладена у Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. Декларація проголошувала: «Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу». [2, с.168]. 26 грудня 1918 року Директорія утворила свій перший уряд. В результаті, виконавча влада покладалась на Раду народних міністрів. Трудовий конгрес був скликаний 22 січня 1919 року. Його перша і остання сесія відбулась 23-28 січня 1919 року.

15 листопада 1919 року Директорія припинила своє існування, передавши владу С.Петлюрі. А 18 березня 1921 року Польща підписала у Ризі договір з Радянською Росією, де визнала Українську Соціалістичну Радянську Республіку.

Згідно з прийнятою 30 січня 1937 р. Надзвичайним 14-м Всеукраїнським з'їздом Рад Конституції Української РСР, найвищим органом державної влади в республіці було проголошено Верховну Раду УРСР. Перша сесія вперше обраної Верховної Ради УРСР відбулася 25-28 липня 1938 р. Відтоді у найвищий орган державної влади республіки протягом одинадцяти його скликань громадяни на основі загального, рівного і прямого права обирали спочатку (з 1938 р.) одного депутата на сто тисяч населення, а пізніше (з 1978 р.) - 650 народних депутатів від блоку комуністів і безпартійних. Докорінні зміни в радянській виборчій системі сталися тільки навесні 1989 року, коли загальна кількість депутатів, що мали обиратися до парламенту, становила 450, і вперше за багато років на одне місце претендувало кілька

кандидатів.

Нову сторінку в історії українського парламентаризму відкрила Верховна Рада Української РСР 12-го скликання, яка 16 липня 1990 р. проголосувала за Декларацію про державний суверенітет України. Згідно з Декларацією було скасовано 6 статтю Конституції УРСР про "керівну роль" комуністичної партії і проголошено "розподіл влади" на законодавчу, виконавчу та судову як принцип побудови державного механізму.

24 серпня 1991 р., коли Верховна Рада Української РСР 12-го скликання одностайно проголосувала за "Акт проголошення незалежності України", почалося відродження парламенту в нових умовах молоді суверенної держави. Пізніше, у лютому 2000 р., Верховною Радою України було прийняте рішення про зміну обчислень її скликань. Відтепер 12-е скликання парламенту, що працювало на постійній основі з 1990 р. до 1994 р., стало іменуватися першим скликанням Верховної Ради України, розпочалися реальні процеси становлення нового парламентського інституту в Україні [4].

Верховна Рада України є органом загальної компетенції, оскільки її повноваження стосуються усіх сфер суспільного життя. Повноваження парламенту України закріплені у ст. 85, 92, 95-98, 100 Конституції України [8, с. 173].

Структура Верховної Ради України – це її внутрішня будова. До неї відносять:

1. Голова Верховної Ради України.
2. Перший заступник Голови Верховної Ради України.
3. Заступник Голови Верховної Ради України.
4. Комітети Верховної Ради України.
5. Рада голів комітетів Верховної Ради України.
6. Лічильна комісія Верховної Ради України.
7. Тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України.
8. Тимчасові слідчі комісії Верховної Ради України.
9. Спеціальна тимчасова слідча комісія Верховної Ради України.
10. Депутатські фракції у Верховній Раді України.
11. Погоджувальна рада депутатських фракцій [9, с. 235].

До головних функцій Верховної Ради можна віднести:

- 1) законодавчу функцію;
- 2) представницьку функцію;
- 3) установчу функцію;
- 4) функцію парламентського контролю;
- 5) фінансову функцію;
- 6) зовнішньополітичну функцію [9, с. 207].

Регламент ВРУ передбачає дві процедури обговорення питань на пленарних засіданнях: повну та скорочену. В рамках процедури повного обговорення право на виступ надається депутатам-членам профільного парламентського комітету, які висловили окрему думку щодо розглядуваного питання і не підтримали позицію комітету (3 хвилини); депутату представнику комітету, який розглядав питання, але висновок комітету не був наданий народним депутатам (3 хвилини); депутатам від фракцій (від кожної фракції – по 3 хвилини) та депутатам для висловлення власної позиції (3 хвилини). Загальна тривалість особистих виступів депутатів (висловлення власної позиції) не може перевищувати 15 хвилин, якщо парламентом не прийнято іншого рішення. За процедурою скорочених обговорень приймаються рішення щодо проведення закритих засідань парламенту; щодо одноразової зміни місячного, тижневого, щоденного порядку роботи ВРУ; щодо пропозицій стосовно порядку денного сесії та змін до нього [10, с. 17].

Висновки з даного дослідження. В основі сучасного українського парламентаризму – багатовікова історія вітчизняного державотворення та втілення досвіду функціонування вищих представницьких органів влади в інших країнах. Сучасний український парламентаризм базується на таких європейських традиціях як незалежність та верховенство парламенту, його політична структурованість; підзвітність і підконтрольність парламенту виконавчо-розпорядчих органів; формування уряду на підставі співвідношення сил у парламенті; політична відповідальність уряду.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Єрмолаєв В.М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) / Віктор Миколайович Єрмолаєв. – Х.: Право, 2005. – 272с.
2. Єрмолаєв В.М. Історія вищих представницьких органів влади в Україні: Навч. Посібник / Віктор Миколайович Єрмолаєв – Х.: Право, 2007. – 280 с.
3. З.Ільницька У.В., Крачковський Б.П. Становлення українського парламентаризму та особливості функціонування представницьких органів державної влади на різних етапах історичного розвитку / У.В. Ільницька, Б.П.Крачковський // Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького. Том 11. – № 3(42). – Частина 1. – Львів, 2009. – С. 373-381.
4. Історія українського парламентаризму від Віча Київської Русі до Верховної Ради України [Електронний ресурс] / Бібліотечно-бібліографічні ресурси Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://lib.rada.gov.ua/static/excursion/parliamentaryzm2.html>
5. Малиновський В.Я. Державне управління: Навчальний посібник / В.Я. Малиновський. – Вид. 2-ге, доп. та перероб. – К.: Атіка, 2003. – 576 с.
6. Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині в 1774-1918 рр. / Михайло Васильовия Никифорак. – Чернівці: Рута, 2000. –280 с.
7. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз) / Ю.Павленко, Ю. Храмов. – К.: «Манускрипт», 1995. – 261с.
8. Словська І.Є. Класифікація парламентів за повноваженнями / І.Є. Словська // Держава і право. – 2010. – Вип. 50. – С.172-178.
9. Теліпка В.Е. Конституційне та конституційно-процесуальне право України: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. Е. Теліпка – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 568 с.
10. Чабаненко О. Оцінка стану українського парламентаризму на основі керівних принципів демократичних парламентів / Олена Чабаненко // Часопис ПАРЛАМЕНТ. – 2011. – №2. – С.2-41.

АНОТАЦІЯ

Зубрович Т. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

В статті здійснено історико-правове дослідження розвитку українського парламентаризму в період з ХІХ по ХХІ ст. Автор зосередив увагу на українському представництві в парламентських установах Австро-Угорщини та Росії, на діяльності українських представницьких органів влади в добу національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., на формуванні Верховної Ради УРСР та функціонуванні парламенту незалежної України.

Ключові слова: парламентські установи Австро-Угорщини та Росії, Українська Центральна Рада, Директорія Української Народної Республіки, Верховна Рада України.

SUMMARY

Zubrovych T. HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF UKRAINIAN PARLIAMENTARISM

In the article the historical and legal study of Ukrainian parliamentarism during the nineteenth to twenty-first century. The author focused on the representation of the Ukrainian parliamentary institutions in Austria-Hungary and Russia, the Ukrainian business representative bodies at the period of national liberation struggle of 1917-1920, the formation of Verkhovnoyi Rady URSR and the functioning of the parliament of the independent Ukraine.

Keywords: parliamentary institution of Austria-Hungary and Russia, the Ukrainian Central Rada, Directory of the Ukrainian National Republic, the Parliament of Ukraine.

**ПРОБЛЕМА РЕФОРМУВАННЯ ФЕДЕРАТИВНОЇ СИСТЕМИ ОБ'ЄДНАНОЇ
НІМЕЧЧИНИ**

ФРН – одна з провідних соціальних і правових держав світу, в плані розвитку федеративних відносин в кін. ХХ- поч. ХХІ ст. практично зайшла в конституційно-політичний тупик. Проблема реформування німецького федералізму набула гостроти у зв'язку з приєднанням нових земель у 1990 р. Однак не можна однозначно стверджувати, що проблеми функціонування федеративної системи породжені суто об'єднанням. На необхідність реформування німецького федералізму вплинули фактори, як внутрішньополітичного (об'єднання німецьких земель, державно-управлінські та фінансово-економічні проблеми), так зовнішньополітичного характеру (європейська інтеграція).

Зважаючи на проблеми у функціонуванні федеративної системи об'єднаної Німеччини, тема реформування федералізму є під пристальною увагою німецької науки. Німецькі вчені В.Клут [9], Г.Лауфер, У.Мюнх [10], В.Рудціо [11], Р.-О.Шульце [6] акцентують дослідницьку увагу на структурних проблемах федералізму, взаємовідносинах центру і суб'єктів федерації, трансформації інституційних основ федеративного устрою ФРН та ін. Політико-правова та історична природа німецького федералізму розглянута в працях російських дослідників І. Бусигіної [1], Є. Казак [2], І. Лексина [4]. Основні проблеми федеративної системи ФРН, функціонування владних органів федерального та земельного рівнів висвітлено в дослідженнях українських науковців А.Ключковича [3], О.Нойманн [5]. Слід відмітити, що попри значний інтерес вітчизняної науки до всього спектру проблем пов'язаних з модернізацією державно-владної системи, реформуванням адміністративно-територіального устрою, взаємодії центру і регіонів, ступінь вивчення проблематики німецького федералізму, його реформування є недостатнім і потребує всебічного аналізу.

Метою даної статті є висвітлення основних структурних проблем федеративної системи ФРН, з'ясування перспективних напрямків та основних етапів реформування німецького федералізму.

Впродовж усієї історії ФРН західнонімецька модель федералізму доводила свою ефективність і дієздатність, оскільки її основи були розроблені понад 60 років тому і піддалися незначному реформуванню. Однак, на думку Р.-О. Шульце, всередині федеративної системи ФРН, з самого початку, існували щонайменше чотири структурні проблеми [6, с.13]:

1. Протидіючі сили. В основі централізованої федеративної системи Західної Німеччини два суперечливі політичні принципи: в горизонтальному зрізі (всередині федерації і земель) політичні сили в федеральному та земельних урядах діють відповідно до законів конкуренції і ринку, а по вертикалі (федерація-земля) вони дотримуються політики примирення і згоди.

2. Адміністративний федералізм, що ґрунтується на взаємопов'язаності взаємозалежності елементів системи державного управління, є недостатньо прозорий і підкреслює втрату впливу федеральним і земельними парламентами.

3. Занадто багато політичних суб'єктів володіють широкими повноваженнями «вето». Як наслідок – гальмування процесу прийняття політичних рішень.

4. Неузгодженості в прийнятті рішень між федеральною законодавчою владою і виконавчою владою земель та муніципалітетів.

Сама ідея федеративних відносин потребувала перегляду, оскільки при створенні німецької федерації в сер. ХХ ст. вертикальний розподіл влади розглядався як другорядне завдання. Головною ціллю було недопущення узурпації влади, як це засвідчив сумний досвід Веймарської республіки, та дотримання балансу між гілками влади, рівності і взаємопов'язаності федеральних земель.

З часу створення ФРН, хоч і задля благих цілей, все більше наростали централізаційні та уніфікаційні тенденції, і на кінець 1980-х рр. ФРН, на думку самих німецьких вчених, перетворилася в своєрідну «унітарну федерацію» [9, с.49-50].

Впродовж 1950-80-х рр. моделі «унітарної федерації» і «кооперативного федералізму»

спочатку добре виконували свої завдання щодо розширення законодавчої компетенції федерації, залучення земель до прийняття федеральних рішень, створення спільних інститутів, надання федеральної допомоги землям і вирівнювання соціально-економічної асиметрії, але згодом рівні влади стали занадто залежними один від одного в прийнятті рішень, що в кінцевому рахунку майже паралізувало механізм «конституційної регенерації» [4, с.122]. В результаті втрачалася чіткість і розмежованість компетенції між рівнями влади.

Федерація стримувала політичну свободу земель шляхом широкої законодавчої компетенції і змішаного фінансування, а землі мали можливість через орган земельного представництва (Бундесрат) блокувати рішення федерації. В політичному розрізі негативним було те, що відбувалося розмивання відповідальності рівнів публічної влади і їх політиків, зокрема, перед виборцями.

Процес прийняття рішень потрапляє у т.зв. «пастку політичної взаємозалежності» (Politikverflechtungsfalle), внаслідок якої дієздатність як федерації, так і земель, знижується або паралізується через необхідність узгоджень рішень між рівнями влади, насамперед в сфері законодавства. Процес прийняття спільних рішень в сфері законодавства ускладнюється партійно-політичними суперечностями, що проявляються між владними суб'єктами федерального та земельного рівнів щодо конкретних питань [11, с.327-328].

З приєднанням нових земель старі суперечності поглибилися, а також проявилися нові проблеми в структурі німецького федералізму. Насамперед, збільшилася кількість коаліцій, гравців з правом «вето», гостро проявилися економічні і соціальні відмінності між східними і західними землями.

Таким чином, чимало практичних проблем і дисфункцій німецького кооперативного федералізму не знаходили свого вирішення через складність і непрозорість політико-правових відносин, різних цілей федерації та земель, політичну пов'язаність рівнів влади.

Всі ці труднощі викликали необхідність структурного реформування політичної системи, але довгий час Німеччина не була готова до реформ. І винні в цьому не тільки державні структури. Р.-О. Шульце, серед основних причин гальмування процесу реформування німецького федералізму, виокремлює: колишні успіхи федеративної моделі ФРН; консервативний щодо нововведень електорат; політична культура, яка сфокусована на інститутах влади і орієнтована на принципи загальної згоди; політичні партії та політичні діячі, що уникають нововведень [6, с.13].

Після десятиліття критики спеціалістами, окремими державними діячами, до владної еліти дійшло розуміння необхідності змін. Центральним пунктом реформування федеративних відносин було розмежування компетенції і взаємовідносин між рівнями влади в державі в нових умовах ХХІ ст.

Серед найбільш дискутованих і перспективних напрямків реформи федералізму варто виокремити :

1. Реформування територіального устрою. У зв'язку з об'єднанням Німеччини, усунення конфліктності, вирівнювання економічних диспропорцій між землями, на початку 1990-х рр. була висунута ідея об'єднати західні і східні землі таким чином, щоб вони закрили колишній кордон між двома державами.

2. Реформа компетенції між федерацією і землями. Постає необхідність чітко розмежувати компетенції земель і федерації, відмовитися від рамкового законодавства, розширити компетенцію земель та ін.

3. Відновлення балансу поділу влади між виконавчою та законодавчою органами на земельному рівні. Оскільки в центрі політичного процесу є саме земельний уряд з його реальними управлінськими функціями на противагу обмеженим законодавчим повноваженням ландтагу, це спричинює ряд сумнівних наслідків. По-перше, знижується значення і роль ландтагів, які на практиці мають дуже обмежену сферу діяльності. По-друге, депутати Бундесрату, який складається з представників земельних урядів, неохоче використовують своє право «вето» при «наступі» федерації на компетенції федеральних земель. По-третє, федеративна система, що склалась у Німеччині, веде до мінімізації політичної автономії окремих земель і посилення колективного впливу земельних урядів на політику держави [1]. В реформних проектах йдеться про необхідність послаблення невиправдано гіпертрофованої

політичної ролі земельних урядів і посилення значення ландтагів, їх контролюючих функцій та вплив на законодавство федерального рівня.

4. Участь Бундесрату в федеральному законодавстві. Внаслідок послідовної позиції Бундесрату і Федерального конституційного суду (ФКС) щодо інтерпретації впливу федерального законодавства на інтереси земель, доля федеральних законів, стосовно яких Бундесрат володіє правом вето, в 1949-1993 рр. зростає приблизно з 10 до 55-60% [4, с.130]. Оскільки вибори до Бундестагу і ландтагів відбуваються в різний час, Бундесрат інколи ставав форумом для опозиційних партій, блокуючи федеральне законодавство. Тому скорочення частки законів, що потребують схвалення Бундесратом, стало одним з важливих завдань реформи.

Також пропонуються різні варіанти стосовно зміни способу формування Бундесрату з метою подолання бюрократизму та підвищення прозорості законодавчого процесу: приміром запровадження прямих виборів представників до Бундесрату; включення в склад Бундесрату депутатів ландтагу з метою подолання «засилля» чиновництва в державному органі.

5. Реформа фінансово-бюджетних відносин між федерацією і землями. Серед основних пропозицій: чіткий розподіл податкової бази між федерацією, землями; скорочення фінансового вирівнювання між землями; скасування спільного фінансування федерацією і землями та ін.

В 2003 р. була утворена Комісія Бундестагу і Бундесрату з реформування федеративного устрою. Діяльність комісії з реформування була невдалою, вона не змогла запропонувати такий законопроект, який би влаштував федерацію і всі землі. Серед основних причин, слід назвати, насамперед, відсутність політичної волі та небажання йти на компроміси в питаннях реформування з боку основних політичних сил федерації та земель. Міркування партійно-політичного характеру стали на заваді інституційним реформам та підвищенню адаптивності політичної системи в цілому.

Процес підготовки реформи розпочався лише після виборів до Бундестагу восени 2005 р., в результаті яких була створена «велика коаліція» (Християнсько-демократичного союзу, Християнсько-соціального союзу та Соціал-демократичної партії Німеччини) і досягнуто політичний компроміс з ряду питань реформування. При цьому уряд А.Меркель декларував неодноразово необхідність реформаційних заходів щодо чіткого розмежування компетенції між федерацією і землями, перегляд їх фінансово-бюджетних відносин, розширення повноважень земель та ін.

В травні-червні 2006 р. вперше в історії ФРН були проведені спільні слухання Бундестагу і Бундесрату, присвячені реформі федеративних відносин. Серед цілей, які ставилися на першому етапі реформування, варто виокремити: чітке розмежування компетенції між федерацією і землями; зменшення категорії законів, які потребують схвалення Бундесратом; скорочення змішаного фінансування та ін.

30 червня 2006 р. було ухвалено пакет змін, які вважають наймасштабнішими реформними заходами щодо федеративного устрою з часу прийняття Конституції 1949 р. Закон про зміни до конституції ФРН вступив в дію з 1 вересня 2006 р. [7], означивши перший етап реформи федеративних відносин.

Закон, зокрема, зафіксував наступні основні зміни: скасовано цілий блок т.зв. «рамкових» компетенцій (ст. 75 Основного закону – ОЗ), які перерозподілені між федерацією і землями; конкуруюче законодавство було скорочено і врегульовано по-новому, взамін розширено виключні компетенції федерації та земель; у окремих випадках землі отримали право відступу від регулювання федеральних законів, ухвалюючи т.зв. «відступне законодавство»; скорочено змішане фінансування і спільні цілі федерації і земель; відбулося скорочення ряду законів, які повинні ухвалюватися Бундесратом; змінено конституційні положення, що стосуються участі земель у політиці Європейського Союзу.

Попри суттєві конституційні зміни перший етап реформування зазнав значної критики з боку дослідників, політиків, громадськості. Ряд критиків вказували, що зміни не були настільки кардинальними і послідовними, як очікувалося. Ряд цілей реформування федеративних відносин не було досягнуто або втілено не повністю. Наприклад, кількість законів, що потребують схвалення Бундесрату скоротилася, але значно менше, ніж очікувалося. Також ставиться під сумнів сприятливість для земель змін щодо скорочення змішаного фінансування і

нового регулювання в сфері європейської інтеграції.

Деякі реформені кроки можуть розглядатися як суперечливі із неоднозначними наслідками. Наприклад, на думку О.Нойманн, реформа 2006 р., «надавши значні законодавчі повноваження землям, разом з таким нововведенням, як право відступу, з одного боку, сприяла посиленню ролі ландтагів як форумів здійснення земельної політики і разом з цим надала більше можливостей мешканцям земель впливати на ухвалення земельних рішень; а з іншого – через Бундесрат послабила роль земель в управлінні федерацією» [5, с.11]. Також із запровадженням права відступу може виникнути небезпека т.зв. «законодавчої конкуренції» між федерацією й землями, що може в перспективі стати новим полем для земельних законодавчих зловживань.

Інший важливий напрямок реформування, що не включив перший етап і став на порядку денному після 2006 р., – це реформа фінансово-бюджетних федеральних відносин. Зокрема передбачалися наступні цілі: скорочення і запобігання державній заборгованості; посилення податкової автономії земель; перегляд горизонтальної системи фінансового вирівнювання та ін.

Другий етап реформування розпочався у 2009 р. Політично рішення про подальше реформування було прийнято в рамках великої коаліції з метою здійснити реформи до кінця її строку повноважень в 2009 р. Підготовкою реформи з 2006 р. впродовж двох років займалися представники федеральних та земельних структур в рамках Комісії з модернізації фінансових відносин між федерацією і землями. Комісії вдалося запропонувати компромісний варіант реформи фінансових відносин між федерацією і землями, який отримав підтримку на законодавчому рівні.

В Законі про зміну Основного закону 2009 р. [8] було зафіксовано наступні нововведення федеральної реформи: конституційне закріплення для федерації та земель заборони покриття бюджетного дефіциту за допомогою кредитів; надання «землям-боржникам» консолідованої допомоги; створення інституту для контролю за федеральним та земельними бюджетами.

Другий етап реформування також піддався значній критиці за поверхневність і звуженість перетворень. Як і в рамках першого етапу, прийняті нововведення відрізняються від запланованих масштабних цілей, оскільки початкова мета модернізації і реформування фінансово-економічних відносин і земель була замінена ціллю скорочення і запобігання росту державної заборгованості. Оцінка фінансово-бюджетних реформ має суперечливі відгуки і ускладнюється тим, що деякі зміни вступають в дію тільки в 2016-2020 рр.

Даючи оцінку федеральним реформам 2006-2009 рр., слід взяти уваги ряд факторів, які впливали на їх результативність. Ініціаторами реформ були федеральні землі, які різняться за своїм потенціалом: бідні і багаті, відносно невеликі землі-міста і землі з великою територією та ін. Жоден з суб'єктів федеративних відносин, не бажав відмовлятися від власних інтересів і прав на користь спільного інтересу – усунення проблем і підвищення ефективності системи федералізму, що ускладнювало перспективи реформ. У процесі обговорення запланованих змін стало зрозуміло, що в учасників різні інтереси і цілі, які важко узгодити. Ця обставина ставила під загрозу майбутні перетворення, тому лише завдяки партійно-політичному фактору – зусиллям великої коаліції (ХДС/ХСС-СДПН) було досягнуто компромісу, який задовольнив усіх учасників і дозволив здійснити заплановані перетворення, хоч і в меншому обсязі, ніж потрібно для перебудови федеративної системи.

Окрім протиріч інтересів учасників, на масштабах і результатах реформи позначився сам механізм прийняття рішень, який сформувався в Німеччині. В умовах завищених вимог і правил стосовно досягнення консенсусу і солідарності між учасниками в прийнятті рішень, а також способів блокування колективних рішень, здійснити радикальні перетворення надзвичайно складно.

Також слід наголосити на тих перешкодах реформування системи федеративних відносин, що створюються самими елементами цієї системи, тобто тими суб'єктами та інститутами, які повинні бути реформовані. Складність самореформування є особливістю німецької моделі федерації.

Таким чином труднощі реформування системи федералізму обумовлена різними інтересами учасників федеративних відносин, механізмом прийняття рішень, що визначило компромісний і не достатньо глибокий характер перетворень.

Незважаючи на критику, не заперечується й позитивне значення реформ. Є.Казак,

оцінюючи реформаційні кроки 2006-2009 рр., вказує, що реформа нормалізувала політико-правові відносини між рівнями влади, зачепила інституційні основи німецької федеративної системи, змінивши не тільки компетенційні сфери федерації і земель, але й німецьку модель федерації в цілому [2, с. 24]. Німецька кооперативна модель трансформується в дуалістичну з чітко розмежованою компетенцією і відповідальністю федерації і земель, і доповнюється елементами конкурентного федералізму (шляхом відступного законодавства земель).

Всередині федеративної системи об'єднаної Німеччини окреслилися ряд напрямків з вирішення кола проблем, пов'язаних з прийняттям рішень суб'єктами федерації, їх фінансування, розподілом компетенції між центром і землями, діяльності Бундесрату та ін. Впродовж 2006-2009 рр. були в Німеччині проведені наймасштабніші федеральні реформи з часу заснування ФРН. Реформи сприяли нормалізації політико-правові відносин між рівнями влади в структурі федералізму, оптимізації фінансово-бюджетних відносин між федерацією і землями. Однак ці реформи в своїй основі мали складний компромісний характер і не вирішили всіх проблем. Необхідність подальшого реформування в системі федералізму усвідомлюється управлінцями, політиками, науковцями, громадськістю. Політична система ФРН не консервується, не перебуває в стані стагнації, а робить спроби подолати проблеми та дисфункції і здатна, на нашу думку, на адекватну трансформацію для забезпечення власної ефективності та дієздатності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бусьгіна І.М. Германський федералізм: історія, сучасне становище, потенціал реформування/ І.М. Бусьгіна // Поліс. – 2000. – № 5. – С. 110-120.
2. Казак Е. С. Конституційно-правові реформи федеративних відносин в Росії і Німеччині: автореф. дис. канд. юр. наук: спеціальність 12.00.02 / Казак Елена Сергеевна; Моск. гос. ун-т ім. М. В. Ломоносова. – Москва, 2011. – 29 с.
3. Ключкович А. Федеральна рада Німеччини між представництвом партійних та земельних інтересів / А. Ключкович // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 4. – Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. – С. 181-188.
4. Лексин І.В. Федеративне устроєння сучасної Німеччини: проблеми і напрямки трансформації / І.В. Лексин // Російський юридический журнал. – 2009. – №5(68). – С.121-133.
5. Нойманн О. Ю. Федеральна та земельна законодавча влада та їх вплив на місцеве самоврядування в об'єднаній Німеччині: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. Ю. Нойманн ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса . — К., 2011. — 16 с.
6. Шульце Р.-О. Германський федералізм на перехресті / Райнер-Олаф Шульце // Федерация. – 2003. – Випуск 3 (№3). – С.13-16.
7. Gesetz zur Änderung des Grundgesetzes vom 28. August 2006 // Bundesgesetzblatt. – 2006. – Teil I. – Nr. 41. – S. 2034-2038.
8. Gesetz zur Änderung des Grundgesetzes vom 29. Juli 2009 // Bundesgesetzblatt. – Teil I. – Nr. 48. – 2009. – S. 2248-2250.
9. Kluth W. Föderalismusreformgesetz. Einführung und Kommentierung / Winfried Kluth. – Baden-Baden: Nomos, 2007. – 296 S.
10. Laufer H. Das föderale System der Bundesrepublik Deutschland (8. Auflage) / Heinz Laufer, Ursula Münch. – München: Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit, 2010. – 327 S.
11. Rudzio W. Das Politische System der Bundesrepublik Deutschland / Wolfgang Rudzio. 7. aktualisierte und erweiterte Auflage. – Wiesbaden: VS Verlag für Sozialw., 2006 – 527 S.

АНОТАЦІЯ

Майор О. ПРОБЛЕМА РЕФОРМУВАННЯ ФЕДЕРАТИВНОЇ СИСТЕМИ ОБ'ЄДНАНОЇ НІМЕЧЧИНИ

У статті розглянуто проблему реформування федеративної системи в об'єднаній Німеччині. Встановлено етапи реформування федеративних відносин, охарактеризовано конституційні зміни 2006, 2009 р. та політичний контекст реформ. В статті проаналізовано основні структурні проблеми і дисфункції в системі німецького федералізму, що знайшли свій прояв до і після об'єднання Німеччини. Особлива увага приділяється результатам та оцінкам федеральних реформ 2006-2009 рр.

Ключові слова: Німеччина, федералізм, федеральна реформа, Бундесрат, політична система, федеральні землі.

SUMMARY

Major O. THE PROBLEM OF REFORMING THE FEDERAL SYSTEM OF UNITED GERMANY

The given article is devoted to the problem of reforming of the federal system in the united Germany. The stages of reforming of the federal law system are defined, the constitutional changes of 2006 and 2009 are characterized, the political context of reforms is dealt with. The main structural problems as well as the disfunctions in the system of German federalism are analyzed, as they became apparent before and after the process of uniting Germany. Special attention is paid to the results and assessment of federal reforms of 2006—2009. The author makes the conclusion about the adequate transformation of the federal system of the FRG for insuring of its own efficiency and capacity to function.

Keywords: Germany, federalism, federal reform, Bundesrat, political system, federal lands

УДК 321.013(437)

Наталія МАРДИК
(Ужгород)

ПОДІЛ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Постановка проблеми у загальному вигляді. Одним із геополітичних феноменів останнього десятиріччя ХХ століття в регіоні Центральної та Східної Європи був розпад постсоціалістичних федерацій, виникнення нових незалежних країн та їх бурхливе державотворення. Складовою частиною цього процесу стала дезінтеграція Чехословацької Федеративної Республіки (ЧСФР).

Після „оксамитової революції” у Чехословаччині була сформована демократична політична система, принаймні її інституційний аспект, однак, незабаром, як і в 1968 році, на порядку денному постала проблема державно-правового впорядкування відносин чеського і словацького народів. Варто одразу зазначити, що в перші місяці політичних перетворень головний акцент робився на загальногромадянському й демократичному характері реформ, бо це впливало з програмових положень „Громадянського форуму” у Чехії і „Громадськості проти насилля” у Словаччині. Проте демократизація політичного режиму об’єктивно вела й до постановки питання щодо нових параметрів державно-територіального устрою. Демократичні перетворення 1989 року призвели до зміни у становищі національних меншин країни. Останні отримали гарантії вільного національно-культурного розвитку, захисту громадянських прав та свобод. Наслідком стрімкого зростання національної свідомості серед населення багатонаціональної федерації стала надзвичайна привабливість використання національної ідеї різноманітними силами та діячами як засобу поширення своєї популярності та політичного впливу.

На тлі поглиблення загальноєвропейських інтеграційних процесів з початку 1990-х років, розпад цілісного більш ніж 70-річного федерального союзу чехів і словаків виглядав деструктивним процесом. Але логіка наступних подій засвідчила, що в рамках незалежних Чеської Республіки (ЧР) і Словацької Республіки (СР) системні громадсько-політичні і соціально-економічні перетворення відбувалися значно швидше, ніж під час існування федеративної держави періоду 1990-1992 років. Тому до стратегічної мети кожної із постсоціалістичних держав Центрально-Східної Європи – становлення консолідованої демократії та вступу до об’єднаної Європи – Чехія і Словаччина йшли нестандартним шляхом: дезінтеграція цілісної держави – прискорення процесів демократизації в національно-специфічних умовах – інтеграція з об’єднаною Європою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Слід зазначити, що проблемі дезінтеграції Чехословаччини присвячена увага багатьох вчених – суспільствознавців. Одним з найвідоміших сучасних дослідників, який приділив увагу подіям у Чехословаччині даного періоду був чеський науковець Е. Стейн [10]. Зазначені проблеми перебувають у центрі уваги Я.Рихліка [9], К.Водички [1] і В.Кнаппа [3]. Дані автори насамперед аналізують ключові

чинники, що привели до поділу Чехословаччини, а також вплив цієї події на подальшу долю чехів та словаків.

У вітчизняній політичній науці вищеназвана тематика також є досить популярною. У даному контексті можна згадати праці В.Лемака [4], В.Приходька [6;7], Ю.Юрійчука [8], О.Передрія та І.Сюска [5]. Вони розглядали факт поділу Чехословаччини насамперед з історичної та юридичної точок зору.

Таким чином, проаналізувавши праці зарубіжних та українських вчених, ми можемо зробити висновок, що проблема поділу Чехословаччини досліджена в різних аспектах, які дають нам можливість комплексно зрозуміти особливості суспільно-політичного життя чехословацького суспільства того часу. Однак, ані в зарубіжній, ані у вітчизняній науці не розглянуто дану подію з політологічної точки, зокрема як складовий елемент демократичного транзиту.

Формулювання цілей статті. Виходячи з вищесказаного автору видається доцільним дослідити специфіку поділу Чехословаччини саме в контексті процесів демократизації суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конституційне припинення чехословацького федеративного союзу, яке варто вважати специфічною цивілізованою центральноєвропейською моделлю назвали „оксамитовим розлученням”, позаяк так само, як і „оксамитова революція”, воно носило мирний характер. Вирішення всього комплексу питань розлучення ще на підготовчому етапі саморозпуску єдиної держави зберегло основи тісного співробітництва між уже незалежними ЧР і СР. Чехословацькі відносини в наступний період не були переобтяжені комплексом федеральних „історичних кривд”. Самостійні Чехія і Словаччина надалі не переймалися так багато проблемами врегулювання двосторонніх стосунків, як, наприклад, балканські чи пострадянські держави, а сконцентрувалися на прискоренні внутрішніх реформ і перетворень. Отже, плинний, договірний і конституційний характер саморозпуску ЧСФР створив сприятливі умови для розгортання процесу переходу до демократії у ЧР і СР.

Чеський науковець К.Водичка виділяє основні причини поділу Чехословацької Федеративної Республіки [1, с.129]. По-перше, це були історичні чинники. Чехословацька держава була побудована на політичній фікції наявності „чехословацької нації”, однак цій ідеологічній конструкції протистояв реальний чехословацький дуалізм з культурним, релігійним, політичним та економічними вимірами, який не вдалося подолати за сімдесят чотири роки спільного існування. Цей дуалізм коренився насамперед в різному історичному розвитку обох держав до їх воз'єднання в рамках єдиної країни, в якій не відбулося зближення ціннісних систем та мотивів національних спільнот та еліт. Проявилася дана тенденція і в державному устрої Чехословаччини, що не відображав наявності двох народів. А політичні реалії у часи так званої „нормалізації” полягали в тому, що всі важливі рішення приймалися центральними партійними органами в Празі, словацькому народові фактично була відведена роль „молодшого брата”. Все це призвело до того, що словаки недостатньо мірою ідентифікували себе з Чехословаччиною.

Детальний аналіз історії співжиття цих двох народів дає нам можливість стверджувати, що між чехами та словаками завжди були проблеми міжнаціонального характеру. У даній ситуації можна говорити навіть про існування паралельних суспільств. Власне створення Чехословацької Соціалістичної Республіки було своєрідним „шлюбом по-розрахунку”, адже їх об'єднання було обумовлене тогочасними політичними реаліями та геополітичною ситуацією. Тому їх розпад, який на перший погляд видається нелогічним, насправді є цілком закономірним.

Питання незалежності Словаччини набуло актуальності після „оксамитової революції”. Позаяк демократизація дозволила активно діяти крайнім силам націоналістичного спрямування, що до недавнього часу не могли вільно існувати в країні, можливість заявити про свої проблеми та політичні претензії отримали чисельні групи національних меншин. З точки зору демократії було цілком логічним, що слідом за звільненням окремої особистості повинно прийти звільнення національних одиниць, представники яких вважали своє становище у країні нерівноправним. Громадяни країни отримали можливість організувати власні політичні групи для захисту своїх інтересів. І тоді Словаччина виявила своє невдоволення, яке спочатку вилилося у дискусію з приводу найменування спільної держави. Полеміка з приводу назви

країни у 1990 році, на думку Я.Рихліка, ініціювала „війну слів”, яка стала першим відкритим чехословацьким конфліктом [9, s.116].

Другим суттєвим чинником була різниця між чеською та словацькою політичними культурами. Після виникнення у 1918 році Чехословаччини можна вести мову не про існування чехословацького соціуму, а про окремі чеське та словацьке суспільства, а відповідно і про наявність чеської та словацької політичних культур. Цей факт підтверджує те, що з березня-квітня 1990 року у федерації намітилася тенденція, котра не сприяла консолідації народів, що в ній проживали, проте відображала їх ментальні особливості. Якщо в Чеській Республіці на перший план виходили проблеми становлення демократичних інститутів і радикальних економічних перетворень, то словацьке суспільство поступово все більше переймалося проблемами, пов'язаними з національним розвитком.

Третьою причиною стала адаптаційна криза при переході до демократії та ринкової економіки. Цей фактор перебуває в тісному взаємозв'язку з попереднім чинником дезінтеграції ЧСФР. Перехід від адміністративної до ринкової економіки та від однопартійної до плюралістичної системи став справжнім випробуванням для цієї країни. Економічний розвиток Чехословаччини в 1990-1992 роках можна назвати в цілому успішним. Чехословацька економіка стояла на високому рівні розвитку порівняно зі своїми східноєвропейськими сусідами. Країна мала відносно невисокі зовнішні борги, розвинену інфраструктуру, кваліфіковану робочу силу.

Однак, у ході економічних реформ у двох республіках Чехословаччини проявилася диспропорція. Незважаючи на адекватність та синхронність заходів, що вживалися в обох суб'єктах федерації, більшим успіхом вони увінчалися в чеських землях. Словацька економіка була значно вразливішою до негативних наслідків, якими супроводжувалася реформа. Як віддаленіша від Західної Європи, менш приваблива та відома для західних інвесторів, Словаччина потерпала від однобічної структури своєї економіки. У роки існування ЧССР урядова політика, що проводилася в економіці, була спрямована на посилення розвитку важкої індустрії на території Словаччини і не супроводжувалася адекватними змінами в інших галузях економіки. Це призвело до значної асиметрії в економічній структурі республіки. У реальній дійсності багато невеликих міст та містечок у Словаччині повністю залежали від функціонування того чи іншого великого промислового об'єкта, що часто випускав продукцію військового призначення. Закриття такого підприємства або певні труднощі в його роботі, викликані структурними змінами в економіці, означали катастрофу для мешканців багатьох залежних від нього населених пунктів. Таке становище не могло не привести до відповідних соціальних загострень та політичних наслідків, зокрема, зростання впливу лівих та крайніх націоналістів у Словаччині. На момент проведення парламентських виборів у червні 1992 року загальний рівень безробіття по Чехословаччині склав 5,5% працездатного населення. Ця цифра різко контрастувала з рівнем безробіття у суб'єктах федерації: у Словаччині – 11% та у Чеській Республіці – 3% [9, s.89].

Слід зазначити, що і стартові можливості Чехії були набагато кращими. Це можна пояснити такими причинами: по-перше, Чехія отримала у спадок вже розвинені державні інститути та висококваліфікований апарат (зокрема, Міністерство закордонних справ та Національний банк Чехословаччини); по-друге, Чехія вже мала історичний досвід побудови власної держави і протягом усього існування Чехословацької держави відігравала провідну роль у визначенні основних напрямків внутрішньої та зовнішньої політики; і, по-третє, перед чеським урядом та суспільством проблема утвердження нової національно-державної ідентичності не стояла так гостро, як перед словаками. Економічні можливості обох країн також дещо відрізнялися, причому чеська економіка знаходилася у кращому становищі, ніж словацька [8, с.78].

Важливим чинником дезінтеграції стало утворення в процесі демократизації в Чехії та Словаччині 1990-1992 роках абсолютно автономних партійних систем. Цьому сприяв складений із серйозними недоліками виборчий закон, який дозволяв політичній партії входити не лише до Національної ради відповідної республіки, але й у Федеральні збори, за умови подолання відповідного бар'єру лише в одній з двох республік.

Громадяни Чехословаччини і нова політична еліта не мали на початку 1990-х років досвіду демократії, що мало негативний вплив на подальший політичний розвиток. Демократія

пов'язана з конфліктами, які повинні вирішуватися публічно. Пересічних громадян дратували довготривалі суперечки політиків та неспроможність дійти консенсусу у питанні стосовно нової моделі державного устрою. Крім цього, поділу також сприяли засоби масової інформації, які певною мірою є відповідальними за поляризацію суспільної думки чехів та словаків. Е.Стейн вважає, що аналіз причин та можливих наслідків розпаду ЧСФР у засабах масової інформації був поверховим, так як вони некритично ретранслявали думку політиків і в основному відстоювали інтереси свого народу [10, s.133].

Негативну роль відіграла також „постсоціалістична паніка”, нездатність громадян визначити свою політичну ідентифікацію після краху посттоталітарних структур. Атомізація суспільства породила попит на харизматичного лідера. Це був час рішучих популістських політиків типу В.Мечіара та В. Клауса, котрі не охоче йшли на компроміси.

Четвертим фактом дезінтеграції ЧСФР можна вважати відсутність ефективної конституції. Чехословаччині після листопадових подій 1989 року довелося зіткнутися зі складною ситуацією в плані своєї конституції. Проблема полягала в тому, що на початок 1990-х років не вдалося прийняти нову демократичну та функціонуючу конституцію. Адже Основний закон часів „празької весни” продовжував діяти і після „оксамитової революції”, але він не сприяв пошуку демократичного консенсусу. Його положення, яке забезпечувало право вето однієї десятої частини обраних в одній з двох республік депутатів Федеральних зборів, запрограмувало конституційну кризу. Автори конституційного закону чехословацької федерації 1968 року не розраховували (власне вони і не могли цього завбачити) на те, що в майбутньому чехи та словаки проголосують за протилежні політичні орієнтації і різні моделі державного устрою. Конституція ж 1968 року передбачала єдність обох суб'єктів федерації в парламенті.

Останнім, але одним з вирішальних чинників розпаду Чехословаччини були інтереси нових еліт. Поділ ЧСФР не був наслідком прагнень емансипації та патріотизму чеського і словацького народів. Згідно соціальних опитувань, більшість чехів та словаків ніколи не висловлювалися за державну незалежність. У 1992 році на питання дослідників з приводу відчуттів у зв'язку з поділом держави у відповідях превалювали меланхолійні настрої. Були наявними тенденції боязні не тільки економічних наслідків, а й того, що дезінтеграція призведе до розриву соціальних та сімейних контактів. Урядова коаліція Словаччини В.Мечіара використовувала словацький націоналізм як інструмент посилення своєї влади, що викликало етнічні конфлікти [1, с.133]. Проте реальністю є те, що не народи, а політики і політичні сили ділять єдину державу. Дану тезу підтвердили і парламентські вибори 1992 року. Саме тоді відбулися останні спільні вибори до парламентів ЧСФР, ЧР та СР, які і закріпили різницю у політичній орієнтації органів влади обох республік. На виборчі дільниці у Чехії прийшло 80,08% виборців, а в Словаччині – 84,2% [12].

Суттєвим є той факт, що в своїх передвиборчих програмах жодна з партій не висувала сепаратистські гасла. Програма ГДП передбачала збереження федерації, але на якісно новому рівні. РЗДС виступав за конфедерацію та утворення самостійної Словаччини. Ідею федерацію в Словаччині підтримували соціал-демократи. Проти відокремлення Словаччини виступали й угорські партії, які боялися конфліктів на національному ґрунті.

Результати загальнодержавних і республіканських виборів 1992 року підтвердили принципово різну соціально-економічну і політичну орієнтацію громадян Чехії і Словаччини. Населення Словаччини підтримало лівоорієнтовані партії, що обіцяли пом'якшити негативні наслідки економічних реформ шляхом надання ширших соціальних гарантій, та націоналістичні організації. Прибічники ж радикальних економічних реформ, що виступали за збереження єдиної держави у формі федерації, перемогли у Чехії. Відповідно чеські виборці віддали перевагу правій Громадянській демократичній партії В.Клауса – 29,73% голосів, а словацькі – пронаціональному Руху за демократичну Словаччину В.Мечіара – 37,26% голосів [12].

Вибори серйозно ускладнили політичну ситуацію в країні. У перші ж дні після обрання нового складу законодавчих органів виявилися серйозні розбіжності між В.Клаусом, лідером коаліції ГДП-ХДП, що перемогла у ЧР, та В.Мечіаром, лідером РЗДС, що прийшов до влади у СР, з питань формування майбутнього федерального уряду. Новий парламент СР задекларував 14 липня 1992 року прагнення до розширення суверенітету Словаччини як суб'єкта

міжнародного права. Уряд Чехії у відповідь на це заявив про застосування заходів, необхідних для самостійного державного існування ЧР в разі виходу Словаччини зі складу федерації. Відповідно в Чехословаччині виникла дискусія з приводу проведення всенародного опитування. Однак пропозиція щодо проведення загальнодержавного референдуму з питання поділу (чи збереження) федерації не була втілена, на думку В.Лемака, з кількох причин. По-перше соціологічні опитування засвідчували можливі наслідки такого референдуму. В обох частинах країни (в Чеській Республіці – 31%, у Словацькій Республіці – 32 % опитаних) більшість людей в той час вважало основною причиною дезінтеграції „угоду політичних представників від ГДП і РЗДС, тобто нездатність домовитися між собою про інше”. По-друге, наслідки такого референдуму могли бути різними в республіках: до прикладу позитивним для збереження федерації у Чеській Республіці, але негативним – у Словацькій Республіці. За такої розкладки голосування наслідки референдуму не стали б виходом із конституційної кризи. У такому випадку на порядок денний постало би питання виходу Словаччини із складу спільної держави, чого бажало уникнути з вищенаведених мотивів політичне керівництво цієї республіки. Словацьке керівництво намагалося чітко дотримуватися політичних домовленостей про поділ федерації [4, с.119]. Тому було прийнято рішення, що долю федерації визначить політична еліта обох республік.

У ході переговорів 22-23 липня 1992 року щодо майбутнього країни між урядами В.Клауса та В.Мечіара виявилось, що чеська сторона заперечує можливість утворення конфедерації, а словацька – не погоджується на подальше існування федерації. В результаті, сторони дійшли згоди щодо контрольованого поділу Чехословаччини на дві держави, запропонувавши Федеральним зборам ухвалити відповідні законопроекти. Добровільна відставка президента В.Гавела напередодні переговорів – 20 липня – стала зовнішнім проявом безвихідного політичного становища, в яке потрапила ЧСФР.

25 листопада 1992 року Федеральні Збори ЧСФР, з перевагою всього у три голоси, прийняли закон припинення існування Чехословацької федерації (мав уступити у дію 31 грудня 1992 року), а вже 16 грудня Чеська національна рада схвалила Конституцію самостійної чеської держави.

Аналіз суспільно-політичної ситуації в Чехословацькій федерації дає підстави стверджувати, що національне питання стало „розмінною монетою” у виборчій кампанії 1992 року. Адже внаслідок стрімкого зростання національної свідомості серед населення багатонаціональної федерації стала надзвичайно привабливою перспектива використання національної ідеї різноманітними силами та діями як засобу поширення своєї популярності та політичного впливу. Зокрема, такими амбіційними політиками були В.Клаус та В.Мечіар [8, с.94].

Той факт, що поділ Чехословаччини пройшов у цивілізованій формі на відміну від Югославії та СРСР, має історичне пояснення. З усіх країн ЦСЄ Чехословаччина ще в довоєнні роки виділялася як країна з достатньо розвинутими інститутами громадянського суспільства, з традиціями гуманізму, віротерпимості, плюралізму. Політична стабільність тут поєднувалася з більш розвинутою порівняно з сусідами економікою. Це дозволило їй народу уникнути фашистського режиму. Мирним шляхом пройшли в ній як комуністичний переворот у лютому 1948 року, так і „оксамитова революція” 1989 року. Саме це і дало можливість спрямувати процес поділу Чехословаччини та утворення нових незалежних держав у конструктивне русло.

Висновки. Таким чином, незважаючи на те, що розпад федерації викликав щирий жаль у багатьох чехів, керівництво республіки та її політична еліта зуміли досить ефективно використати новий статус Чехії. Проголошення незалежності Словаччини стало для Праги можливістю позбутися основної причини серйозних внутрішньополітичних конфліктів, що негативно впливали на становище країни протягом останніх двох років. Суперечності, що існували у відносинах між керівництвом двох республік, політичними та економічними елітами обох частин федерації, не дозволяли достатньо рішуче проводити певну політичну лінію, примушуючи політичних діячів у Празі та Братиславі постійно шукати компромісу та можливості узгодження взаємних інтересів, що часто носили досить суперечливий характер. Відмовившись від федерації, провідні політичні сили та їхні лідери, керівництво Чеської Республіки розв'язали собі руки у справі реалізації власного бачення процесу реформування суспільства, держави та народного господарства. Все це дало можливість Чеській Республіці

статі розвинутою європейською державою, яка може слугувати еталоном для інших країн. Чехія фактично продовжила традиції Чехословацької Республіки, а Словаччині довелося розпочати пошук власної ідентичності.

Вищенаведені тези наводять нас на такий висновок – мирне, конституційно-договірне припинення чехословацької федерації в 1992 році відіграло важливу роль у прискоренні демократизаційних процесів, завершені перехідного періоду та перетворенні Чехії та Словаччини в стандартні європейські держави. Тобто як показує чехословацька практика, дезінтеграція може мати позитивні наслідки і навіть сприяти процесам демократизації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Водичка К. Раздел Чехословакии – десять лет спустя / Карел Водичка // Социологические исследования. – 2003. – № 10. – С. 129-133.
2. Задорожнюк Э. Чешско-словацкие отношения: от „режима нормализации” 1969 года к „бархатной” революции 1989 года / Элла Задорожнюк // Новая и новейшая история. – 2005. – № 6. – С. 15-33.
3. Кнапп В. О государственном договоре между Чешской и Словацкой республиками / Виктор Кнапп // Общественные науки и современность. – 1992. – № 3. – С. 164-169.
4. Лемак В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації / Василь Лемак. – Ужгород: „Ліра”, 2002. – 248 с.
5. Передрій О. Розлучення по-чехословацьки / Олександр Передрій, Іван Сюсько // Політика і час. – 1993. – № 3. – С. 55-59.
6. Приходько В. „Ніжна революція” в Чехословаччині та формування нової внутрішньої політики країни / Володимир Приходько. – Ужгород: Госпрозр. ред. – вид. відділ ком. інф, 1999. – 96 с.
7. Приходько В. Розпад чесько-словацької федерації в контексті постсоціалістичної трансформації / Володимир Приходько // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 11 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. Вегеш (гол. ред.), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін. – Ужгород: Видавництво „Вісник Карпат”, 2004. – С. 204-211.
8. Юрійчук Ю. Національний фактор у суспільно-політичному розвитку Чехії та Словаччини (1989 – середина 1990-х рр.): дис..... кандидата іст. наук: 07.00.02 / Юрій Юрійчук. – Чернівці, 2000. – 188 с.
9. Rychlík J. Rozpad Československa. Česko-Slovenské vztahy 1989-1992 / Ján Rychlík. – Bratislava: Veda, 2002. – 458 s.
10. Stein E. Česko-Slovensko: Konflikt, roztržka, rozpad / Eric Stein. – Praha: Academia, 2000. – 370 s.
11. The End of Czechoslovakia / [ed. by J. Musil]. – Budapest, London, New York: Central European University Press, 1995. – 283 s.
12. Офіційний сайт Національної виборчої комісії Чеської Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volby.cz>

АНОТАЦІЯ

Марадик Н. ПОДІЛ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У даній статті автор досліджує специфіку поділу Чехословаччини в контексті процесів демократизації суспільства. Унікальним в практиці транзитології є те, що Чехословаччина в ході демократичного транзиту розпалася на два суверенні державні утворення – Чеську й Словацьку республіки. Однак цей факт не завадив успішному утвердженню демократії в Чеській Республіці. Навпаки – мирне, конституційно-договірне припинення чехословацької федерації відіграло важливу роль у прискоренні демократизаційних процесів, закінченні перехідного періоду та перетворенні Чехії в стандартну європейську державу.

Ключові слова: дезінтеграція, демократизація, «оксамитове розлучення», федерація, Чехословаччина.

SUMMARY

Maradyk N. DIVISION OF CZECHOSLOVAKIA IN THE CONTEXT DEMOCRATIZING PROCESSES

In this article the author analyzes the specific division of Czechoslovakia in the context of democratization of society. Unique in transitology practice is that of a democratic Czechoslovakia during transit split into two sovereign governmental entities - the Czech and Slovak Republics. However, this fact did not prevent the successful establishment of democracy in the Czech Republic. On the contrary - a peaceful, constitutional and contractual termination of the Czechoslovak federation was instrumental in accelerating democratizing processes, the end of transition and transformation of the Czech Republic in the standard European country.

Keywords: disintegration, democratization, «velvet divorce», federation, Czechoslovakia.

АНАЛІЗ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ОСНОВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ЇХ ВІДПОВІДНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКИМ ПРАВОВИМ СТАНДАРТАМ МІСЦЕВОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Загальновідомо, що становлення місцевого самоврядування є надзвичайно складним та суперечливим процесом для будь-якої країни, яка, спираючись на різні історичні та національні чинники, різний рівень соціально-економічного розвитку, особливості правових систем має особливу, власну модель місцевого самоврядування. Однак, це не заважає європейським країнам керуватися одними й тими самими цінностями, а саме європейськими правовими стандартами місцевого самоврядування. Тому тільки доведення до кінця довготривалої реформи місцевого самоврядування з урахуванням європейських правових стандартів місцевого самоврядування дозволить говорити про утвердження в Україні реального громадянського суспільства та правової держави.

На сьогоднішній день інститут місцевого самоврядування як невід'ємного елемента громадянського суспільства та правової держави необхідно розглядати в контексті конституційної, політичної, адміністративної та муніципальної реформ, адже саме з ними пов'язане сьогоднішнє розв'язання розвитку Української держави. Конституційно-правова основа місцевого самоврядування покликана забезпечити функціонування ефективного та дієздатного місцевого самоврядування, що є окремою формою народовладдя та інструментом задоволення потреб громадян України через створення необхідних умов надання громадських послуг [32].

За тривалі роки реформування чинної державної системи стабільна правова база місцевого самоврядування в Україні так і не була створена. Тому зазначена проблема набула особливої актуальності на сьогоднішній день, коли вирішуються питання входження України до Європейських Спільнот. А колізії, які виникли у законодавстві потребують подальшого вдосконалення. Внаслідок цього варто відмітити, що орієнтиром для проведення комплексу реформ щодо модернізації системи державного управління, децентралізації державної влади, а також функціонування дієвого інституту місцевого самоврядування, на нашу думку, мають стати європейські стандарти місцевого самоврядування [10], якими є політико-правові документи, що встановлюють комплекс норм, правил та вимог до системи врядування на регіональному рівні, спрямованості регіональної політики держави, в яких з метою добровільного багаторазового застосування встановлюються певні характеристики врядування на регіональному рівні, правила формування регіональної політики та принципи її запровадження [4, с. 315-348].

Для більш глибокого осмислення даної проблеми ми спиратимемось на наступну нормативну базу даного дослідження, а саме: Конституція України [19], Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [16], Європейська Хартія місцевого самоврядування [13], відповідні укази Президента України [31], рекомендації Комітету місцевих і регіональних влад Європи [26] та ін. Науково-теоретичним фундаментом роботи будуть дослідження Н. Антонової [3, с. 13-16], В. Баштаніка та В. Лукашкової [6, с. 274-283], В. Волкова [7, с. 324-335], Т. Вюртенбергера [8, с. 26-29], В. Григор'єва [11], Ю. Делії [12, с. 13], В. Журавського [15, с. 131-135], В. Керецмана [18, с. 51-55], М. Орзіха [22, с. 105-137]. Особливої уваги, враховуючи аналіз та досвід застосування європейських правових стандартів у місцеве самоврядування в Україні, заслуговують розробки таких вітчизняних науковців, як В. Авер'янов, М. Баймуратов, О. Батанов, В. Барвіцький, В. Борденюк, В. Кампо, І. Коліушко, В. Куйбіда, В. Погорілко, М. Пухтинський, Ю. Тодика, В. Трояновський та ін. Значну увагу також в даній роботі буде приділено дослідженню європейського досвіду регіональної політики. Проте загалом констатуємо відсутність в Україні комплексних наукових досліджень, присвячених стану імплементації європейських правових стандартів місцевого самоврядування у правову систему України.

Тому метою даної роботи є аналіз конституційно-правових основ місцевого самоврядування в Україні та їх відповідність європейським правовим стандартам.

Початок становлення незалежної Української держави, внаслідок демократизація суспільства стало одним з важливих кроків у процесі формування політичних інститутів, у тому числі й інституту місцевого самоврядування, які повинні були забезпечити наближення управління до громадян, сприяти інтеграції України в європейський демократичний простір та створити надійний фундамент для впровадження нових законодавчих реформ у галузі місцевого самоврядування відповідно до міжнародних стандартів, прийнятих державами світу в рамках міжнародних міждержавних організацій [29].

Загалом, якщо говорити про процес створення міжнародних стандартів, то варто відмітити, що останні стали віддзеркаленням інтеграційних процесів, які відбувалися на території західноєвропейських держав. Вони розпочалися з моменту створення Ради Європи, яка стала першою європейською міжурядовою організацією після Другої світової війни. Саме Рада Європи проголосила принципи організації місцевої влади, яких дотримуються всі демократичні держави Європи. Розробила перші комплексні акти з питань місцевого самоврядування. Одним з таких документів стало підписання Європейської хартії місцевого самоврядування, що посилює різнорівневу інтеграцію, у тому числі й на місцевому рівні і призвело до зіставлення систем управління місцевих органів влади в різних країнах та пошуку підходів до їх подальшого розвитку [5].

Європейська Хартія місцевого самоврядування (далі – Хартія) на сьогоднішній день є основним міжнародно-правовим документом для держав-членів Ради Європи. Вона набула чинності та стала відкритою для підписання країнами-членами з 15 жовтня 1985 р. За своєю суттю Хартія спрямована на утвердження і захист самостійності місцевого самоврядування як фундаментального принципу демократичного конституційного устрою країн Європи [14]. Більше того, Хартія у своїй основі пропонує реалізацію безліч моделей місцевого самоврядування, звісно відповідно до національних особливостей країн-учасниць, хоча все ж певна стандартизація засад місцевого самоврядування залишається [25, с. 142].

Щодо України, то остання, взявши курс на європейську інтеграцію, зобов'язала себе здійснювати розробку будь-якого законодавства у сфері місцевого самоврядування та регіонального розвитку із обов'язковим врахуванням відповідних правових актів Ради Європи (в тому числі Хартії). [17, с. 119-126]. Україною були прийняті ряд документів, які засвідчили про її євроінтеграційний курс, а саме: Укази Президента України від 11 червня 1998 р. «Про затвердження Стратегії інтеграції України до ЄС» [31], від 14 вересня 2000 р. «Про програму інтеграції України до ЄС» [30], постанова Верховної Ради України від 17 січня 2002 р. «Про рекомендації за підсумками парламентських слухань з питань реалізації державної політики інтеграції України до ЄС» [23] тощо.

Однак, незважаючи на все вищесказане, аналіз нормативно-правової діяльності Кабінету Міністрів України стосовно її відповідності європейським стандартам місцевого самоврядування засвідчує, що він ще не усвідомлює ключового значення Хартії для розвитку наших територіальних колективів. Як вказано у фундаментальній колективній монографії «Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні», аналітична записка Уряду до парламентських слухань «Регіональна політика та місцеве самоврядування в Україні» (16 квітня 2003 р.) Хартію згадує тільки у зв'язку з транскордонним співробітництвом [2, с. 141].

Так, згідно зі ст. 9 Конституції України Хартія є частиною національного законодавства України [19]. Ратифікована вона була в липні 1997 р. Після прийняття Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» парламент ратифікував Хартію без будь-яких застережень [29], однак це призвело до проблем щодо її практичного втілення. Так, Верховна Рада України ратифікувала Хартію у 1997 р., а її офіційний переклад та опублікування відбулося лише у 2002 р. Тобто п'ять років Хартія практично не мала чинності, оскільки жоден судовий орган не міг би посилатися на її положення [20].

Необхідно підкреслити, що повноцінна реалізація Хартії в Україні можлива лише відповідно до чинної Конституції України. Звісно багато положень чинної Конституції України фактично ґрунтуються на положеннях Хартії, що є цілком логічним, оскільки відповідає європейському вибору України. Наприклад, місцеве самоврядування визнається і гарантується на рівні Конституції України. Статті 140 і 143 Конституції України частково запроваджують принцип субсидіарності. Конституційні принципи організації системи місцевого

самоврядування в Україні також співзвучні з деякими положеннями Хартії [14, с. 6]. Водночас, незважаючи на все це, ціла низка принципів Хартії не реалізуються нашою державою, а деякі з них вступають у суперечність із конституційними засадами місцевого самоврядування, передбаченими національним законодавством. Передусім, це стосується визначення первинної основи місцевого самоврядування в Україні. Відповідно до ч.1 ст. 3 Європейської хартії місцевого самоврядування основу місцевого самоврядування складає орган місцевого самоврядування, а згідно зі ст. 140 Конституції України та ст. 6 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», основу складає територіальна громада. Більше того, в законодавстві встановлюється заборона будь-яких обмежень права громадян України брати участь у місцевому самоврядуванні залежно від їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та ін. переконань, статі, етнічного та соціального походження, а також терміну проживання на відповідній території, за мовними чи іншими ознаками (ст. 3 Закону). Таким чином, громадяни України реалізують своє право на участь у місцевому самоврядуванні на підставі до відповідних територіальних громад [24].

Виходячи із змісту п. 2 ст. 3 Хартії, ст. 140 Конституції України та ст. 2 Закону, згідно з якими місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через відповідні органи місцевого самоврядування, до системи місцевого самоврядування повинні відноситися всі форми прямої демократії.

В Законі формам безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого життя присвячено окремі статті: 7,8,9,13. Однак, у ст. 5 Закону форми безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення не визначаються як один з невід'ємних її елементів. Зазначене дає підстави нам робити наступний висновок: ст. 5 Закону не повною мірою узгоджується із п.2 ст. 3 Хартії, ст. 140 Конституції України та ст. 2 Закону. Тобто, щоб усунути певну неузгодженість між положеннями Хартії та вітчизняного законодавства у сфері регулювання місцевого самоврядування, необхідно внести відповідні зміни до ст. 5 Закону, де повинно бути чітко прописано, що однією із складових системи місцевого самоврядування є форми безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення.

На наступному, на чому б хотілося привернути нашу увагу, це спеціально-дозвільного принципу діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування, передбаченого ст. 19 Конституції України, а також законодавчого позбавлення можливості районних та обласних рад мати свої власні виконавчі органи. З огляду на це, наголосимо, що Конгрес місцевих та регіональних влад Європи на своїй V сесії, посилаючись на ст. 3 параграфу 2 Європейської Хартії місцевого самоврядування, рекомендував Україні надати обласним і районним радам законодавчу можливість мати свої власні адміністративні органи, підзвітні їм та відповідальні перед ними [27].

Загалом варто відмітити, що згідно із положеннями Хартії та Всесвітньої декларації місцевого самоврядування, важливими ознаками повноцінності місцевого самоврядування є їх правова, організаційна та матеріально-фінансова самостійність (автономія).

Суть правової автономії полягає у тому, що місцеве самоврядування, його органи мають свої власні повноваження, визначені Конституцією України або законами. Ці повноваження, як зазначено в Хартії, мають бути повними та виключними, тобто такими, що не належать одночасно іншим органам. Орган місцевого самоврядування повинен мати повну свободу дії в межах своїх повноважень (ст. 4 Європейської хартії про місцеве самоврядування, ст.3 Всесвітньої декларації місцевого самоврядування).

Суть організаційної автономії полягає в тому, що органу місцевого самоврядування має бути гарантована можливість самостійно встановлювати свою структуру, яка б забезпечувала б йому ефективне управління. У міжнародно-правових документах з питань місцевого самоврядування передбачається також, що цей орган не підпорядковується іншим органам, а контроль за його діями припускається лише для забезпечення законності та додержання конституційних принципів місцевого самоврядування (ст. 6,8 Європейської Хартії, ст.5,7 Всесвітньої декларації).

Матеріально-фінансова автономія полягає в тому, що органи місцевого самоврядування повинні мати право на володіння і розпорядження власними коштами, достатніми для виконання своїх функцій (ст. 9 Європейської Хартії, ст. 8 Всесвітньої декларації) [21].

Підписання Україною Хартії мало наслідком приведення внутрішньодержавного

законодавства у відповідність із положеннями Хартії, зокрема у законодавстві України з місцевого самоврядування було визначено його правову, організаційну та матеріально-фінансову основи.

Правовою основою місцевого самоврядування в Україні є: Конституція України, Закони України: «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про вибори депутатів Автономної республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», «Про місцеві державні адміністрації», «Про столицю України – місто-герой Київ», «Про орган самоорганізації населення» та інші нормативно-правові акти.

Відповідно до Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», організаційною основою місцевого самоврядування в Україні є: сільські, селищні, районні, міські, районні в містах, обласні Ради та їхні виконавчі органи; інші органи самоорганізації населення.

Зупинимось дещо детальніше на аналізі представницьких органів місцевого самоврядування в Україні. Важливо відмітити, що органи місцевого самоврядування є юридичними особами і відповідно до Закону «Про місцеве самоврядування» наділяються власними повноваженнями, в межах яких діють самостійно і несуть повну відповідальність за свою діяльність (ст. 16 Закону). Однак якщо зробити аналіз положень Хартії, Конституції України та Закону «Про місцеве самоврядування» з приводу самостійності органів самоврядування у своїй діяльності, то з'ясуємо наступне. Універсальне визначення місцевого самоврядування, яке міститься в Європейській Хартії місцевого самоврядування та означає право і спроможність влади, у межах закону, здійснити регулювання і управління суттєвою часткою публічних справ під власну відповідальність і в інтересах місцевого населення, передбачає правову основу для здійснення органами місцевого самоврядування нормотворчої функції на відповідній території. Адже регулювання публічних справ як раз і означає їх унормування шляхом прийняття необхідних для цього правових актів [1, с. 12-13].

Однак порівняння ч. 1 ст. 140 Конституції України та ч. 1 ст. 3 Європейської Хартії місцевого самоврядування дає змогу зробити висновок щодо неповного відтворення в Основному Законі визначення місцевого самоврядування. Як видно з положень названих статей, важливе питання «реальної здатності» місцевого самоврядування вирішувати місцеві справи «під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення» не знайшло місця в Конституції України. Хоча варто сказати, що у ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року конкретизовано положення ст. 140 Конституції України.

Є різниця і в підході до визначення предмету місцевого самоврядування. Так, згідно з Конституцією це – «питання місцевого значення», тоді як відповідно до Хартії – «істотна частина державних справ». Очевидно, що чинна Конституція України має ряд суперечностей з положеннями Європейської Хартії місцевого самоврядування, хоча остання ратифікована Україною в повному обсязі.

Щодо органів самоорганізації населення, то хочемо підкреслити, що на основі світового досвіду про історію розвитку місцевого самоврядування, саме виборні органи місцевого самоврядування є основними носіями самоврядних повноважень, головною формою самоорганізації територіальних громад. Тому якщо говорити про реформи в даному аспекті важливо внести зміни до законодавства, за допомогою яких встановити необхідність формування виконавчих органів обласних і районних рад з подальшим регулюванням їх обсягу повноважень.

Матеріальною та фінансовою основою місцевого самоврядування в Україні є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах. А також об'єкти їх спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад. Однак часто через фактичну відсутність необхідних матеріальних та фінансових ресурсів останні не можуть забезпечити належне вирішення питань, які на них покладені. Тому одним із важливих напрямів реформування місцевого самоврядування в Україні має стати оптимізація законодавства у тих питаннях, що стосуються матеріально-фінансових ресурсів всіх ланок місцевого самоврядування, як того вимагає Хартія.

Все вищесказане дозволяє нам констатувати той факт, що в останній час конституційні засади місцевого самоврядування почали відставати від реального стану цієї підсистеми

публічної влади. А це, у свою чергу, призводить до гальмування його подальшого прогресивного розвитку. Більше того, існуюча модель місцевого самоврядування в Україні характеризується внутрішніми суперечностями: з одного боку, поєднанням організаційно-правових форм, що дісталися у спадок від радянських часів з моделями, сформованими у період новітньої української державності; з іншого боку, новітні моделі публічного управління на територіальному рівні несистемно поєднують запозичення з кількох, іноді прямо протилежних, західних моделей адміністративного устрою. Внаслідок цих та інших факторів фактично нереалізованим є конституційний принцип територіального устрою України – органічне сполучення засад централізації та децентралізації у здійсненні публічної влади, врахування соціально-економічних, екологічних, історичних, соціокультурних особливостей регіонів тощо [28, с. 8-9].

Сучасна парадигма місцевого самоврядування в Україні потребує вдосконалення в цілому, а, можливо, і побудови нової моделі цього інституту, оскільки він не відповідає завданням подальшого розвитку. Як показав аналіз, до основних недоліків адміністративного устрою України відносяться наступні: відсутність повноцінного інституту самоврядування на районному та обласному рівні внаслідок невизнання тут територіальних колективів; дуалізм публічної влади на обласному, районному рівнях та у містах (зі спеціальним статусом та обласного значення); відсутність виконавчих органів у органів спільної компетенції територіальних громад; дуалізм державної виконавчої влади в областях та районах; подвійний характер підпорядкованості державної виконавчої влади (місцевої державної адміністрації) як органу загальної компетенції – Кабінету Міністрів України, з одного боку, та Президенту України – з іншого, який, до того ж, не входить до системи державної виконавчої влади; неврахування принципу субсидіарності при розподілі компетенції між територіальними рівнями; нерозвиненість горизонтальних зв'язків між територіальними одиницями; організаційна нерозділеність регулятивних, виконавчих, контрольних функцій та повноважень в системі органів публічної влади; наявність контрольно-наглядових повноважень як у органів виконавчої влади (загальної та спеціальної компетенції), так і у органів прокуратури; обмеженість делегування повноважень публічних органів громадським організаціям; наявність гіпертрофованої делегованої компетенції виконавчих органів місцевих рад. Все вищевказане призводить до неефективності влади на місцях. Доказом цього є досвід державного будівництва в демократичних європейських країнах. Натомість децентралізація влади з сильними інститутами місцевого самоврядування є провідною формою державної організації, оскільки показує свою економічну перевагу над централізованою формою державної влади [9].

Щодо наближення системи органів місцевого самоврядування в Україні до європейських правових стандартів, то доведено, що найважливішим елементом європейських стандартів врядування на базовому та регіональному рівні є принципи: демократичного врядування; громадської участі; субсидіарності; належного врядування; різноманітності форм при збереженні базових принципів; взаємовідносин регіональних влад з органами місцевого самоврядування; лояльності та поваги до територіальної цілісності; «сплетіння»; свободи дій. Тому основними напрямками модернізації вітчизняної системи врядування на регіональному рівні у відповідності до європейських стандартів є: 1) визнання інституту регіонального самоврядування в системі територіальної організації влади; 2) оптимізація територіальної основи врядування на регіональному рівні; 3) забезпечення громадської участі у вирішенні питань регіонального значення та створення системи демократичного врядування; 4) організація матеріально-фінансового забезпечення врядування на регіональному рівні у відповідності до європейських стандартів [28, с. 15-19].

Отже, все вищесказане дає нам право зробити наступний висновок: система публічної влади в Україні з початку проголошення її незалежності з елементами радянського адміністративно-територіального устрою призвела до початку формування номенклатурно-бюрократичної моделі місцевого самоврядування. Незважаючи на позитивні нормативно-правові кроки у цій сфері система врядування на регіональному рівні призводить до надмірної централізації державної влади. На сьогодні питання законодавчих основ місцевого самоврядування в Україні є далеко не безпроблемним. Так, залишається недостатньо врегульованим питання нормотворчості органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Законодавча основа прийняття органами місцевого самоврядування нормативних актів

потребують вдосконалення та доопрацювання. Адже, без достатньої та внутрішньо узгодженої нормативно-правової бази місцеве самоврядування не зможе ствердитися як головна підвалина демократії в Україні, водночас не відбудеться встановлення правової соціальної держави і громадянського суспільства.

І останнє, на чому б ми хотіли зацентувати увагу, так це те, що використання європейських правових стандартів побудови місцевого самоврядування повинні стати базисом та орієнтиром для проведення комплексу реформ у системі врядування на регіональному рівні в Україні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Акти європейського права з питань регіональної політики та місцевого самоврядування / Заг. ред. А.П. Яценюка. – К. : Парламентське видавництво, 2007. – С. 12-13
2. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні : кол. монографія / В.О. Антонечко, М.О. Баймуратов, О.В. Батанов та ін. – К. : Атіка, 2007. – 864 с.
3. Антонова Н.А. Нормативно-правовое регулирование местного самоуправления / Н.А. Антонова // Закон и право. – 2006. – №10. – С.13-16.
4. Баймуратов М.О. Міжнародні зв'язки і стандарти в системі місцевого самоврядування в Україні / М.О. Баймуратов // Муніципальне право України : Підручник / За ред. Погорілка В.Ф., Фрицького О.Ф. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С.315-348.
5. Баймуратова М.О. Муніципальне право України : Підручник / М.О. Баймуратова. – 2-е вид., доп. – К. : Правова єдність, 2009. – 716 с.
6. Баштаник В. Оптимізація системи місцевого самоврядування в Україні у контексті запровадження європейських стандартів регіонального управління / В. Баштаник, В. Лукашкова // Вісник НАДУ. – 2003. – №2. – С.274-283.
7. Волков В. Правові та практичні проблеми розвитку законодавства про місцеве самоврядування в Україні / В. Волков // Вісник Академії правових наук. – 2003. – №2-3. – С.324-335.
8. Вюртенбергер Т. Розвиток конституційної основи місцевого самоврядування / Т. Вюртенбергер // Законодавство України : науково-практичні коментарі, 2006. – №8. – С.26-29
9. Ганущак В. І. Концепція реформи адміністративно-територіального устрою України. Проект [Електронний ресурс] / В. І. Ганущак. – Режим доступу : http://www.bizvolnet.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=201&Itemid=82
10. Глевацька Н.М. Міжнародні стандарти у системі місцевого самоврядування України [Електронний ресурс] / Н.М. Глевацька. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/npkntu_e/2009_15/stat_09/16.pdf
11. Григорьев В.А. Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика : моногр. / В.А. Григорьев. – К. : Истина, 2005. – 424 с.
12. Делія Ю. Правові основи місцевого самоврядування в Україні : проблеми теорії та практики : автореф. дис. канд. юрид. наук. – К., 2003. – С.13
13. Європейська хартія «Про місцеве самоврядування» : Прийнята в Страсбурзі 15 жовтня 1985 р. // Місцеве самоврядування. – 1997. – №1-2
14. Європейська хартія місцевого самоврядування та розвиток місцевої і регіональної демократії в Україні : наук.-практ. посіб. / упоряд. О.В. Бейко, А.К. Гук, В.М. Князев ; за ред. М.О. Пухтинського, В.В. Толкованова. – К. : Крамар, 2003. – 396 с.
15. Журавський В.С. Концепція гармонізації законодавства України із законодавством держав-членів ЄС // Правова держава : Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Вип.13. – К., 2002. – 584 с. – С.131-135
16. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. // ВВР України, 1997. – №24. – ст. 170
17. Калиновська Т. О. Щодо правового врегулювання прийняття нормативно-правових актів органів та посадових осіб місцевого самоврядування / Тетяна Олександрівна Калиновська // Часопис Київського університету права. – №3. – 2009. С. 119-126
18. Керецман В. До проблеми законодавчого забезпечення розвитку регіонів в Україні / В.Керецман // Вісник державної служби в Україні. – 2004. – №4. – С.51-55
19. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Преса України, 1996. – 43 с.
20. Куйбіда В.С. Місцеве самоврядування України в контексті розвитку місцевої демократії / В.С. Куйбіда. – Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2008. – 467 с.

21. Майданник О.О. Концептуальні питання розвитку конституційно-правових основ місцевого самоврядування в Україні / О.О. Майданник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nvnau_pravo/2010_156/10mo.pdf
22. Орзіх М. Проект Муніципального кодексу України // Юридический вестник. – 2001. – №2. – С.105-137], В. Пархоменка [Пархоменко В. Проблеми місцевого самоврядування в Україні 1990-х років. – К., 1999. – С.32-37
23. Постанова Верховної Ради України від 17 січня 2002 р. №2999-III «Про рекомендації за підсумками парламентських слухань з питань реалізації державної політики інтеграції України до ЄС» // ВВР України. – 2003. – №3. – Ст. 22
24. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради. – 1997. - №24. – Ст. 170 (станом на 9 липня 2010 р. // Голос України. – 22 липня 2010 р. - №134)
25. Пухтинський М.О. Розвиток місцевого самоврядування в Україні / М.О. Пухтинський, П.Т. Павленчик, В.М. Князев. – К. : Логос, 2002. – 212 с (С.142)
26. Рекомендації 102 (2001) КМРВС від 9 листопада 2001 р. щодо стану місцевої та регіональної демократії в Україні // Матеріали до проведення європейського тижня місцевої демократії в Україні. – К., 2007. – С.50-55; Рекомендація №48 (1998) щодо місцевої та регіональної демократії в Україні. Конгрес місцевих та регіональних влад Європи. V сесія. Страсбург. 26-28 травня 1998 р. // Голос України. – 1998. – 16 червня, п. 156
27. Рекомендація №48 (1998) щодо місцевої та регіональної демократії в Україні. Конгрес місцевих та регіональних влад Європи. V сесія. Страсбург. 26-28 травня 1998 р. // Голос України. – 1998. – 16 червня, п. 156
28. Топарова Е. Х. Наближення вітчизняної системи врядування до європейських стандартів : регіональний рівень: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління / Е.Х. Топарова. – Одеса : Одеський регіональний ін-т держ. управл. Нац. акад. держ. управл. при Президентіві України. – 2008. – 20 с.
29. Трояновський В.В. Європейська хартія місцевого самоврядування як фундамент розвитку місцевої демократії в державах Європи [Електронний ресурс] / В.В. Трояновський. – Режим доступу : http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Troyanovsky.pdf
30. Указ Президента України «Про програму інтеграції України до ЄС» від 14.09.2000 р. №1072/2000 // Урядовий кур'єр. – 2000. – 6 жовтня
31. Указ Президента України від 11.06.98 р. №615/98 «Про затвердження Стратегії інтеграції України до ЄС» // Урядовий кур'єр. – 1998. – 4 липня
32. Чумакова О.В. Напрямки розвитку конституційно-правової основи місцевого самоврядування в Україні [Електронний ресурс] / О.В. Чумакова. – Режим доступу: www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2008-1/doc/4/08/pdf

АНОТАЦІЯ

Нагорна М. АНАЛІЗ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ОСНОВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ЇХ ВІДПОВІДНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКИМ ПРАВОВИМ СТАНДАРТАМ МІСЦЕВОЇ ДЕМОКРАТІЇ

У даній статті подається аналіз конституційно-правової основи місцевого самоврядування в Україні. Розглянуто та проаналізовано ключові положення Європейської Хартії місцевого самоврядування та ступінь її імплементації у законодавство України. Запропоновано шляхи вдосконалення розвитку конституційно-правової основи місцевого самоврядування з обов'язковим врахуванням європейських правових стандартів.

Ключові слова: місцеве самоврядування, європейські правові стандарти місцевого самоврядування, Рада Європи, Європейська Хартія місцевого самоврядування, конституційно-правова основа.

SUMMARY

Nahorna M. ANALYSIS OF THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL BASES OF THE LOCAL GOVERNMENT AND THEIR ACCORDANCE TO THE EUROPEAN STANDARDS OF THE LOCAL DEMOCRACY

The article provides a gist on the analysis of the constitutional and legal basis of the local government in Ukraine. There are examined and analyzed the main principles of European Charter of the local government and the degree of its implementation into the legal system of Ukraine. The ways of elaboration of the development of the constitutional and legal basis of the local government with the obligatory consideration of the European legal standards are suggested.

Key words: local government, European legal standards of the local government, Council of Europe, European Charter of the local government, constitutional and legal basis.

**СПОРТ І ПОЛІТИКА У ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇНАХ
(НА ПРИКЛАДІ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ)**

Постановка проблеми. Спортивна сфера володіє чималим політичним потенціалом, тому динаміка його реалізації, політизація спорту у країнах пострадянського простору збільшується. В політичну сферу активно інкорпуються успішні спортсмени, тренери, спортивні організації задля легітимації існуючої влади. Політики і чиновники залучаються до процесу спортивного адміністрування й управління. Спортивні успіхи країни сприяють формуванню у частини електорату уявлення про правильність владного курсу, справедливості існуючої системи цінностей. Проведення в країні значного міжнародного спортивного форуму дозволяє відволікти увагу населення від внутрішніх політичних, економічних, соціальних та інших проблем. Спорт використовуються як складова передвиборної кампанії політичних партій та лідерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На пострадянському просторі інформація про технології використання спортсменів як лідерів громадської думки у ході виборчих кампаній, про побудову політичної кар'єри професійних спортсменів, про легітимацію представницької влади за допомогою діячів спорту існує у неофіційному вигляді, політичний аспект даного явища вивчається періодично. Аналізуючи літературу щодо взаємин політики і спорту, варто відзначити роботи А. Шатілова [23], В. Прозуменщикова [15], Н. Олейника, В. Ашанина, О. Камаева, В. Кудиненко, Л. Тарана, Л. Епштейна [13], В. Родіченка [17], С. Гуськова [3] та ін. Серед ґрунтовних праць особливо згадаємо колективну роботу російських авторів [12] та працю А. Ніліна [9], у яких продемонстровані конкретні приклади використання спорту як інструменту політичного впливу на суспільство впродовж ХХ століття.

Взаємозв'язок спорту з суспільством описаний в працях багатьох вітчизняних та зарубіжних політологів, істориків, соціологів, культурологів, зокрема нідерландського культуролога Й. Хейзінги [22], іспанського філософа О. Ортеги-і-Гасета [14]. У дослідженні проблеми відносин політики і спорту варто звертатись до публікацій, які розглядають процес впливу на масову свідомість і механізми маніпуляції нею за допомогою культури, ЗМІ та реклами [4,5,16]. З'явилися в останні роки дві російські дисертації А. Щепінова [24] та К. Нужденова [10], які окреслюють російську специфіку даного явища. Окрему групу джерел представляють роботи, у яких досліджується політика і спорт в СРСР, насамперед, книга американського історика, соціолога М. О'Махоуні [11]. Проте більшість робіт висвітлюють конкретні часові проміжки або конкретну спортивну подію. Практично відсутні узагальнюючі публікації присвячені взаєминам політики та спорту у Республіці Білорусь. Таким чином, аналіз літератури доводить, що спеціальних досліджень, які системно досліджують новітні тенденції взаємозв'язку політики і спорту обмаль.

Тому *метою* даної статті є дослідження процесу політизації спортивної сфери на пострадянському просторі (на прикладі Республіки Білорусь).

Виклад основного матеріалу. Спектр думок із приводу взаємин спорту й політики коливається між двома протилежними полюсами: одні дослідники вважають, що спорт не повинен мати нічого спільного з політикою («Спорт – поза політикою»), інші вважають, що спорт за своєю суттю є політичним явищем. Прихильники першого підходу, які орієнтуються на погляди відомого засновника сучасного олімпізму П. де Кубертена, стверджують, що спорт є самодостатнім, його мета та основний зміст зосереджені в ньому самому, а тому спорт має перебувати поза сферою політики [18,20,21]. Іншу, протилежну точку зору відстоював, наприклад, відомий англійський соціолог спорту П. Макінтош, який писав, що за своєю природою спорт приречений на зв'язок з політикою більше, ніж будь-який інший вид людської діяльності [25].

Подолати зазначені вище протиріччя в поглядах на роль спорту можна, якщо врахувати різний характер і різні завдання двох головних різновидів спорту – масового та елітного. Коли йдеться про основні, іманентні властивості спорту і його внутрішні функції (такі як символічна,

оздоровча, спілкування, соціалізації тощо), стає зрозумілим, що вони властиві обом різновидам спорту як соціокультурного феномену. Правила спортивних змагань, особливості техніки й тактики тих чи інших видів спорту, закономірності тренувального процесу, методика виконання фізичних вправ не є політичними. Як влучно зауважив німецький дослідник К. Кроков, не існує «німецького», «капіталістичного» або «соціалістичного» стрибка в довжину, а є просто спортивний стрибок [7]. Але результати цих суто спортивних дій, котрі виражаються в певних місцях, що їх посідають атлети, можуть бути використані у політиці. Спортивні результати існують об'єктивно, вони вимірюються, змагальність є невід'ємною складовою спорту, вона схожа на конкуренцію в політиці, але сама по собі не має політичного значення [12, с.14].

Навіть у період становлення інституту спорту в ньому був присутній ідеологічний компонент. У процесі росту його соціальної значущості зв'язки з ідеологією зростали. Використання спорту офіційною ідеологією в кожній країні здійснюється з тією самою метою, що й інших суспільних явищ: пропаганда політичного й економічного ладу, духовних цінностей, обґрунтування й виправдання політики держави і її конкретних цілей, виховання у населення потрібних системі політичних і моральних якостей тощо [9, с.23].

Ідеологічний компонент у спорті проявляється також у тому, що в ньому реалізується патріотична ідея. Жоден спортсмен не виступає сам по собі, він представляє державу, яка його підготувала до змагань, виділяла кошти на тренування, екіпірування тощо. І хоча реальність спортивних змагань відрізняється тим, що укладена в певні просторово-часові рамки, обмежується правилами і за межами цих рамок і правил не існує, перемога спортсмена неминуче стає перемогою країни, що його делегувала, служить піднесенню національної гордості й демонстрації переваги певної нації. Це знаходить відображення в різних організаційних формах і ритуалах (виконанні гімну, підйомі прапору, неофіційному командному заліку тощо) [14, с.34]. Більше того, патріотична ідея знаходить реалізацію через спорт на місцевому й клубному патріотизмі.

Слід відзначити, що спортивні коментатори у своїй роботі використовують крім імен та прізвищ спортсменів посилання на їх національність – «американець», «українець», «білорус» тощо, що привносить у розповідь про спортивні змагання елементи повсякденного іміджу певної країни, з якою неминуче корелюється виступ спортсмена, його успіхи й поразки, особливості поведінки на спортивному майданчику тощо [15, с.31]. Таким чином, престижність великого спорту в змаганнях країн і політичних систем перетворює перемоги й поразки спортсменів на символи держав, націй і політичних систем, до яких належать спортсмени.

Американський дослідник К.Л. Стівенсон серед інших функцій спорту виділяв інтегративну й політичну. Щодо політичної функції спорту, то, на його думку, «вона полягає у використанні спорту як політичного інструменту. З одного боку, можна сказати, що політичне використання спорту – це розширення його інтеграційних функцій, причому завдання спорту полягає у створенні національного почуття ідентифікації та національного престижу. З іншого боку, спорт може розглядатися як політичний засіб для визнання або невизнання інших націй» [19, с.61]. Виокремлюючи другий аспект політичної функції спорту, К.Л. Стівенсон мав на увазі, зокрема, бойкоти та відмови від участі в змаганнях як інструмент тиску на політику інших країн.

При створенні образу держави на стадії розмежування між «ми» і «вони» інтегративна функція спорту, розуміння національної ідентичності й самобутності відіграє принципову роль. В основі цієї функції лежить психологічний механізм, що має джерела в самій сутності спорту. К. Кроков, який також виділяв функцію соціальної інтеграції, зазначав, що найяскравіше вона проявляється у сфері видовищного спорту, коли великі групи людей, а іноді й цілі народи ототожнюють себе з однією із сторін, що змагаються [7]. Цікаво відзначити, що командні види спорту мають більший іміджевий потенціал, ніж особисті види змагань. Глядачам, уболівальникам легше ідентифікувати себе з командою, ніж з окремим спортсменом. Відповідно перемогам у командних змаганнях зазвичай надається набагато більше значення, особливо в країнах, де колективні цінності в культурі традиційно переважають над індивідуальними. Не випадково найпопулярнішим видом спорту у світі є така командна гра, як футбол.

Німецький дослідник Г. Воннебергер серед інших суспільно-політичних функцій великого спорту запропонував розглядати функцію, яку можна назвати «представницькою». На його думку, спорт, крім усього іншого, – це «форма прояву рівня досягнень країни й сфера мирного співіснування держав з різним суспільним ладом [2, с. 149].

Початком активного використання спорту як інструменту політичного впливу на суспільство є період «холодної війни». Суперництво двох великих політичних, соціально-економічних та ідеологічних систем вимагало від політичних еліт СРСР та США застосовувати найрізноманітніші форми ведення політичної боротьби. Більшість технологій використання спорту з метою маніпуляції суспільною свідомістю, придуманих та апробованих в роки «холодної війни», використовуються і сьогодні [11, с.20]. Тому вивчення механізмів політичного впливу минулого є важливим для розуміння сучасних процесів.

Мабуть, найяскравішим прикладом продовження радянської традиції взаємин політики та спорту є Республіка Білорусь, де спорт став частиною державної ідеології. У цій країні фізкультурно-спортивному руху надано статус одного з головних державних пріоритетів, реконструюються і будуються нові спортивні об'єкти. На сьогоднішній день функціонують понад 24 тис. спортивних споруд, в тому числі 241 стадіон, 42 манежу, 14 спортивних споруд з штучним льодом, 239 плавальних басейнів, 6,3 тис. спортивних залів, 708 міні-басейнів, 11,8 тис. площинних спортивних споруд. За останні 3 роки введено в дію 19 багатофункціональних фізкультурно-спортивних споруд в різних регіонах республіки [1, с.287].

Таке ставлення до спорту в Республіці Білорусь пов'язане з особистістю Президента Олександра Лукашенка. З дитинства особливе місце у житті Олександра Лукашенка займає спорт. Так, в інтерв'ю журналістам телепрограми «Совершенно секретно» Президент Білорусі заявив: «Мета була у мене велика – стати спортсменом. Дуже хотів бути футболістом» [6, с.13]. Така мета пояснює причину перетворення спорту в сучасній Білорусі у важливу сферу державної політики. Дитяча мрія тепер перетворилась в події загальнонаціонального значення: для запрошення спортивних зірок витрачаються великі кошти; для того, щоб подивитись гру Президента, заповнити трибуни палаців спорту від занять звільняють школярів та студентів; на змаганнях за участю першої особи присутнє вище керівництво країни; державні засоби масової інформації повідомляють про спортивні досягнення Президента як про головні політичні новини. Кожний спортивний старт Олександр Лукашенко сприймає як своєрідний виклик, де він повинен обов'язково перемогти або ж виділитись на майданчику. Тому Президент Білорусі грає у хокей на позиції форварда у футболці під №1 (хоча усі вболівальники знають, що цей номер, зазвичай, належить воротарю), а також одягає чорний шолом, коли інші грають в білому [6, с.210].

У кожному обласному центрі Білорусі побудовані льодові палаці. Надалі їх зведення передбачається в кожному великому районному центрі. З'явився цілий ряд спортивних новобудов європейського класу. Так, у м. Бресті в 2007 році завершено будівництво гребного каналу, виконані всі роботи по зведенню його інфраструктури. У червні 2006 р. введено в експлуатацію універсальний спортивний комплекс «Вікторія» для ігрових видів спорту. У м. Могилеві в травні 2006 р. став до ладу спортивний комплекс «Олімпієць», що включає легкоатлетичний манеж і універсальний зал для ігрових видів спорту. Нового вигляду набули дві головні олімпійські бази країни – «Стайки» і «Раубічі». У Мінську побудований велодром – унікальна споруда світового рівня. 30 грудня 2009 року зданий в експлуатацію грандіозний олімпійський об'єкт «Мінськ-Арена», який може приймати змагання з 28 видів спорту [1, с.288]. Все це вимагає чималих коштів, які покладаються на державний бюджет, оскільки великий приватний бізнес в країні практично відсутній.

Спорт для Олександра Лукашенка – це спосіб життя, світогляд і, водночас, державна політика. «Я дуже люблю спорт – це найкраща моя якість. Вчора грав у хокей, позавчора – в теніс, раніше – у футбол...» – розповідає Президент Білорусі журналістам [6, с.289]. Фізичній культурі в країні приділяються значно більше уваги, ніж духовній. Наприклад, в 2000 році міністерству спорту Білорусі виділялось у 8,5 разів більше коштів, ніж міністерству культури. В країні побудовано близько двадцяти льодових палаців, хоча їх експлуатація – достатньо дороге задоволення, яке можуть дозволити собі справді багаті країни [6, с.290]. Президент Олександр Лукашенко – глава Національного олімпійського комітету Республіки Білорусь і ця його посада у певні періоди ставала для нього пріоритетною. Перемоги та поразки

представників Білорусі на міжнародній арені Олександр Лукашенко сприймає як власні, незважаючи навіть на постійні допінгові скандали, які супроводжують виступи білоруських спортсменів.

Сьогодні в Республіці Білорусь йде активна підготовка до проведення чемпіонату світу з хокею 2014 року. «Ми повинні бездоганно підготувати всю інфраструктуру майбутнього чемпіонату світу з хокею», – заявив Олександр Лукашенко 19 квітня 2013 року у посланні білоруському народу. «Нам вже сьогодні необхідно думати про підготовку кваліфікованого персоналу комунальних закладів харчування, готелів, спортивних об'єктів. Він повинен бути не гірше, ніж в інших країнах. Не тільки тому, щоб провести ці два або скільки тижнів, відстрілятися, а потім відзвітувати, – сказав Президент Білорусі. – Треба зробити так, щоб гості...приїхавши, сказали: «Так, це зовсім інша країна, ніж ми там у себе читаємо». І щоб іншим захотілося сюди приїхати» [8].

Говорячи про спорт в цілому, Президент Олександр Лукашенко зазначив, що тут накопичилося чимало питань. «Ми вкладаємо величезні кошти в спортивну галузь, а все частіше далекі від відчутних результатів. У підсумку довелося піти на крайні заходи – поміняти все керівництво галузі, прийняти низку рішень з ігрових видів. Від нового керівництва чекаю вибудовування чітких пріоритетів розвитку спорту, в їх основі повинен бути головний принцип – будь-яка винагорода тільки за результат», – заявив Олександр Лукашенко [8].

У Республіці Білорусь ідея інкорпорації відомих спортсменів до представницьких органів також широко впроваджується. Так, депутатом Палати представників Національних Зборів у 2012 р. став призер Олімпійських ігор в Лондоні Вадим Девятовський, чимало спортсменів серед депутатів органів місцевого самоврядування. Проте, особливість білоруської ситуації в тому, що практично відсутні спортсмени-члени політичних партій. Це пов'язано з низьким рівнем участі політичних партій в політичних процесах країни, формуванні системи влади, проте, водночас, така ситуація не дискредитує ідею співпраці політики та спорту у порівнянні із українською політичною практикою.

Спорт використовується в Республіці Білорусь для підтримки порядку, з метою каналізації протестної активності населення. Він в даному випадку дозволяє розрядити емоційну напруженість громадян, дати їм випустити пару на трибунах стадіону, а не на площах. Спорт виконує роль громовідводу, трансформуючи невдоволення внутрішньою політикою керівництва країни, глибоку невирішеність соціальних, економічних проблем. Влада вмilo відводить від себе «образ ворога», переносючи його на гравців і вболівальників іншої команди. Таким чином, в ході спортивних змагань негативні образи, що формуються, підміняють собою ті конкретні політичні фігури, на які могла бути спрямована протестна активність мас.

Спорт у пострадянських країнах широко використовується політиками для формування позитивного іміджу серед виборців. Щоб показати свою підтримку влади, політики, депутати, міністри, губернатори починали займатися «президентським» спортом: великим тенісом, дзюдо тощо. У спортивну сферу привносяться політичні риси, а політичне керівництво і бізнесмени очолюють національні спортивні федерації. Також це відбувається через те, що спонсоровані гроші не перевіряються державою, під час проведення спортивних форумів вони не обкладаються податком. У силу сприятливих фінансових преференцій з боку податкового законодавства, спортивний фонд може бути інструментом відмивання грошей, дачі хабарів необхідним людям і лобіювання інтересів як політичного керівництва, так і бізнес-структур.

Спорт у пострадянських країнах є компромісом бізнес-структур з владою, коли держава пропонує приватним компаніям «підняти» збиткові соціальні проекти розвитку дитячого та масового спорту, а бізнес оточує витрачені кошти ореолом благодійності. Отже, для великого бізнесу спорт служить одним з головних компонентів іміджу соціальної відповідальності як усередині країни, так і на міжнародній арені. Так, молодший син Президента Олександра Лукашенко Дмитро, після служби в армії, очолив державне громадське об'єднання «Президентський спортивний клуб», яке займається матеріальною підтримкою спортсменів. З'ясувалось, що ця організація також активно займається бізнесом, зокрема будівництвом житлових комплексів та спортивних споруд [6, с.319].

Отже, дослідження взаємин політики і спорту у пострадянських країнах дозволило сформулювати декілька важливих висновків.

По-перше, певний тип суспільства породжує відповідний тип спорту, однак незалежно від пануючої соціально-політичної системи спорт перебуває під контролем держави. Державне регулювання дозволяє політикам використовувати спорт у своїх інтересах, насамперед, формувати певну систему соціальних і політичних цінностей у державі.

По-друге, масовий характер і тісний зв'язок спорту з усіма сучасними каналами масових комунікацій зумовлюють значне місце спорту в системі маніпуляції масовою свідомістю громадян. Спорт дозволяє підносити в негативному або позитивному світлі певну країну, її внутрішню і зовнішню політику, пануючу в країні соціально-політичну систему, існуючі соціальні, економічні, політичні та інші процеси. Створення аури сенсації дозволяє трактувати перемогу спортсмена або команди як велике досягнення державної важливості. Негативні політичні, економічні, соціальні та інші проблеми відступають на задній план.

По-третє, використання міжнародних спортивних змагань в політичних цілях відбувається, як правило, в періоди зовнішньо-або внутрішньополітичних криз. Проведення міжнародного спортивного змагання високого рангу сприяє «заморожування» гострих внутрішньодержавних проблем. За допомогою міжнародних спортивних змагань політичні діячі можуть вирішувати такі політичні завдання: переключати увагу людей з нагальних політичних, соціальних, економічних та інших проблем на сферу великого спорту; доводити успішність політики, що проводиться політичною елітою та органами державної влади країни, а також підвищувати престиж країни-організатора змагання та її перших осіб на міжнародній арені; формувати у населення почуття гордості за країну і проведену її керівництвом політику; утверджувати певну систему політичних цінностей і поширювати її в інші країни; використовувати змагання як частину передвиборчої кампанії певних політичних діячів чи партій тощо.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Белорусский путь [Текст] / Под ред. О.В. Пролесковского и Л.Е. Криштаповича. – Мн.: Информационно-аналитический центр при Администрации Президента Республики Беларусь, 2009. – 416 с.
2. Воннебергер Г. Общественные функции большого спорта [Текст] / Г. Воннебергер // Спорт и образ жизни : Сб. ст. – М.: ФиС, 1979. – С. 144-152.
3. Гуськов. С.И. Государство и спорт: о государственной политике зарубежных стран в области физического воспитания и спорта [Текст] / С.И. Гуськов. – М.: Государство и спорт, 1996. – 176 с.
4. Зелинский С.А. Управление психикой посредством манипулятивного воздействия [Текст] / С.А. Зелинский. – СПб.: СКИФИЯ, 2009. – 528 с.
5. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием [Текст] / С.Г. Кара-Мурза. – М.: Эксмо, 2006. – 832 с.
6. Карбалевич В. Александр Лукашенко: политический портрет / В. Карбалевич. – М.: Партизан, 2010. – 720 с.
7. Кроков К.Г. Общественные и политические функции спорта [Текст] / К.Г. Кроков // Взаимоотношения спорта и политики с позиций гуманизма : Сб. ст. – М.: Гуманитарный Центр «СпАрт», 2005. – С. 149-161.
8. Лукашенко: мы вкладываем огромные средства в спорт, но далеки от ощутимых результатов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://naviny.by/rubrics/sport/2013/04/19/ic_news_125_415126/
9. Нилин А.П. XX век. Спорт [Текст] / А.П. Нилин. – М.: Молодая гвардия, 2005. – 548 с.
10. Нужденов К.Э. Спорт как инструмент политического воздействия на современное общество». Автореферат на соискание ученой степени к.полит.н. – М., 2012.
11. О'Махоуни М. Спорт в СССР: физическая культура, визуальная культура [Текст] / пер. с англ. Е.Лямина, А.Фишман. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 296 с.
12. О государственной политике ведущих зарубежных стран в области физического воспитания и спорта [Текст]. – М.: Координац. ком. по физ. культуре и спорту при Президенте Рос. Фед., 1996. – 24 с.
13. Олейник Н. А., Ашанин В.С., Камаев О., Кудиненко В., Таран Л., Эпштейн Л. [Электронный ресурс] / Н. Олейник, В. Ашанин, О. Камаев, В. Кудиненко, Л. Таран, Л. Эпштейн. Спорт и политика: социологический анализ взаимодействия в странах СНГ. – Режим доступа: <http://refs.co.ua/74301-SNG.html>
14. Ортега-и-Гасет Х. Запах культуры [Текст] / Пер. с исп. Симонов В.В. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. – 394 с.
15. Прозуменщиков М. Ю. Большой спорт и большая политика [Текст] / М.Ю. Прозуменщиков. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 478 с.
16. Прокопенко И.С. Штурм сознания [Текст] / И.С. Прокопенко. – М.: Эксмо, 2012. – 384 с.

17. Родиченко В. С. Олимпийская идея для России (повторение пройденного) [Текст] / В.С. Родиченко. – М.: Сов. Спорт, 2004. – 246 с.
18. Сиджански Д. Спорт и политика по Пьеру де Кубертену [Текст] / Д. Сиджански // Международное спортивное движение: Экспресс-информация. – 1987. – Вып. 5. – С. 12-17.
19. Стивенсон К.Л. Спорт как современный социальный феномен: функциональный подход [Текст] / К.Л. Стивенсон // Спорт и образ жизни : Сб. ст. – М.: ФиС, 1979. – С. 58.65.
20. Столяров В.И. Взаимоотношения спорта и политики (социально-философский и методологический анализ) [Текст] / В.И. Столяров // Взаимоотношения спорта и политики с позиций гуманизма : Сб. ст. – М.: Гуманитарный Центр «СпАрт», 2005. – С. 5-123.
21. Фомин Ю.А. Концепция «спорт – вне политики» и ее место в современной идеологической борьбе [Текст] / А.А. Фомин // Социально-педагогические проблемы физической культуры и спорта : Сб. науч. трудов. – М.: Наука, 1988. – С. 73-82.
22. Хейзинга Й. Человек играющий [Текст] / Пер. с нидерланд. Сильвестров Д. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – 384 с.
23. Шатилов А.Б. Проблема взаимоотношений спорта и политики в XX-XXI в. [Текст] / А.Б. Шатилов // Грани политического: политика и «сопредельные» поля. – М.: Гуманитарный Центр «СпАрт», 2003. – С. 23-41.
24. Щепинов А.О. Взаимодействие спортивной сферы с политической системой общества в современной России. Автореферат на соискание ученой степени к.полит.н. – М., 2012.
25. McIntoch P. Sport in Society / P. McIntoch. – London: West London Press, 1989. – 208 p.

АНОТАЦІЯ

Недокус І. СПОРТ І ПОЛІТИКА У ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇНАХ (НА ПРИКЛАДІ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ)

У статті проаналізовано основні підходи до розуміння взаємин спорту і політики. Розкрито політичні функції спорту. Доведено, що використання спорту у політиці здійснюється з метою: обґрунтування політичного й економічного ладу країни, виправдання політики держави і її лідерів, виховання у населення потрібних системі політичних і моральних якостей особистості тощо. Висвітлено використання спорту як політичної технології в Республіці Білорусь. Охарактеризовано роль особистості Президента Олександра Лукашенка у становленні державної політики у галузі спорту в країні.

Ключові слова: спорт, ідеологія, пострадянські країни, політичні технології, політична свідомість.

SUMMARY

Nedokus I. SPORT AND POLITICS IN POST-SOVIET COUNTRIES (THE CASE OF THE REPUBLIC OF BELARUS)

The paper analyzes the key approaches to understanding the relationship of sport and politics and reveals the political functions of sport. It is proved that sport is used in politics in order to justify the political and economic systems of the country as well as its policy and leaders and to bring up vital for the system political and moral qualities. The use of sport as a political technology in the Republic of Belarus is described. The role of the President Alexander Lukashenko in the formation of public policy in the field of sport in the country is defined.

Keywords: sport, ideology, post-Soviet countries, political technologies, political consciousness

УДК 323.39 (477.87) "1944/1946"

Віктор ПЕТРЕЦЬКИЙ
(Ужгород)**ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ЕЛІТОТВОРЕННЯ
В ЗАКАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ
(1944 – 1946 рр.)**

Актуальність теми. Кінець 1944 р. ознаменувався черговою зміною перспектив суспільно-політичного розвитку Закарпаття. В умовах швидкого наступу Червоної армії в напрямку Карпатських гір, окупаційна угорська влада поспішно втрачала важелі державного управління. Це означало, що незабаром розпочнеться й новий процес елітотворення на регіональному рівні. Цей період був особливо визначальним, передусім в політико-державній ідентифікації, формуванні нових політичних відносин, нової парадигми владних інститутів, політичної еліти, її адаптації до радянської політичної системи, трансформація адміністративно-політичних елементів у радянський час другої половини 40-х рр. ХХ ст.

Аналіз досліджень і публікацій по проблемі свідчить про те, що найбільш повно на сьогоднішній день проблему суспільно-політичного розвитку Закарпатської України досліджували М. Макара [2; 3], М. Токар [5] та автори колективних праць [4].

Мета статті полягає в конкретизації умов і засобів елітотворення в Закарпатській Україні.

Виклад основного матеріалу варто розпочати з того, що своєрідністю суспільно-політичної ситуації того часу стало паралельне існування декількох політичних адміністрацій. Так, у жовтні – на початку листопада 1944 р. тут діяли народні комітети, чехословацька владна адміністрація, що почала відновлювати свою роботу, а також військові комендатури Радянської (Червоної) Армії тощо.

Після ліквідації угорського окупаційного режиму восени 1944 р. в Закарпатті розпочалося утвердження радянської, як було прийнято вважати – «народної» влади. Активізувався рух за возз'єднання з Радянською Україною. Цей період в регіональній політичній історії отримав політико-правовий статус напівдержавного (перехідного) організму і назву – Закарпатська Україна (1944 – 1946 рр.). Створювалися розгалуження народних комітетів, як органів місцевого самоврядування. Проте їх формування лише частково було здійснене з народної ініціативи [2, с. 44]. Головну роль виконували представники військового командування Червоної армії, котрі призначали керівництво населених пунктів. Поряд з цим на своїх посадах ще залишалися місцеві чиновники. Тому, на цьому етапі, склалася дещо парадоксальна ситуація з двовладдям. Однак з часом комуністи та радянські працівники витісняли з управлінських посад старих службовців і монополізували владу в своїх руках. Повсюдно здійснювався контроль радянських силових структур над політичними органами Закарпатської України [5, с. 108].

Нова влада чітко дала зрозуміти, що повернення до «чеського плюралізму» з розгалуженою багатопартійною системою не буде. Про це свідчить непорозуміння радянських органів влади й місцевих жителів деяких сіл, котрі після визволення відновлювали діяльність місцевих осередків чехословацьких партій і формували комісії з прийому нових членів. Натомість зверху насаджувалась зовсім інша умова перспективного розвитку краю – формувалась однопартійна, з монополізуючою роллю в суспільстві, система. Відтак, партійний плюралізм зводився до обов'язковості створення на місцях осередків комуністичних організацій, котрі повинні були очолити суспільно-політичні перетворення в регіоні.

Утворена Комуністична Партія Закарпатської України (КПЗУ), яка діяла в Закарпатті з 19 жовтня 1944 р. до 15 грудня 1945 р., була правонаступницею Закарпатського крайового комітету КПЧ (діяла у 1921 – 1938 рр.). На Установчій конференції в Мукачеві було вирішено об'єднати всі осередки в одну комуністичну організацію. Тоді ж обрали Центральний Комітет, до складу якого увійшло 23 чоловік: С. Борканюк, О. Тимко, І. Ваш, М. Климпотюк, І. Ловга та ін. Першим секретарем ЦК КПЗУ став І. Турянця, його заступником – Д. Тарахонич, а секретарями – С. Вайс та І. Ледней [2, с. 19 – 27].

Офіційним друкованим органом КПЗУ стала газета «Закарпатська правда», перший номер якої вийшов у світ 5 листопада 1944 р. Процес входження Закарпаття до складу

Радянської України був керований Народною Радою Закарпатської України (НРЗУ) за умов постійного контролю над органами народної влади на місцях радянськими партійними та силовими структурами. Тому за короткий час, а саме з листопада 1944 по січень 1946 рр. представники регіональної політичної влади, котрі формували інститут політичної еліти й розв'язували важливі завдання тогочасного суспільно-політичного розвитку краю. Повсюдно на території краю виношувалася і реалізовувалася ідея народної влади, участь у її функціонуванні широких верств населення незалежно від ідеологічних, національних чи релігійних уподобань. У багатьох населених пунктах обиралися Народні комітети, до складу яких входили робітники, селяни, колишні партизани, представники інтелігенції та духовенства, однак перевага надавалася все ж комуністам. Саме вони й очолили рух за возз'єднання краю з Радянською Україною, інтегруючи бажання населення на різноманітних партійних і народних конференціях та зібраннях.

Отже, першими органами нової влади у 1944 р. постали міські та сільські Народні комітети. Про це було підтверджено на Першому з'їзді Народних комітетів, котрий прийняв «Маніфест возз'єднання краю з Радянською Україною». Делегатами з'їзду Народних комітетів були представники різних соціальних, професійних, вікових, національних груп населення. Як зазначає дослідник історії Закарпатської України М. Макара, «підтримка акту возз'єднання населенням неукраїнських етнічних груп мала глибокий політичний зміст, що логічно підтверджувало історичні традиції нашого краю» [2, С. 93].

У перші повоєнні роки діяльність нової політичної влади Закарпаття була спрямована на якнайшвидшу нормалізацію суспільних відносин, відбудову й розвиток основ народного господарства, здійснення інших першочергових реформ. Щодо активізації суспільно-політичного життя місцевих жителів, то вона відбувалася шляхом формування та розгортання діяльності нових громадсько-політичних організацій та інститутів, провідну роль в яких пропонувалося відігравати представникам народних мас, а саме трудящих, селянства тощо. Нова влада також афішувала прозору й відкриту процедуру широкого залучення народних мас до формування органів влади на місцях, до управління державних та господарських інститутів [3, с. 35 – 72].

Широка пропаганда проходила у складних умовах економічної та культурної відсталості. Більше того, місцеве населення під час важких воєнних років та окупаційної диктатури почало втрачати політичні традиції виборності місцевих органів влади й партійного плюралізму, що набули особливого розмаху за часів Чехословацької Республіки. Відповідної шкоди було надано й рівневі політичної культури края. Партійні осередки та інші організації в переважній більшості міст і сіл вже не існували.

Угорський окупаційний режим призвів до знищення кращих представників елітних груп у краї, а тих, що залишилися важко було назвати досвідченими кадрами, котрі б ефективно займали управлінські посади у різних галузях суспільного життя.

Проте, виникнення місцевих органів управління тільки частково носило характер народного волевиявлення. Перші народні комітети насправді не стільки обирались, скільки призначались командирами військових частин, які перебували в даний момент у тій чи іншій місцевості. Формувався тимчасовий народний комітет у складі до десяти активних чоловік. Разом з тим, до складу комітетів вводилися й колишні чехословацькі чиновники і місцеві представники інтелігенції та духовенства. Не могло обійтися без працівника й радянської влади, яку уособлювали політпрацівники військових частин чи інших установ. З іншого боку, реальна діяльність останніх унеможливлювала хаотичному розвитку подій на місцях і, навіть певною мірою, сприяла відновленню демократичних свобод і ліквідації фашистського апарату. Весь механізм загалом впливав і на зростання національної самосвідомості місцевого населення щодо єдності української нації в єдиних територіальних межах.

Незважаючи на це, органи місцевої влади у містах і селах все ж формувалися під пильним контролем представників військових частин Червоної Армії. Логічним виглядало й рішення залишити на певний час на місцях представників старої еліти, знаних службовців. Тому, одночасно з новими комітетами діяли й старі органи державної влади, котрі виконували функції більше як професіонали, а не як впливові в тогочасних умовах інститути. Були й випадки, коли Народні комітети формувалися представниками чехословацьких військ або представниками відновленого чехословацького уряду. Отже, виникала ситуація, коли майже у

всіх округах краю діяло двовладдя, хоча реально все ж влада підпорядковувалася підконтрольним силовим і військовим структурам Червоної армії. Саме їм належала реальна влада й у Народних комітетах. З часом, пріоритет владного контролю почав переходити від військових до комуністів, котрі й очолили радянську місцеву суспільність на всіх рівнях. Однак варто відзначити, що на початковому етапі процес елітотворення носив відкритий характер. До народної влади зголошувалися представники інших ідеологічних та політико-партійних уподобань, популярних за чехословацьких часів. Серед них нерідко траплялися прихильники соціал-демократів, аграрників, християнських народників тощо. Разом з тим, не існувало стандартної структури й організації народних комітетів. Вони формувалися відповідно до вимог міста чи села.

Таким чином, у Закарпатті в повоєнні роки було створено умови для розгортання громадсько-політичної активності представників найнижчих верств населення, зокрема робітників, селянства, забезпечення їх значної участі в суспільно-політичному житті. Ці ж соціальні групи претендували на місце в крайовій політичній еліті.

Політичну еліту як таку офіційно проголосив Перший з'їзд народних комітетів, який обрав вищий орган державної влади Закарпатської України – Народну Раду в складі 17 чоловік. Він виконував функції представницького законодавчого органу. Згодом було сформовано виконавчо-розпорядчий орган – уряд Закарпатської України. Його склад був затверджений у тій самій кількості що й Президія. Головою НРЗУ обрали І. Туряницю, а його заступниками – П. Лінтур і П. Сова. Різноманітні управлінські відділи очолили також представники нової генерації прихильників радянської ідеології. Відтак відділ внутрішніх справ і державної безпеки очолив І. Ваш, відділ комунального господарства – П. Сова, відділ фінансових справ – Т. Івашко, відділ землеробства – М. Молдавчук, відділ лісового господарства – М. Цуперяк, відділ промислу і торгівлі – С. Вайс, відділ юстиції – С. Борецький, відділ освіти – І. Керча, відділ комунікацій – Г. Русин, відділ охорони народного здоров'я – Й. Керечанин, відділ соціальної опіки – Ф. Чекан[1]. Саме названих діячів варто назвати новоутворюючою ланкою політичної еліти в краї.

Процес національно-державного самовизначення Закарпатської України проходив у складних умовах обмеження місцевої еліти в своїх правах і діях. Нова політична влада формувалася в жорстких умовах контролю над політичним життям і відносинами у суспільстві. Відправною точкою у питанні підпорядкування владних структур й умов їх формування став декрет Народної Ради від 5 грудня 1944 р., згідно з яким «настійливо» рекомендувала місцевим органам влади «негайно припинити зв'язки і зносини з уповноваженим чехословацького уряду Ф. Немецем, його цивільним та військовим апаратом» [2, с.101]. Одночасно було проголошено державну й економічну самостійність, оскільки власність на майно колишніх державних утворень, до складу яких входило Закарпаття, проголошувалося власністю Закарпатської України. Цей документ був проміжним на шляху до міждержавного Договору між СРСР і Чехословаччиною від 29 червня 1945 р., в одному з протоколів якого фіксувалося «безоплатне переведення державного майна в Закарпатській Україні з власності Чехословацької Республіки у власність Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [3, с. 36; 6, с.284 - 286].

Отже, формування державно-адміністративного управління розпочалося вже у грудні 1944 р. й здійснювалося швидкими темпами, навіть незважаючи на наявні проблеми професійного підбору управлінських кадрів, людей, котрі б за ознаками вписувалися в категорію політичної еліти на регіональному рівні. Уже в січні 1945 р. вертикаль політичної влади в Закарпатській Україні набула завершеного вигляду.

На початку 1946 р., а саме впродовж весняних місяців березня – травня, почали утворюватися в регіоні місцеві органи державної влади, так звані радянські виконавчі комітети, відповідні відділи й управління. Варто зазначити, що діючі місцеві ради депутатів трудящих існували нелегітимно, оскільки вони не пройшли процедуру виборності. Так само були відсутні постійні комісії місцевих рад.

Таким чином, у Закарпатті в повоєнні роки було створено умови для розгортання громадсько-політичної активності громадськості, забезпечення їх широкої участі в суспільно-політичному житті. Однак у роки сталінщини мали місце грубі порушення прав людини. Із східних районів України в Закарпаття було направлено значну кількість партійних і радянських працівників, громадських діячів і досвідчених спеціалістів. Значну громадсько-політичну і

виховну роботу здійснювали культосвітні установи, хати-читальні, бібліотеки, клуби. Ради депутатів трудящих у Закарпатті були створені в квітні – травні 1946 р. шляхом перетворення Народних комітетів. Саме через Ради забезпечувалася безпосередня участь широких народних мас в управлінні державою і тісне співробітництво робітників, селян, інтелігенції.

Упродовж 1946 – 1950 рр. здійснювалося поступове зміцнення партійних, комсомольських та профспілкових організацій. Ця специфічна умова стояла в основі формування нових елітних груп, де партійна приналежність визначала роль і статус особи в державно-політичній ієрархії регіонального політичного управління. Відтак кількісний склад партійних організацій постійно збільшувався. Лише за вказаний період він зріс у майже три тисячі чоловік і становив 9 012 членів партії, а кількість партійних осередків у краї зросла з 546 до 804 [4, с.169]. Одночасно проводилася підготовка нових кадрів для керівництва суспільно-політичними процесами, розбудовою політичних інститутів. Швидкоплинному елітотворенню сприяла й політика на партійний вишкіл через спеціальні партійні школи та курси. Таким чином, через мережу подібних шкіл було підготовлено тисячі прорадянських активістів. Більше того, зі східних регіонів Радянської України до Закарпаття правлячою владою було направлено значну кількість партійних і радянських працівників, громадських діячів і досвідчених спеціалістів, службовців, котрі мали чіткі інструкції щодо умов державного будівництва та особливостей співпраці з місцевим населенням.

Політичну еліту поповнювали й військовими кадрами, котрі після завершення війни поверталися до родин, на батьківщину й намагалися адаптуватися до мирних умов суспільного розвитку. Місцеві партійні і радянські органи спільно з командуванням частин, керівниками військових комісаріатів сприяли безперешкодному працевлаштуванню колишніх фронтовиків саме на високих, відповідальних партійних та політичних (або ж господарських) посадах.

Висновки. Отже, становлення політичної еліти, управлінського партійного і державного апарату, особливо керівного складу адміністративних, господарських органів здійснювалося передусім політичним та іншими (наприклад, силовими) управліннями. Як вказує один із найвідоміших дослідників процесу возз'єднання краю з Радянською Україною М. Макара «для маленького Закарпаття, як, до речі, й інших західних областей, ця масова акція виявилась надто відчутною і обтяжливою» [2, с.99].

Значну роль у цьому процесі відігравали кадри, котрі направлялися в Закарпаття для організаційного, політичного та ідеологічного підсилення, перенесення традицій елітотворення, закладених радянською командно-адміністративною системою. Саме їм судилося закласти основи регіонального управлінського апарату, котрий вибудував бюрократичну систему радянського періоду в історії краю, та й усієї радянської держави.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. П. – 1, Опис 1. “Закарпатський обком комуністичної партії України”.
2. Макара М.П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.) / М.П. Макара. – Ужгород, 1995. – 108 с.
3. Макара М. Встановлення на Закарпатті радянської політичної системи / М.Макара // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Закарпаття, 2003. – Т.ІІІ. (1946 – 1991). – С. 35 – 72.
4. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ужгород : Карпати, 1980. – 320 с.
5. Остапець Ю. Закарпаття через призму політичних виборів / Ю.Остапець, М.Токар : Монографія / Серія “StudiaRegionalistica” / № 2 ; НДІ політичної регіоналістики ; ДВНЗ “Ужгородський національний університет”. – Ужгород: Видавництво “Карпати”, 2009. – 408 с.

АНОТАЦІЯ

Петрецький В. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ЕЛІТОТВОРЕННЯ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ (1944 – 1946 РР.)

У статті розглядаються особливості становлення управлінського, партійного і державного апарату, особливо керівного складу адміністративних, господарських органів влади у період Закарпатської України. Значну роль у процесі елітотворення відігравали кадри, котрі направлялися в Закарпаття з інших регіонів СРСР для організаційного, політичного та ідеологічного підсилення, закладених радянською командно-адміністративною системою.

Ключові слова: Закарпаття, Закарпатська Україна, Радянська Україна, возз'єднання, елітотворення, Народні комітети, політична еліта.

SUMMARY

Petretskyy V. PECULIARITIES OF EVOLUTION OF POLITICAL ELITE IN ZAKARPATSKA UKRAINE (1944 – 1946)

The article is devoted to peculiarities of evolution of managerial, party, and state service. Special attention has been paid to the managers of administrative and economic authorities in the period of Zakarpatska Ukraine.

The cadre which has been sent to Zakarpattia from other regions of the USSR has played a sufficient role in organizational, political, and ideological strengthening of the soviet command and administrative system.

Key words: Zakarpattia, Zakarpatska Ukraine, Soviet Ukraine, reunion, evolution of elite, People's Committees, political elite.

УДК 327.39

Віктор ПЕТРИНКО
(Ужгород)

СПІРНІ ТЕРИТОРІЇ ЯК ФАКТОР ГЕОПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ В КІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ І РУМУНІЇ)

Ситуація, що склалася на початку 90-х рр. ХХ ст. з ліквідацією військового Варшавського договору, Ради економічної взаємодопомоги соціалістичних країн, розпадом Радянського Союзу та загалом соціалістичного табору, стала загрозою для всієї системи міжнародних договорів про стабільність і непорушність кордонів та територій в Європі, що була сформована в період Потсдамської геополітичної епохи. З'явилася потенційна можливість одних, «старих», держав висувати певні геополітичні, територіальні претензії іншим, «новим», державам, які утворились на теренах колишнього СРСР.

Безперечно, що створення незалежної України суттєво змінило розклад геополітичних інтересів і намірів великих держав (наприклад, США і Росії) та територіально-політичну ситуацію у Центральній і Східній Європі. Поява нової, п'ятдесяти двох (на 1991 р.) мільйонної, держави, без якоїсь визначеної стратегії розвитку, безперечно спричинило певну стурбованість і настороженість, неоднозначну реакцію як близького, так і далекого оточення України. У деяких міжнародних колах виникло побоювання від невизначеності державно-політичних взаємин і можливої дестабілізації усього регіону. Водночас впливові політичні осередки сусідніх держав уважно стежили за становленням молодого держави, не приховуючи намірів взяти участь у її розподілі у випадку дезінтеграції України та готуючи цього різні історико-політичні аргументи.

Однак політичною владою новоутвореної країни ще в засадничих державних документах, як Декларація про державний суверенітет України (1990 р.), Акт проголошення незалежності України (1991 р.), Основні напрями зовнішньої політики України (1993 р.), Концепція національної безпеки України (1993 р.) та Конституція України (1996 р.), було однозначно заявлено, що Україна як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах і є цілісною та недоторканою. Це по суті є визнанням українською державою принципу непорушності кордонів у Європі, встановлених після Другої світової війни, відсутності у неї територіальних претензій до своїх сусідів та проведення зовнішньої політики на засадах рівноправності й добросусідства. У зв'язку з цим становлення і розвиток політичної системи України, утвердження її державності у межах власної території на засадах загальноновизнаних міжнародних норм не могло аж ніяк загрожувати ні європейському, а тим більше світовому співтовариству. Більше того, поява незалежної України на європейській політичній карті, як

вважають деякі геополітики, покращило безпеку її сусідніх держав – Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії, Туреччини. Так, американський політолог, геостратег Збігнев Бжезінський надзвичайно високо оцінює появу Української держави порівнюючи цей факт як третю за своєю історичною значимістю подію у ХХ ст.. після розвалу Австро-Угорської імперії і розколу світу на антагоністичні геополітичні системи після Другої світової війни (капіталістичний Захід і соціалістичний Схід) [4, с. 6]. Крім того, у сучасних геополітичних реаліях світової політики американський вчений відводить Україні роль принципово важливого геополітичного центру й осі Східної Європи [1, с.41, 46; 6, с. 268-282]. Слід відзначити також, що рішучість України зберегти свою незалежність була підтримана ззовні, хоча США і Німеччина не відразу оцінили геополітичну доцільність існування Української держави. Але на середину 90-х років ХХ ст. і Вашингтон, і Берлін зрозуміли важливість незалежної України та стали опорою Києва в його ідентифікації і міжнародній діяльності. Важливість України для європейського і світового співтовариства підтверджена рядом висловлювань військових та політиків. Так, на думку командувача об'єднаними силами НАТО в Атлантиці генерала В.Кернана Україна «є важливою стратегічною державою і може стати магнітом, який зведе до купи Східну і Західну Європу»[5, с. 104]. У липні 1996 року американський секретар оборони заявив, що «вага України як незалежної країни для безпеки і стабільності в усій Європі є неоціненною», а у вересні того ж року німецький канцлер Гельмут Коль сказав, що «вже ніхто не може загрожувати міцній позиції України в Європі... Ніхто вже не зможе ставити під сумнів незалежність і територіальну цілісність України» [1, с. 113]. Таким чином, впродовж 90-х років ХХ ст. в Європі та передових країнах світу формувалось і поглиблювалось розуміння того, що лише створення власної держави одного з найбільших європейських народів, який довгий період історії був позбавлений державно-політичних прав, робить політичну конструкцію Центрально-Східної Європи органічною, логічною і завершеною. Оскільки в регіоні кожен численний автохтонний етнос, що формувався і сотні років проживає на власній території, має свою національну державу. Однак взаємини України з сусідніми державами мають нині не тільки партнерський характер, але й носять певний потенціал територіально-політичної конфліктності, що характеризується політичною невизначеністю ряду відрізків державного кордону України з її східною сусідкою та етнічно-просторовим фактором з Румунією.

З приходом до влади в Румунії демократичних сил у грудні 1989 р. та проголошенням незалежності України в 1991 р. перед румунським парламентом, урядом, політичними партіями і громадськими організаціями постало питання формування нової стратегії румунсько-українських відносин.

8 січня 1992 р. Румунія визнала незалежну Україну, а 1 лютого 1992 р. встановила дипломатичні відносини з нею. На думку міністра закордонних справ Румунії Т.Мелешкану, «Україна – найважливіший сусід Румунії з політичної, економічної точок зору», а в інтерв'ю газеті «Роминул» наголосив, що Україна «є найбільшою країною, з якою межує Румунія, є дуже важливим ринком для нашої країни і, не в останню чергу, є країною, в якій проживає румунська національна меншина, є країною, до якої включені території, які були складовою частиною румунської національної держави» [9]. Виходячи з цього, відносини Румунії з Україною мають «пріоритетний характер». Однак така «пріоритетність» носить подвійний зміст. З одного боку, високий посадовець констатує про широке поле співробітництва Румунії з Україною, від політики й економіки аж до національно-культурних відносин, а з іншого – в інтерв'ю простежується прихований натяк на неправомірність входження ряду територій до України, де проживає частково румунське населення в прикордонній смузі. Такі заяви, на наш погляд, є провокаційними й екстремістськими та привносять деструктивний елемент у добросусідські, румунсько-українські, відносини, що, в кінцевому рахунку, може позначитись на взаєминах двох держав.

Сучасна дійсність, на жаль, показує, що посткомуністичні трансформації румунського суспільства та румунської влади (заяви навіть президента країни Траяна Басеску щодо територіальних претензій на адресу України) не призвели до одужання від націоналістичної нетолерантності й експансіоністської риторики. Це виявляється у висуванні територіальних претензій до України радикальними політичними силами сусідньої держави, що вбачають у цьому дієвий чинник у боротьбі за політичну владу. З цього приводу слід зазначити, що в Україні жодна радикальна чи націоналістична партія не висуває якихось територіальних

претензій до Румунії, навіть у період передвиборчих баталій за владу. Це засвідчує про високий рівень політичної культури, миролюбності і толерантності українського суспільства по відношенню до своїх сусідів.

Однак нормальному розвитку міждержавних відносин перешкоджає активна двозначна політика офіційного Бухареста з деяких питань політичної історії і передусім проблема спірних територій або, за геополітичною класифікацією, перехресних полів. Це простір, на який претендують кілька суміжних держав, за визначенням російського геополітика К.В.Плешакова [8, с. 32-34; 6, с. 31-32; 2, с. 17]. Таким перехресним полем, на яке висуває свої претензії Бухарест до України є легітимність національно-територіальної належності Північної Буковини, Герцаївського краю, колишніх Хотинського, Акерманського, Ізмаїльського повітів Бессарабії. Але у зв'язку з цим виникає запитання чи може Україна у відповідь, як протидію зазіханням Румунії, поставити під сумнів легітимність формування румунської території? Так, може. Досить тільки поглянути на кордон Румунії з Україною в Закарпатській області. У період входження Закарпаття (або Підкарпатської Русі) після Першої світової війни до Чехо-Словаччини за Сен-Жерменським договором (вересень 1919 р.), кордон з Румунією у Верхньому Потиссі проходив по Вулканічному хребту, що на лівому березі річки Тиса. Коли ж Закарпаття ввійшло до складу Радянської України кордон проліг вже не по гірському хребту, а по руслу Тиси. Таким чином, певна частина (за площею 0,7 тис. км кв.) території лівобережжя р.Тиса (колись єдиного Марамороського комітату з центром у м.Сігет-Марамороський), що заселена була у більшості представниками українського етносу, відійшла з певних причин до Румунії. У тому, що це століттями були землі українців засвідчують не тільки наявність самого українського населення, але й топоніміка та назви населених пунктів, які в період комуністичної Румунії перекладались на румунську мову або ж взагалі отримували нові, румунізовані, назви. У той же час, історичні факти та сучасна дійсність засвідчують, що у цьому регіоні є суцільні українські чи змішані (українсько-румунські) села. Українці Марамороського повіту за мовою, культурно-національними традиціями, звичаями і менталітетом близькі до українців прилеглих районів Закарпатської області України – Рахівського, Тячівського, Хуського. Згідно з даними румунського перепису 29 грудня 1930 р., на Мараморощині налічувалося 26 тис. чол., у тому числі 17 тис. (65,4 %) українців, 6 тис. (23,1 %) євреїв, 3 тис. (11,5 %) представників інших національностей, переважно румунів і угорців. Як бачимо більше половини населення це – українці. Надалі чисельність Мараморощини зросла, але змінився його національно-етнічний склад. За оцінками, тут на суцільних і мішаних українських на початок 90-х років ХХ ст. проживало 60-100 тис. українців. Значно зросла частка румунів, скоротилася питома вага євреїв [3, с. 156-157].

У повоєнні роки на Мараморощині працювали українські школи, у тому числі ліцеї, спеціальні середні, зокрема педагогічні училища. З початком 60-х років ХХ ст. усі українські школи були закриті. Українська мова у більшості випадків збереглася на родинно-побутовому рівні. Це засвідчує, що комуно-тоталітарний режим Ніколау Чаушеску у питанні національної політики проводив курс на асиміляцію національних меншин, у тому числі й українців. Лише після Грудневої революції (1989р.) національно-культурне життя українців відроджується.

Крім того, українські етнічні землі є також і в інших регіонах Румунії. Це, як відомо, українська частина Південної Буковини, територія, розташована на південь від Українських Карпат, що є продовженням Гуцульщини. Українці розпорошені також у Нижній Придунайщині, скупчено живуть у Банаті, що на заході Румунії. Та обставина, що Північна Буковина певний час була окупована Румунією, ще не дає останній підстав для територіальних претензій до України. «Скоріше, – як зазначає український вчений-етнолог Ф.Д.Заставний у монографії «Українські етнічні землі», – навпаки, повинна йти мова про відшкодування, в тому числі і за окупацію так званої Трансїстрії, загарбаної фашистською Румунією, під час Другої світової війни» [3, с. 23].

Як відомо, Буковина складається з двох частин, перша – Північна Буковина, що входить до України як чернівецька область (раніше крім Хотинського повіту, який входив до складу Бессарабії), де проживає у переважній більшості українське населення, та друга частина – Південна Буковина, яка розташована в межах Сучавського повіту Румунії, де переважає румунський етнос. Слід нагадати екстремістсько налаштованим румунським політикам, що у минулому вся ця територія (Буковина), румунська Молдавія і Бессарабія (нині держава

Молдова) входили до складу українського Галицько-Волинського князівства (XII – перша половина XIV ст.), а ще раніше місцем розселення слов'янських племен білих хорват (верхів'я річок Прут і Серет, тобто Північна і Південна Буковина) і тиверців (між річками Прут і Дністер). У середині XII ст. у південній частині межиріччя Серету і Прута існувало удільне галицьке князівство – Берладь (нині румунське місто Бирлад), а в XIII – XIV ст. були засновані такі міста Галицько-Волинського князівства як Черн (Чернівці), Серет (Сірет), Сочава (Сучава), Яський Торг (Ясси), Романів Торг (Романів), Текуча (Текуч), Малий Галич (Галац). У XIV ст. на землях Буковини існувала слов'янська Шипинська земля.

Повертаючись до сучасності зазначимо, що межа між Північною і Південною Буковиною проходить по державному кордону України та Румунії. У Північній Буковині переважає українське населення. За даними перепису 1989 р. (останнього за часів СРСР), все населення Чернівецької області становило 940,8 тис. чол., з яких на українців припадало 666,1 тис., румунів – 100,3 тис., молдаван – 84,5 тис., росіян – 63,1 тис., євреїв – 16,5 тис. [3, с. 134]. Отже, за національним складом Північна Буковина у переважній більшості є українською. Навіть якщо кількість румунського і молдавського населення (романська мовна група) об'єднати то це буде становити лише 184,8 тис. чол., що також є меншістю. У свою чергу, якщо об'єднати кількість українців і росіян Чернівецької області, тобто представників слов'ян, то це буде складати – 729,2 тис. чол. Тому можемо з упевненістю стверджувати, що Північна Буковина є землею слов'янською і зокрема землею українського народу. У зв'язку з цим будь-які геополітичні претензії Румунії на цю територію не є легітимними ні історично, ні демографічно. Через це Північна Буковина, виходячи з геополітичної класифікації, є не перехресним, а тотальним полем, тобто безперервним простором, який знаходиться під контролем національної спільності, зокрема української.

У цілому, надалі не заглиблюючись у дискусії про територіальні претензії щодо України, можемо вказати і на необхідність однозначного підходу і до сучасних західних земель Румунії, які, як відомо, входили до Угорщини (Семигороддя) і де проживало та проживає угорське населення. Так може ці землі слід передати Угорщині? Народна мудрість говорить, що у гонитві за малим, можна втратити велике. Перефразовуючи це, висловлюючи сумнівні територіальні претензії Румунії до України, потрібно бути готовому тоді поступитись великим – Трансільванією, яка раніше входила до складу Угорського королівства, а потім до Австро-Угорської імперії.

Підсумовуючи статтю, позиція автора щодо спірних територій між Україною і Румунією є однозначною і непорушною. Виходячи з базового принципу міжнародної політики – мирного співіснування держав та принципу незмінності повоєнних європейських кордонів, є всі об'єктивні передумови для результативної добросусідської співпраці між Україною і Румунією на основі підписаного в 1997 р. Договору про дружбу та співпрацю між країнами. І хоча Румунія нині входить до Європейського Союзу, головним завданням для неї та України і надалі залишається покращення життя громадян, їх благополуччя, у тому числі національних меншин (українців у Румунії та румун в Україні), а не конфронтація міждержавних відносин навколо невеликих спірних територій, які в геополітичному плані вирішального значення не відіграють.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бжезінський З. Велика шахівниця / Збігнев Бжезінський. – Львів-Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236с.
2. Вегеш М. Геополітика в іменах / Микола Вегеш. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. – 216с.
3. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі / Ф.Д.Заставний. – Львів: Світ, 1993. – 176с.
4. Збігнев Бжезінський о внешнеполитических задачах новой администрации США. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rodon.org/polit-081125140618>.
5. Мадіссон В.В. Сучасна українська геополітика / В.В.Мадіссон, В.А.Шахов. – К.: Либідь, 2003. – 176с.
6. Нартов Н.А. Геополітика / Н.А.Нартов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2004. – 439с.
7. Петрінко В. Україна в геополітичних дослідженнях З.Бжезінського / Віктор Петрінко // Сучасна українська політика. – К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. – Вип. 24. – С. 268-282.
8. Плешаков К.В. Геополітика в свете глобальных перемен / К.В.Плешаков // Международная жизнь. – 1994. – №10. – С. 32-34.

9. Українсько-румунські відносини на сучасному етапі. Проблеми та перспективи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kimo.unive.kiev.ua/zpu/58/ htm.

АНОТАЦІЯ

Петрінко В. СПІРНІ ТЕРИТОРІЇ ЯК ФАКТОР ГЕОПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ В КІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ ТА РУМУНІЇ)

У статті розглядається проблема спірних територій між Україною і Румунією, дається аналіз претензій румунської влади щодо українських прикордонних регіонів на основі політико-історичних і демографічних факторів.

Ключові слова: геополітичні інтереси, геополітична нестабільність, Україна, Румунія.

SUMMARY

Petrinko V. DEBATABLE GROUNDS AS A FACTOR OF GEOPOLITICAL UNSTABILITY AT THE END OF THE XX TH THE BEGINNING OF THE XXI ST CENTURIES(ON THE EXAMPLE OF UKRAINE AND RUMANIA)

The article deals with the problem of the debatable grounds between Ukraine and Rumania. It gives the analysis of Rumanian government's pretensions as to the Ukrainian border regions on the base of politically-historical and demographical factors.

Keywords: geopolitical interests, geopolitical instability, Ukraine, Romania.

УДК 32:341.018

Ірина САГАЙ
(Львів)

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМ СОЮЗНОЇ РЕСПУБЛІКИ ЮГОСЛАВІЯ В КОНТЕКСТІ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ МІЖНАРОДНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ

Громадянські війни на Балканах і майже восьмилітня міжнародна ізоляція Союзної Республіки Югославія (СРЮ) дестабілізували економіку, соціальну і політичну сфери не лише держави, а й цілого регіону.

Внутрішньополітична та економічна нестабільність у СРЮ, конфлікт у Косово, ізоляція та невдоволення режимом С.Мілошевича викликали опір населення, кульмінацією якого стали масові виступи у вересні-жовтні 2000 р. “Мирна революція” в СРЮ 5 жовтня 2000 р., а саме – зміна режиму С.Мілошевича, стала переломним моментом в історії країни і початком нового періоду її розвитку. Ця подія спричинила скасування міжнародної ізоляції та початок процесу справжньої транзиції.

Після демократичних змін 2000 р. міжнародне становище СРЮ зміцнилося, було визнано, що Сербія є тією центральною та ключовою державою, яка взмозі забезпечити стабільність у цілому регіоні.

Із приходом нової влади в СРЮ процеси реформування охопили всі сфери життєдіяльності. Керівництво держави вживало заходи, спрямовані на подолання наслідків санкцій та ізоляції.

Комплекс заходів у внутрішній політиці СРЮ охоплював:

- реформування в економічній і соціальній сферах – досягнення та утримання макро-економічної стабільності, збільшення зайнятості, подолання проблем бідності; розвиток системи послуг у соціальній сфері, удосконалення шкільної системи; розвиток приватного сектора, зміцнення фінансової та банківської систем, збільшення конкурентоспроможності країни; розбудову транспортних коридорів;

- удосконалення правової інституційної системи та її узгодження зі стандартами ЄС; боротьба з організованою злочинністю;

- визначеність у відносинах із Чорногорією та початок гармонізації економічних систем Сербії і Чорногорії;

- відбудова краю Косово та пристосування до міжнародної присутності в Косово і Метохії, підготовка до вирішення питання статусу краю.

Порівняно з іншими країнами в транзиції стартові умови СРЮ були гіршими через конфлікти і санкції міжнародної спільноти. Однак її перевагами були вигідне географічне положення, наявність економічних ресурсів і робочої сили, а також досвід процесів транзиції інших країн.

Міцною основою для економічних реформ послужила фінансова допомога Сербії і Чорногорії ззовні, яка почала надходити після врегулювання відносин зі Світовим банком, ММФ та іншими фінансовими інституціями.

Реформування економіки, соціальної сфери, правосуддя, освіти, війська дало змогу підняти рівень життя населення, поліпшити макроекономічні показники, наблизитися до європейських стандартів.

Важливим гуманітарним питанням і складовою політики розвитку і соціальної політики Сербії була проблема біженців. Станом кінець 2002 р. в СРЮ проживало 700 тис. біженців і розселених осіб. Держава спрямовувала зусилля на те, щоб полегшити життя біженцям, інтегрувати їх у суспільство й уможливити їхнє повернення до власних домівок.

Ще одним із стратегічних питань, яке впливало на ставлення міжнародної спільноти до СРЮ, був статус меншин. СРЮ була неоднорідною як за національним, так і за культурним складом державою. Із приходом нової влади провідні політичні партії країни не визначилися стосовно питання меншин. Лише 2005 р. Сербія приєдналася до Європейської хартії про захист регіональних мов і мов національних меншин. Мови меншин почалися офіційно вживатися на регіональному рівні, представники їхніх партій отримали місця у парламенті.

Важливим завданням нової влади стало також відновлення розвитку культури, освіти, науки і мистецтва, збереження інтелектуальної і духовної спадщини. Активізувалася міжнародна співпраця у цих сферах. Першорядними завданнями у сфері освіти та науки стали перехід на нову освітню систему, позбавлену ідеологічної спадщини, історичних неправд, елементів нетерпимості та контролю з боку влади; упровадження новітніх навчальних методик; модернізація вищих навчальних закладів тощо.

Гострим правовим питанням для СРЮ було правонаступництво стосовно колишньої СФРЮ, спір щодо якого тривав з 1991 р.: уряд СРЮ наполягав на тому, що країна є єдиною державою – наступницею СФРЮ, інші ж республіки СФРЮ і більшість членів ООН це заперечували. Після демократичних змін 2000 р. президент СРЮ В.Коштуніца заявив, що країна більше не наполягатиме на односторонньому правонаступництві щодо СФРЮ. Це не лише відкрило державі шлях в ООН та інші міжнародні організації, а й полегшило процес переговорів з цього питання з іншими країнами – колишніми республіками Югославії.

Зі зміною влади в СРЮ 2000 р. розпочалося реформування законодавства. Незадовільним визнано стан правосуддя в Сербії, характерними рисами якого були політизованість, неефективність і корупція.

Загалом, міжнародні фінансові організації позитивно оцінювали перебіг реформ у СРЮ, темпи яких перевищили очікування міжнародного співтовариства. За оцінками світових експертів, жодна країна в транзиції за такий строк не досягла кращих результатів та не продемонструвала таких обсягів реформ.

Процес побудови ринкових інституцій в СРЮ розпочався успішно, але з середини 2002 р. уповільнився через політичні непорозуміння. Позиції політичних сил щодо економічних реформ залишалися неузгодженими. Інституційна та правова структури формувалися паралельно, а не йшли разом із процесами реформування.

Перешкодою на шляху транзиції стало також реформування устрою держави. Конституційна реформа в СРЮ розпочалася з початком 2001 р. Однак підписання "Белградської угоди" 2002 р. про перегляд відносин між Сербією та Чорногорією оцінюємо як успішний захід у вирішенні кризи двосторонніх відносин, що дало змогу зосередитись на розв'язанні інших проблем і згодом винести це питання на референдум. Невизначеність у відносинах між суб'єктами СРЮ та тимчасове існування державного союзу Сербії і Чорногорії перешкоджало провадженню стабільної і послідовної політики.

У новий період внутрішньої нестабільності Сербія вступила після парламентських і неспішних президентських виборів 2002-2004 рр. Через це відкладався політичний діалог державного союзу Сербії і Чорногорії з ЄС та уповільнювалися інші процеси розвитку.

Активну роль у процесах демократизації, реформування і створення позитивного іміджу СРЮ (з 2003 р. – державного союзу Сербії і Чорногорії) у світі відігравали ЗМІ. Вони робили усе можливе для того, щоб країна сприймалася як прогнозований, надійний, перспективний партнер, послідовний у своїх діях як у внутрішній, так і зовнішній політиці, докладали зусиль для входження в глобальний інформаційний простір, інформували світову громадськість про особливості, розвиток та основні досягнення держави, її інвестиційну привабливість, розвиток туризму тощо. Однак часто більший резонанс у мас-медіа викликали повідомлення про внутрішньополітичні негаразди СРЮ.

АНОТАЦІЯ

Sahay I. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМ СОЮЗНОЇ РЕСПУБЛІКИ ЮГОСЛАВІЯ В КОНТЕКСТІ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ МІЖНАРОДНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ

В статті аналізується трансформація політичної та економічної систем Союзної Республіки Югославії, відновлення двосторонніх відносин з державами світу, членство в міжнародних організаціях і поновлення регіональної співпраці – як комплексу необхідних заходів для подолання наслідків міжнародної ізоляції. “Вихід” зі стану ізоляції залежав від послідовності реалізації декларованого країною курсу та ефективності реформ.

Ключові слова: міжнародна ізоляція, Союзна Республіка Югославія, міжнародні відносини, співробітництво.

SUMMARY

Sahay I. TRANSFORMATION OF POLITICAL AND ECONOMIC SYSTEMS OF THE FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA IN THE CONTEXT OF OVERCOMING THE CONSEQUENCES OF INTERNATIONAL ISOLATION

Transformation of political and economic systems of the Federal Republic of Yugoslavia, renewing of bilateral relations with the world states, membership in international organizations and reviving of regional cooperation became necessary measures for overcoming the consequences of international isolation. The “exit” from the state of isolation depended on succession of the policy course realization which was declared by the country, and effectiveness of the reforms.

Key words: international isolation, the Federal Republic of Yugoslavia, international relations, cooperation.

УДК 339.9

Валерій ЩЕРБИНА
(Харків)

ГАЗОВА ПОЛІТИКА РОСІЇ (КАСПІЙСЬКИЙ РЕГІОН)

Під впливом дедалі частіших кризових явищ, притаманних сучасній світовій економіці, все виразнішою стає тенденція вирівнювання економічного розвитку різних країн. Низка регіонів і окремих країн перетворюються в індустріально розвинуті, в яких суттєво зростає споживання енергетичних ресурсів, що призводить до змін і геоекономічної, і геополітичної мапи світу. На зміну так званої «геополітики простору», в основі якої - захоплення територій, приходять «геополітика ресурсів», в першу чергу енергетичних. За таких умов енергетичні ресурси є одним із найважливіших геополітичних факторів, рушійною силою світової економіки і політики.

У світовому споживанні енергії особливе місце належить нафті та газу, які мають універсальний характер використання. Тому для більшості країн світу, в тому числі й України,

стабільні поставки цих енергоресурсів є важливою складовою забезпечення національної безпеки.

Надзвичайно важливу роль у національній безпеці України відіграють україно-російські відносини у газовій сфері. Водночас будь-який напрям політики Росії у газовій сфері пов'язаний тією чи іншою мірою з Україною як країною-споживачем і транзитером російського газу.

Мета даної статті - аналіз газової політики Росії в Каспійському регіоні та її впливу на енергетичну безпеку України.

Від початку ХХІ століття регіон Каспійського моря поступово перетворюється на стратегічну зону глобального значення із цілком реальною перспективою стати джерелом міжнародної напруги. Це зумовлено, в першу чергу великими запасами вуглеводневої сировини в регіоні, які, за оцінками експертів, не набагато поступаються сибірським і близькосхідним родовищам. Саме можливістю доступу до нових джерел енергоресурсів робить Каспійський регіон привабливим для різних країн світу. Одних - в силу економічної необхідності, для інших - в цілях ослаблення односторонньої залежності від близькосхідних або російських вуглеводнів. Існує також група країн, для яких значення даного регіону не обмежується суто економічними чинниками, а являє політичний і військово-стратегічний інтерес.

З одного боку, об'єктами великої геополітики в регіоні є колишні радянські республіки Центральної Азії та Кавказу, які розраховують утвердитися в якості повноправних незалежних держав. Це вкрай непросто завдання, зважаючи на їх деформовані й ослаблені економіки, а також відсутність усталеної політичної системи та соціальних відносин, що робить ці країни вкрай вразливими для різного роду маніпуляцій.

Особливість регіону полягає і в тому, що в силу геостратегічного розташування тут активну роль відіграють дві великі регіональні держави - Іран і Туреччина, одна з яких - стратегічний противник, а друга - стратегічний союзник США. І та, і інша країна прагне до регіонального лідерства в районі Каспійського моря.

Збільшується присутність в Каспійському регіоні також Китаю, для якого регіональні енергоресурси вкрай важливі, як фактори економічного зростання.

Зрозуміло, що головними гравцями на даному геополітичному та енергетичному полі є США та ЄС - з одного боку, а Росія з - іншого. Якщо для країн Європейського Союзу Каспійський регіон - це важливе джерело енергетичних ресурсів, то для США це, перш за все, полігон для затвердження та підтримання своєї ролі світового лідера.

Глобальний характер енергетичних проблем і всебільша їх політизація, атакою важливе становище газової галузі Росії в системі світової енергетики висунули енергетичний фактор учисло базових елементів російської зовнішньої політики, яка багато в чому базується на теорії євразійства.

Підавши класичні геополітичні теорії протистояння Моря та Суші відповідному корегуванню, ідеологи євразійства (К. Трубецької, П. Савіцький, Н. Алексєєв, Г. Флоровський), а з ними і сучасні російські політологи визначили, що таке класичне протистояння означає боротьбу суходільної Євразії з її центром - Хартлендом (Росії), - і Атлантики, Римланду (берегових земель). Виразниками цієї концепції є головним чином Велика Британія і США, як типово морські держави, які контролюють всі стратегічно важливі геополітичні точки у Світовому Океані, наче оточивши Євразію. Завданням Хартленду є мобілізація зусиль усіх континентальних народів (тих, що сприймуть російську цивілізаційну місію) для того, щоб розірвати вороже геополітичне оточення. При цьому принципового значення немає, яку назву має «середина земля» - Російська імперія, СРСР чи Російська Федерація.

Завдання цього утворення в галузі енергоресурсів полягає у створенні єдиної видобувної та транспортної сфери на максимально широкому просторі континенту. Це визначає вимоги до просторового розміщення інфраструктури енергетичних об'єктів. Консолідація євразійських ресурсів у континентальному фокусі має посилити загальний геополітичний потенціал Росії[3].

Одним із важливих напрямів цієї нової «Великої гри» (за визначенням німецького політолога А.Пара) між США та Росією є боротьба за вуглеводневі ресурси Каспійського регіону, які є альтернативним енергетичним джерелом і для Європейського Союзу (ЄС), і для країн Азіатсько-тихоокеанського регіону (АТР) (насамперед, Китаю) [11, с.147]. Окрім цього,

регіон має важливе геополітичне та гео економічне значення як перехрестя транзитних євразійських шляхів.

Останнім часом з'явився цілий ряд публікацій, присвячених аналізу геополітичного стану в Каспійському регіоні [5]. Серед них на особливу увагу заслуговують дослідження проблем вуглеводневих ресурсів у контексті геополітичного протистояння в регіоні [8]. Автори цих досліджень однотайно згоджуються щодо головних акторів, інтереси яких знаходяться у Каспійському регіоні - це Росія, США, ЄС, Китай, Іран. Для них - це стратегічний простір для посилення впливу на Євразійський континент. Найбільш актуальною ця проблема є для Росії, керівництво якої вважає, що повернення статусу великої держави можливе шляхом розширення свого впливу на пострадянському просторі. Одним із інструментів вирішення цієї задачі були обрані газові ресурси та шляхи їх транспортування.

Термін «газова політика» сформувався в останнє десятиліття і, на наш погляд, має право на існування перш за все в умовах загострення боротьби за енергетичні ресурси в глобальному масштабі. Крім того, він також є доречним у висвітленні процесів, що відбуваються на пострадянському просторі, особливо у відносинах Росії зі своїми сусідами. Газові ресурси активно використовуються Росією для досягнення геополітичних цілей. У зв'язку з цим слід зауважити, що в «Енергетичній стратегії Росії на період до 2020 року» «...забезпечення політичних інтересів Росії у Європі і суміжних державах, а також в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні» визначено одним із головних завдань російської газової промисловості.[18].

Для Росії район Каспійського моря важливий не стільки з ресурсних позицій, (тим більше, що зростання видобутку газу в цьому регіоні не передбачається), скільки з точки зору геостратегічної значущості для забезпечення національної безпеки на півдні країни, оскільки вже зараз деякі країни регіону вочевидь перетворюються в конкурентів Росії на європейському ринку газу. По суті, від того, якою мірою Росія буде контролювати пострадянський простір, багато в чому залежатиме її світовий статус. Одним із засобів для підвищення цього статусу є російський енергетичний ресурс, який має глобальне значення.

Таким чином, на наш погляд, не можна не погодитися з наступним визначенням геополітичних інтересів Росії в Каспійському регіоні: максимальний контроль за транзитом енергоносіїв з метою запобігання їх перетворенню в альтернативу російській сировині; збереження своєї присутності в регіоні щоб завадити його ісламізації та посиленню позицій США та ЄС; блокування можливості перетворення Китаю в домінуючу силу в регіоні [2].

Політика прикаспійських держав (колишніх радянських республік) - Азербайджану, Казахстану і Туркменістану спрямована на якомога швидше залучення іноземних інвестицій для розробки вуглеводневих ресурсів, розбудову нових газопроводів, що зменшують їх транспортну залежність від Росії.

Найбільш яскравим прикладом реалізації такої стратегії є Азербайджан, який намагається активно використовувати нафтогазові чинники з метою підтримання тісних взаємин з ЄС та США для сприяння транспортуванню нафти та газу в обхід Росії. Серед причин цього: геостратегічне становище в регіоні, геологічна вивченість морського дна, прозахідна орієнтація політичної еліти та тісні культурно-політичні зв'язки з Туреччиною.

Щорічне збільшення видобутку газу, відкриття нових родовищ і, найголовніше, - доведені запаси газу в два трильйони кубічних метрів, відкривають перед Азербайджаном великі перспективи. Сьогодні Азербайджан не розглядається як прямий конкурент Росії та Туркменістану в експорті газу, але потенційно він може стати таким найближчим часом. Особливо привабливим для Азербайджану є європейський ринок, в напрямку якого розглядаються різні варіанти експорту як свого газу, так і транзиту з Центральної Азії. На порядку денному такі маршрути поставок, як підтримуваний Євросоюзом "Південний енергетичний коридор", що включає газопровід Nabucco, Трансдріатичний газопровід (TAP), «Білий потік», ITGI (газопровід Туреччина-Греція-Італія), а також маршрути поставок газу в країни Близького Сходу та Іран. Слід відзначити, що за будь-якого з варіантів Азербайджан нічого не втрачає.

Вже у вересні 2013 року було підписано угоду про умови продажу азербайджанського газу в Європу. Йдеться про довгострокові зобов'язання строком на 25 років при загальній вартості контракту в \$ 100 млрд. Газ буде постачатися з родовища «Шах Деніз-2» з Азербайджану до Італії, Греції та Болгарії. Запланований річний обсяг поставок складе 10 млрд.

кубометрів природного газу [15].

Політика Росії по відношенню до Азербайджану має досить суперечливий характер: з одного боку Азербайджан – це політичний партнер Росії в цьому регіоні, а з іншого - потенційний конкурент на ринку газу в Європі. Загалом, російська політика у цьому напрямі не набула системного характеру і має ситуативний вигляд [13].

Схожою є ситуація, що склалася у відносинах Росії з Туркменістаном, який посідає друге місце після Росії (на пострадянському просторі) як по запасам газу, так і по його видобутку та експорту. При цьому Туркменістан демонструє досить значний приріст видобутку газу: з 2010 по 2012 рік він склав майже 51% [16].

Основний ресурс туркменської економіки - природний газ - поставлявся до останнього часу в Росію системою газопроводів Середня Азія - Центр (САЦ) і спрямовувався в першу чергу на ринки країн СНД. Через ряд проблем реалізація газових ресурсів Туркменістану відбувалася з недостатньою ефективністю.

Відповіддю на ці виклики стала стратегія, формування якої було в основному завершено до кінця 90-х років минулого століття, і яка реалізується в останні десятиліття. Її зміст полягає у поєднанні концепції нейтралітету та багатовекторної політики.

З одного боку, нейтралітет допомагає Туркменістану дистанціюватись від військово-політичних ініціатив США та Туреччини в регіоні. Водночас він став підмурком для обмеження традиційних зв'язків Туркменістану з пострадянськими країнами. В цьому відношенні показовим є формальна участь країни у роботі різних органів СНД. Загалом, розвиток відносин з іншими державами на двосторонній основі набагато привабливіший для керівництва Туркменістану, ніж участь в різних міжнародних організаціях [10]. З іншого боку, важливою складовою частиною міжнародної стратегії Туркменістану стала політика багатовекторності, тобто балансування між центрами політичного тяжіння та намагання підтримувати з ними по можливості вигідні відносини. Завдяки послідовній реалізації цієї політики Туркменістану вдалося налагодити цілком позитивні відносини з найближчими сусідами.

Казахстан, головні газові родовища якого знаходяться поза межами Каспійського регіону, намагається грати на протиріччях між Росією, США та КНР. Допустивши західні нафтогазові компанії до розробки своїх нафтових і газових родовищ, Казахстан зацікавлений у розвитку західних маршрутів транспортування вуглеводнів. Однак йому складніше, порівняно з Азербайджаном, позбутися російського впливу у процесі вибору маршрутів транспортування вуглеводнів - через своє географічне положення та тісні економічні зв'язки з Росією⁹. [17].

Як зазначалося вище, однією із найважливіших проблем для країн Каспійського регіону є транспортування нафти та газу до головних споживачів. Проекти розбудови газопроводів часто не можуть реалізуватись в умовах протистояння США, Європейського Союзу, Росії та Китаю за поширення свого геополітичного впливу в регіоні. За останнє десятиліття жодний з масштабних газопровідних проектів (за винятком туркменсько-китайського) не були реалізовані у повному обсязі. Тому можна погодитися з точкою зору, що головною особливістю сучасної ситуації на Каспії є превалювання геополітичних і політичних чинників над економічними. При цьому найбільшою мірою політизована сфера транспортування енергоресурсів [14].

Історично склалося, що транспортні (у тому числі трубопровідні) комунікації регіону проходять в основному російською територією. Це не влаштовує ні транснаціональні компанії, ні політичне керівництво західних країн і країн регіону. Останні, через диверсифікацію поставок вуглеводнів, прагнуть звільнитися від російської залежності і по можливості обійтись без російських трубопроводів. Однак при цьому не планують брати участь у фінансуванні цих проектів, перекладаючи всі інвестиційні ризики на покупців.

Серед головних газопровідних проектів в регіоні можна назвати такі, як Транскаспійський, AGRI, Nabuco, TANAP, Nabuco-West, TAP, ITGI. Кошторис кожного з них складає від двох до восьми мільярдів доларів США (крім Nabuco), а загальна проектна потужність сягає до 100 млрд./м3 газу на рік.

Головним напрямком транспортування прикаспійського газу залишається Європейський Союз, який намагається реалізувати одну із своїх базових стратегій: посилення енергетичної безпеки через диверсифікацію джерел і шляхів поставок. ЄС спромігся створити законодавчі

інструменти втілення такої стратегії у формі трьох Енергетичних пакетів, але для реалізації масштабних газопровідних проектів цього виявилось замало.

Яскравим прикладом цього є проект Південного газового коридору, який був розрахований на всі потенційні потоки газу, які можливо отримати і транспортувати територією Туреччини до Європи. Йшлося про постачання газу з Азербайджану, Туркменістану, Ірану, Іраку, у більш віддаленій перспективі - з Єгипту, загальним обсягом в декілька десятків млрд. кубометрів.

На сучасному етапі жоден із заявлених проектів не реалізований повною мірою, а деякі з них залишаються лише на папері, що свідчить про те, що це питання є інструментом в першу чергу геополітичної боротьби, а не комерційних інтересів бізнесу. Обсяги видобутку вуглеводнів в регіоні виявляються недостатні для заповнення навіть побудованих трубопроводів.

Загалом, геополітичну ситуацію на Каспії визначають взаємовідносини зацікавлених у каспійських вуглеводнях світових і регіональних гравців, які до останнього часу залишалися суперечливими, але відносно збалансованими. Однак події останніх років показують тенденцію до зміни сформованого балансу. І тут не буде зайвим згадати американського політика З. Бжезінського: «Каспійські вуглеводні - інструмент для того, щоб геополітично і економічно вивести Центральну Азію і Закавказзя на світові ринки, відірвати їх від Росії і тим самим ліквідувати можливість пострадянської імперської інтеграції». Таким чином, сьогодні головна проблема Каспійського регіону - це не стільки нафта і газ, а скільки відносини прикаспійських держав з Росією та з США і ЄС. Ситуація з реалізацією проектів експортних газопроводів яскраве тому підтвердження [14].

Відзначимо, що геополітичне суперництво Росії, з одного боку, і США та ЄС, з іншого, за вплив на прикаспійські держави, відбувається з перемінним успіхом. Проектам Південного газового коридору Росія протиставила проект "Південний потік", реалізація якого має забезпечити Південну та Східну Європу російським газом. Таким чином, основним полем геополітичної конкуренції в Каспійському регіоні стали газопровідні системи, або точніше їх проекти.

Росія, яка розглядає Каспійський регіон і Центральну Азію зоною своїх прямих політичних та економічних інтересів, зосереджувала свої зусилля, головним чином, на міждержавному рівні. Основною задачею було збереження політичного впливу в країнах регіону. При цьому ігнорувалися енергетичні інтереси країн регіону, що призвело до зменшення російського впливу і втрати положення монопольного транзитера вуглеводневих ресурсів з регіону [6].

Останнім часом все більшої ваги на геополітичній "шаховій дошці" регіону набуває Китай, який поступово розбудовує тут свої геоekonomічні конструкції. Початок було закладено торгово-кредитними відносинами, які розвиваються паралельно з проектами в енергетичній сфері. Економічний розвиток Північного Китаю суттєво залежить від вуглеводневих ресурсів Центральної Азії та Каспійського регіону. Розширення доступу до цих ресурсів - одна із стратегічних задач китайської зовнішньої політики.

Наприкінці 2009 року Туркменістан почав поставляти газ до Китаю згідно з тридцятирічним контрактом (40 млрд. м³ газу на рік). Зараз блакитне паливо транспортується двома газогонами, запуск третьої гілки заплановано на 2014 рік. У вересні 2013 року Туркменістан підписав новий контракт з Китаєм на поставку 25 млрд. м³ газу щорічно з нового родовища Галкиниш. Таким чином, більшу частину туркменського експорту газу складуть поставки до Китаю [12].

Збільшує Китай свою присутність в енергосекторі Казахстану. Так, нещодавно Китайська національна нафтогазова корпорація придбала частку нафтового родовища Кашаган, яке розташоване в Каспійському морі. При цьому Китаю довелося впоратися з конкуренцією з боку індійської Oil and Natural Gas Corporation, яку довго вважали найбільш вірогідним покупцем. Деякі експерти називають подібні події «ною Великою грою в Центральній Азії».

Активні дії Китаю ставлять під сумнів реалізацію проект газопроводу «Туркменія - Афганістан - Пакистан - Індія» (ТАП), який підтримують США. Незабаром Сполучені Штати Америки планують покинути Афганістан, а газопровід мав сприяти регіональній інтеграції та загальному процвітання. Зрозуміло, що туркмено-китайські контракти підривають ресурсну

базу газопроводу ТАПІ [9].

Аналогічні причини призводять і до послаблення енергетичних зв'язків ЄС з Туркменістаном. Незважаючи на неоднаразові заяви про необхідність співробітництва з ЄС в газовій сфері з боку туркменського керівництва, до реальних дій справа не дійшла. Таким чином, плани диверсифікації поставок газу в Європу за рахунок Каспійського регіону не мають чіткої перспективи.

Євросоюз намагається переорієнтувати свої газопровідні проекти на ресурсну базу Азербайджану, але вона може забезпечити лише частину потрібних об'ємів.

Таким чином, останнім часом у геополітичній та геоекономічній архітектурі Каспійського регіону відбуваються зміни, головним трендом яких, на наш погляд, можна вважати зростання ролі Китаю (особливо в Центральній Азії). Водночас зменшується присутність Росії в економіці країн регіону, що особливо помітно в енергетиці. Це стосується і України, яка ще десять років тому була одним з найбільших імпортерів туркменського газу.

У 2003 році Росія підписала угоду з Туркменістаном згідно якої, починаючи з 2007 року весь туркменський експортний газ мав надходити до Росії за ціною, що значно перевищувала, те, що могла запропонувати Україна. Окрім цього, була сформована система посередників в торгівлі газом між Україною та Туркменістаном, непрозорі дії яких дискредитували українсько-туркменські відносини.

Прагматичні дії російського керівництва щодо посилення залежності України від поставок газу з Росії не отримали адекватної відповіді з українського боку. Зауважимо, що Президенти України Л.Кучма, В.Ющенко, В.Янукович та їх уряди не спромоглися на практичні дії по диверсифікації поставок газу в країну. Головна причина подібного становища полягає, на наш погляд, в тому, що в Україні досить сильні позиції провладних кіл, яких вдовольняє існуючий статус-кво, а проблеми енергетичної безпеки держави мають другорядне значення в порівнянні з корпоративним [7].

Слід підкреслити, що Україна втратила Туркменістан не тільки як джерело поставок газу, а й як ринок збуту своєї низько технологічної продукції та різних послуг. У 90-х роках минулого століття зовнішня торгівля Туркменістану більш ніж на половину була орієнтована на Україну.

Так, тільки за шість років з 2005 по 2011 роки товарообіг між двома державами зменшився майже в 12 разів [4].

Спроби українського керівництва в останні роки збільшити хоча б торговельний баланс з Туркменістаном не приносять бажаних результатів. Місце України в туркменській економіці зайняв Китай.

Намагання України розширити співробітництво в галузі енергетики з Азербайджаном та Казахстаном з метою диверсифікації газових поставок мають політичний характер і не могли призвести до практичних результатів [1].

Таким чином, Росії вдалося позбутися конкуренції з боку України в Каспійському регіоні і вирішити при цьому важливу для себе задачу: значно збільшити залежність України від газопостачання з Росії. В геополітичному аспекті це значно зменшило можливості України для маневру в умовах російсько-українського газового протистояння.

Водночас, російське керівництво, з нашої точки зору, перебільшило значення європейську напрямку експорту газу. Зосередивши основні ресурси на будівництві нових газопроводів, які мають зменшити залежність від транспортування газу територією України, Росія втрачає свій вплив в Каспійському та Центральноазіатському регіонах. Окрім цього, російський "Газпром" не має достатніх можливостей суттєво збільшити свою присутність на азійсько-тихоокеанському газовому ринку, який останнім часом досить динамічно розвивається.

В перспективі вказана ситуація може негативно вплинути на геостратегічні плани Росії щодо розширення свого впливу на сході Євразії, оскільки вони значною мірою залежать від експорту вуглеводнів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Азербайджан не подписал соглашение с Украиной о газе из-за Турции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.izvestia.com.ua/ru/article/23409>; Ивженко Т. Украина просит нефти и газа у

- Казахстана [Електронний ресурс] / Т. Ивженко // Независимая газета. - 2013. - 04 апреля. – Режим доступа: http://www.ng.ru/cis/2013-04-04/1_ukraina.html.
2. Долгушев Д.В. Конфликт энергетических интересов России и США в Центральной Азии и Каспийском регионе / Д.В. Долгушев // Вестник Томского государственного университета. – 2011. - №4. – С.93.
 3. Дугин А. Береговая зона и диалектика природных ресурсов [Електронний ресурс] / А.Дугин. – Режим доступа: http://ege.evrazia.org/geopolitics_9.shtml.
 4. Жаровский Е. Туркменистан не будет продавать Украине дешевый газ [Електронний ресурс] / Е. Жаровский // 2013. - 13 февраля. – Режим доступа: http://gazeta.ua/ru/articles/business/_turkmenistan-ne-budet-prodavat-ukraine-deshevyj-gaz-ekspert/482269>Gazeta.ua; Запах газа: Украина возвращается в Туркменистан. – Режим доступа: <http://sd.net.ua/2011/04/11/zapax-gaza-ukraina-vozvzrashhaetsya-v-turkmenistan.html>.
 5. Жильцов С.С. США в погоне за Каспием / Жильцов С.С., Зонин И.С. - М.: Международные отношения. 2009. - 200с.; Центральная Азия и Каспийский Регион: риски, вызовы, угрозы: коллективная монография. - Алматы. 2012. - 224с.
 6. Жильцов С. Нефтегазовая схватка в Центральной Азии [Електронний ресурс] // Независимая газета. - 2013. - 11 июня. – Режим доступа: http://www.ng.ru/ng_energiya/2013-06-11/12_gaz.html. 7. Еременко А. Кто кому Шехерезада // Зеркало недели. - 2005. - 22 - 28 октября; Бутрин Д., Гриб Н. Украину ударили по газам // Коммерсантъ Украина. - 2006. - 22 июня; Кравченко В. Украина - Туркменистан: не газом единым.-2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/ukrainaturkmenistan_ne_gazom_edinym.html; Украина–Туркменистан: союз против России. - 2012. - 16 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/politics/2012-03-16/3_kartblansh.html.
 7. Магомедов А. Большой Каспий. Энергетическая геополитика и транзитные войны на этапах посткоммунизма / А.К. Магомедов, Р.Н. Никеров. - Ульяновск: УлГТУ, 2010. – 259 с.
 8. Роль Черноморско-Каспийского региона для европейской и глобальной энергетической безопасности: мат-лы заседания международного «круглого стола» / А. Ю. Сменковский, С. Б. Воронцов, С. В. Бегун, А. А. Сидоренко; составит. А. А. Билуха; под общ. ред. А. Ю. Сменковского. – К. : НИСИ, 2012. – 56 с.; Долгушев Д.В. Конфликты энергетических интересов России и США в Центральной Азии и Каспийском регионе./ Вестник Томского государственного университета. История. - 2011. - №4. - С.90 - 97.
 9. Национальный интерес. - 2013. – 03 октября [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://oilnews.kz/1/analitika/national-interest>.
 10. Нейтралитет для Ашхабада - прикрытие от инициатив США и политпроектов Турции [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.regnum.ru/news/1710318.html>.
 11. Пар А. Россия жмет на газ. Возвращение мировой державы / Пар А. – М.: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2008. – С.147.
 12. Серов М. Туркмения занимает место России [Електронний ресурс]/ Серов М., Мордющенко О. // Коммерсантъ Украины. - 2013. - 05 сентября. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ua/doc/2271665>.
 13. Симонов Константин: газ Азербайджана не мешает российскому "Газпрому" в Европе [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vestikavkaza.ru/news/Konstantin-Simonov-gaz-Azerbaydzhana-ne-pomeshayet-rossiyskomu-Gazpromu-v-Evropе.html>.
 14. Смирнов С. Игры на каспийских трубах. - 2013. - 03 октября [Електронний ресурс] / С. Смирнов. – Режим доступа: <http://oilnews.kz/1/analitika/>.
 15. Условия соглашения по продаже азербайджанского газа в Европу: крах надежд Брюсселя и новые перспективы "Газпрома". – Режим доступа: <http://www.regnum.ru/news/polit/1710557.html>.
 16. Устименко А. Туркменистан: в погоне за газом. - 2013. - 13 мая [Електронний ресурс] / А.Устименко. – Режим доступа: <http://oilnews.kz/1/analitika/turkmenistan-v-pogone-za-gazom/>.
 17. Энергетические игры Кавказа [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/sngbaltia/20130815/211912856.html>.
 18. Энергетическая стратегия России на период до 2020 года. Утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации от 28 августа 2003 г. - № 1234-р. - С.71.

АНОТАЦІЯ

Щербина В. ГАЗОВА ПОЛІТИКА РОСІЇ (КАСПІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ)

В статті розглядається геополітична ситуація та визначені головні центри сили в Каспійському регіоні. Проаналізовано: деякі аспекти політики Росії в газовій сфері в регіоні та їх вплив на енергетичну безпеку України; стан двохсторонніх відносин Росії та України з Азербайджаном,

Казахстаном, Туркменістаном в енергетичній галузі; позиції США, ЄС та Китаю відносно проектів транспортування вуглеводнів з регіону; зміни в геополітичних конструкціях в Каспійському регіоні та навколо нього.

Ключові слова: геополітика, геоекономіка, газова політика, енергетичні проблеми, диверсифікація газових поставок, газопровідний транспорт.

SUMMARY

Shcherbyna V. RUSSIAN POLITIC OF THE GAS SECTOR (THE CASPIAN REGION)

In the article the geopolitical situation and identified the major centers of power in the Caspian region. Analyzed: some aspects of Russian politics in the gas sector in the region and their impact on the energy security of Ukraine; the state of bilateral relations between Russia and Ukraine with Azerbaijan, Kazakhstan, Turkmenistan in the energy sector; the position of the USA, EU and China with regard to projects of transportation of hydrocarbons from the region: changes in geopolitical designs in the Caspian region and around it.

Keywords: geopolitics, geo-economics, gas policy, energy issues, diversification of gas supply, gas pipeline transportation.

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА

УДК 338.48: 338.58 (477)

*Оксана ГАНГУР
(Ужгород)***ВПЛИВ ПОДІЙ 2013 РОКУ НА ЕКОНОМІКУ ТА ТУРИСТИЧНИЙ БІЗНЕС В УКРАЇНІ**

Події, які відбувалися в Україні в 2013 році мали значний вплив на розвиток подієвого туризму. «Чим виступають ці події?» - безплатною рекламою для галузі туризму, чи великим ударом по економіці.

Йдеться, зокрема, про важливість дослідження сьогоденного стану економіки та туристичної галузі в країні. Зараз можна почути багато думок про ситуацію, яка склалася. Але основним має залишатися досягнення компромісу в країні.

Масові акції протесту в Україні можуть надихнути аналітиків на позитивні очікування, хоча ще недавно рейтингові агентства розглядали можливість зниження кредитного рейтингу України протягом тижня. Все ж таки, це може призвести до переоцінки України інвесторами через активну позицію населення [3].

Для України, як і для будь-якої країни, туризм є джерелом поповнення державного та місцевих бюджетів, що позитивно впливає на економіку. В країні з року в рік стабільно виростають обсяги виробництва туристичного продукту: готелі, місця відпочинку, лижні курорти, культурні пам'ятки – все це приносить чималий прибуток.

Туристичний продукт – комплекс послуг і товарів, матеріальних і нематеріальних благ та ресурсів, призначених для туристичного споживання, що реалізуються на ринку туристичних послуг. Він є здебільшого вузькоспеціалізованим, має складну, динамічну структуру, пристосовану до зміни попиту, і здатен забезпечити задоволення різноманітних потреб людини, що подорожує [2, с.104].

Події 2013 року в країні мають подвійний вплив на туристичну індустрію. Дехто вважає, що за час цих подій, зменшиться притік іноземних туристів в країну та розвиток туристичних комплексів. Інші ж вважають, що події стануть головним подієвим ресурсом. Сьогодні в Україні відбувається Євромайдан, про який вже говорить цілий світ. Здавалося б дивлячись на це, іноземцям не захотілося б відвідувати країну, у якій відбувається щось подібне, адже мало хто хоче провести відпочинок у місті, де відбуваються постійні мітинги, бійки та непорозуміння між народом та депутатами.

На нашу думку, дана ситуація призведе до ще більшої цікавості з боку іноземців, адже непотрібно витратити мільйони на рекламу України в світі туризму, сьогоденна ситуація без витрат зайвих коштів вже це зробила. А також багато іноземців хочуть приїхати, щоб підтримати людей на майдані та подивитися культурні пам'ятки українців. Давайте повернемося у минуле, і згадаємо події «Помаранчевої революції», внаслідок якої до України приїхало багато гостей. Протягом 2005 року обсяг туристів збільшився на 15 %.

Туристична діяльність здійснюється комплексом підприємницьких структур. Сучасна індустрія туризму охоплює всю сукупність суб'єктів господарювання, які виконують туристичні послуги. Туристична індустрія є міжгалузевим комплексом підприємницьких структур з виробництва та реалізації туристичного продукту для внутрішнього й міжнародного туризму [1, с.224].

Отже, такі умови, які склалися сьогодні, і є тими центрами тяжіння, які приваблюють туристів і зумовлюють підвищення потенціалу туристичного бізнесу в Україні.

Подієвий туризм – напрям порівняно молодий і надзвичайно цікавий. Основна мета поїздки приурочена до події. Унікальні тури, що поєднують в собі традиційний відпочинок і участь в самих видовищних заходах планети, поступово завойовують досить велику популярність. Подієвий туризм - це нескороминуща атмосфера свята, індивідуальні умови відпочинку і незабутні враження. Головна особливість подієвого туризму – безліч яскравих неповторних моментів [4].

Розробка і проведення в країні важливих знакових програм, конференцій, «круглих столів», мітингів, привернуть велику кількість учасників і гостей не тільки з України, але й з країн близького та далекого зарубіжжя.

Розвиток такого виду туризму відіграє велику роль у зміцненні миру в усьому світі, розширенні співробітництва, встановленні хороших відносин між державами, підвищенні статусу України в світі. В українській туристичній індустрії настане час «відродження», накопичення і використання подієвих ресурсів, що призведе до урізноманітнення національного туристичного продукту, збільшення доходу не тільки громадян, але і всієї країни.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Дядечко Л.П. Економіка туристичного бізнесу / Л.П. Дядечко. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 224 с.
2. Любіцева О.О. Методика розробки турів. Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2003. – 104 с.
3. Ормоцадзе М. Як революція позначиться на фінансовій системі [Електронний ресурс] / Маргарита Ормоцадзе. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~2/0/all/2013/12/02/313990>
4. Каталог для туриста. Розділ 9. Подієвий туризм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vechervkarpatah.at.ua/publ/test/rozdil_9_podievij_turizm/6-1-0-1661

АНОТАЦІЯ

Гангур О. ВПЛИВ ПОДІЙ 2013 РОКУ НА ЕКОНОМІКУ ТА ТУРИСТИЧНИЙ БІЗНЕС В УКРАЇНІ
Стаття присвячена висвітленню впливу подій 2013 року на економічний стан України, зокрема, туристичний бізнес. Проаналізовано всі плюси і мінуси події 2013 року. Автор акцентує увагу на розкритті сутності таких термінів, як «туристичний продукт», «подієвий туризм».

Ключові слова: економіка, туристичний бізнес, туристичний продукт, подієвий туризм.

SUMMARY

Hanhur O. IMPACT OF THE EVENTS OF 2013 ON THE ECONOMY AND TOURISM INDUSTRY IN UKRAINE

The article is devoted to the impact of the events of 2013 the economic situation in Ukraine, in particular, tourism. Analysis of the pros and cons of the events of 2013. The author focuses on the disclosure of terms such as «tourism product», «event tourism».

Key words: economy, travel business, tourist product, event tourism.

УДК 323.173: 327.35

Наталія ГОРЛО
(Запоріжжя)

ІРЕДЕНТИЗМ ЯК ФОРМА РАДИКАЛЬНОЇ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Сучасний світ продукує багато ідентичностей, серед яких однією з найбільш усталених і найменш підвладних трансформаціям є етнічна ідентичність. Належність індивіда до певного етносу усвідомлюється змалку, а прагнення захистити інтереси свого етносу найчастіше актуалізується у кризові періоди. Етнополітичні процеси багато в чому визначають динамічну картину сучасного світу, і особливу роль у цьому відіграє конфліктна взаємодія між представниками різних етносів. Кожна етнічна група, прагнучи задовольнити свої інтереси, формує власний тип політичної поведінки. Багато конфліктів міждержавного характеру пов'язані з прагненням етносів реалізувати право на самовизначення, але воно вступає у протиріччя з іншим принципом – територіальної цілісності державних кордонів.

Іреденти́зм як одна з форм буття етносу в політичних реаліях найбільш плідно

досліджується представниками етнополітології. Напрацювання у дослідженні феномену іредентизму мають зарубіжні науковці Е. Гелнер, Дж. Гоксек, Д. Горовіц, Д. Ландау, Н. Чейзен та інші. Серед російських науковців іредентизм знайшов відображення у працях А. Аклаєва, Р. Бараш, О. Садохіна, В. Тураєва, В. Шабаєва та інших науковців. Українські вчені розглядають іредентизм як один з проявів етнополітичної поведінки. Етнополітична поведінка визначається як послідовність реальних кроків суб'єкта етнополітики у відповідь на виклик, що його кидає етнополітична ситуація, яка утворюється внаслідок діяльності всіх інших суб'єктів етнополітичного процесу [9, с. 492]. До радикальних форм етнополітичної поведінки, які несуть загрозу цілісності держави, Р. Коршук відносить сепаратизм і іредентизм [8, с. 94]. У цьому контексті роль іредентизму у виникненні міжнародних конфліктів дослідив Б. Бернадський [3]. У цілому іредентизм як політичне явище в українській політичній науці вивчений недостатньо, тим часом він став актуальним для України, оскільки як сусідні держави мають іредентистські наміри стосовно окремих українських територій (наприклад, Росія, Румунія), так і в самій Україні наявні іредентистські настрої, найбільш яскраві у Криму.

Метою даного дослідження є аналіз іредентизму як форми радикальної етнополітичної поведінки, яка створює певні загрози для соціально-політичної стабільності всередині поліетнічних держав і у міжнародних відносинах. Дослідницькі завдання полягають у визначенні сутності іредентизму і виявленні етнополітичних ризиків, які він продукує.

У науковій літературі існує багато визначень іредентизму, що, на нашу думку, пов'язано з багатоаспектністю самого явища і різноманітністю форм його прояву. Найчастіше в етнополітології іредентизм визначають як різновид етнополітичного руху, характерний для так званих «розділених» народів – етнічних груп, територія компактного проживання яких розділена державними або адміністративними кордонами. А. Аклаєв розуміє етнічний іредентизм як об'єднувальні або воз'єднувальні рухи етнічних груп, які розділені державними кордонами між двома чи кількома державами [1, с. 159]. Так само Р. Коршук визначає іредентизм як форму етнополітичної поведінки, що представляє собою прагнення до об'єднання в єдину державу етнічної спільноти, представники якої проживають на територіях, що перебувають під контролем інших держав [8, с. 94]. Оскільки частини розділеного народу можуть мати різний політичний статус, формуються різні варіанти об'єднувальних рухів. Найчастіше під іредентизмом розуміють саме той випадок, коли одна частина розділеного народу вже має власну державу, а їхні етнічні родичі проживають на правах етнічної меншини на суміжній території у сусідній державі (сербський народ – Сербія, Хорватія, Словенія, Боснія). Інші варіанти об'єднувальних рухів представляють собою етнічний уніонізм, наприклад, прагнення до об'єднання двох частин одержавленого корейського народу або об'єднання нині бездержавних курдів в одному політичному утворенні.

Специфіка іредентизму полягає у тому, що його ініціаторами може бути як етнічна меншина, яка зазнає утисків у сусідній державі, так і вже етнічна більшість, яка прагне об'єднати всіх етнічних родичів в одній державі. Саме це обумовило появу таких визначень іредентизму, які містять у собі посилання на ініціатора руху. На думку Р. Бараш, на сьогоднішній день ініціатором іредентизму найчастіше виступає не держава, а етнічна меншість, у зв'язку з чим вона дає таке визначення іредентизму: «...іредентизм можна визначити як спробу конкретної етнічної групи, яка проживає на території певної держави, воз'єднатися зі спорідненим їй етнічно (або таким, що розуміється спорідненим за будь-якими іншими ознаками) населенням іншої (однієї чи більше) держави. Важливим аспектом іредентизму є прагнення до об'єднання не тільки етнічно споріднених груп, але й територій їх проживання» [2, с. 156,157]. Однак, як свідчить історія, іредентистські настрої часто ініціюються правлячою елітою національної держави, як, наприклад, у Греції у XIX – XX ст. стосовно приєднання македонських земель, заселених греками, або у сучасній Румунії з приводу Молдови. У цьому випадку іредентизм стає напрямом зовнішньої політики держави. На цьому зроблено наголос у визначенні іредентизму, запропонованому В. Євтухом: «іредентизм – термін, який використовувався для означення захисту анексованих територій, керованих іншою державою. Сьогодні цей термін вживається для визначення політики тієї чи тієї держави, політичного руху, спрямованих на об'єднання народу, етносу, нації у рамках одного етнополітичного організму (держави)» [5, с. 165]. Тож слушно зауважує С. Голунов про недостатність одного з двох чинників для появи іредентизму: «Важко уявити собі, наприклад,

щоб іредентистський рух досяг своєї мети без явної або хоча б прихованої підтримки зовні. З іншого боку, одного тільки бажання зовнішнього актора мобілізувати «співвітчизників» для відторгнення території також навряд чи достатньо» [4].

На нашу думку, відсутність одного з ініціаторів або нестійкість його намірів не пояснює причину невдач сучасного іредентизму, оскільки навіть обопільна ініціатива з боку обох частин «розділеного народу» ще не гарантує успіху, адже іредентизм торкається інтересів інших політичних акторів – держави, у якій проживає іредента – група, що прагне возз'єднатися з одержавленою більшістю, і світової спільноти. Далеко не всі іредентистські рухи і не кожна іредентистська політика держави досягають мети, що значною мірою пояснюється ризиками, які формує іредентизм. Етнічні ризики пов'язуються з негативним впливом етнічного фактора на політичний, соціальний та культурний розвиток поліетнічного суспільства [5, с. 276]. Іредентизм може оцінюватися досить позитивно з точки зору реалізації права етнічної групи на самовизначення, однак розглядається негативно з позиції збереження цілісності державних кордонів багатоетнічної держави, у якій проживає іредента. З огляду на це у політологічній літературі іредентизм розглядається як радикальна форма етнополітичної поведінки і різновид етнічного радикалізму, в якому проявляється феномен етнічної деструктивності. В. Євтух визначає етнічний радикалізм як крайню, беззастережну відданість поглядам, ідеям своєї етнічної спільноти, яка стимулює рішучі дії щодо захисту своїх прав і просування інтересів своєї етнічної спільноти [5, с. 272]. На думку С. Рибаківа, «глибинне джерело етнічного радикалізму пов'язане з виникненням на певному історичному етапі протиріччя між етнічним і політичним принципами структурування соціосфери» [11, с. 7]. Дійсно, підґрунтям іредентистських гасел виступає прагнення політиків сумістити етнічні і політичні кордони, але ці наміри вступають у протиріччя з намаганням керівництва багатоетнічних держав зберегти цілісність своїх державних кордонів.

Вже сам факт існування іреденти у державі створює потенційну загрозу внутрішньополітичній стабільності. Якщо етнічна група не відчуває себе ущемленою в правах, має досить високий статус, іредентизм може й не виникнути. Появі іредентистських рухів можуть сприяти багато причин, з-поміж яких незадоволення етнічної групи своїм соціально-економічним становищем, низьким політичним статусом, наявністю дискримінації саме за етнічною ознакою, неможливістю вільно розвивати свою культуру. Не останню роль відіграє послідовна іредентистська політика, яку цілеспрямовано проводить сусідня держава. Держава, у якій проживає іредента, може діяти двома способами: 1) проведення жорсткої асиміляційної політики, депортацій, етнічних чисток (наприклад, етнічні чистки у період югославської кризи у 1990-х рр.); 2) надання статусу автономії або інших компенсацій для нівелювання іредентистських настроїв. Таку практику реалізує сучасна Македонія, чверть населення якої складають албанці. Албансько-македонські відносини завжди були досить складними, проте на сьогодні вони врегульовані: у кінці 1990-х рр. Збори Македонії ухвалили поправки до Конституції, за якими албанська мова визнавалася офіційною і розширювалися права албанських громад у культурно-освітній сфері [12, с. 228]. У будь-якому випадку поява іредентизму є нагальною проблемою, яку держава не може ігнорувати.

Загроза з боку іредентизму полягає у тому, що він може стати зручним інструментом для обґрунтування агресивної політики держави, яка проводиться не тільки під гаслами возз'єднання «розділеного народу» в одній державі, але й під гаслами повернення історичних територій навіть у тому випадку, якщо етнічна група там вже не проживає. Р. Осборн проаналізував природу самовизначення і слушно зауважив, що «філософія самовизначення націй несе у собі і більш віддалену небезпеку: етнічна спільнота як першоорганізуючий принцип у подальшому породжує принцип відповідальності за представників цієї етнічної групи в інших країнах» [10, с. 123, 124].

Важлива роль у формуванні іредентизму як зовнішньополітичного курсу держави належить політичним елітам, які здійснюють етнополітичну мобілізацію шляхом формування етнічної ідеології. А. Аклаєв визначає етнічну ідеологію як теоретичну форму етнічної свідомості, яка пояснює сучасне становище групи і визначає цілі етнополітичного руху [1, с. 465]. Провідники національно-визвольних змагань втілюють іредентистські гасла у політичних доктринах, на основі яких відбувається формування програмних настанов політичних партій. Невід'ємною складовою етнічної ідеології іредентистів є доктрина «Великої

держави», сформована тими народами, які тривалий час перебували під владою інших держав, але вступили на шлях національного визволення. Доктрина спирається на позитивні факти з історичного минулого, які засвідчують успішний розвиток народу, і робить наголос на відновленні державності в колишніх кордонах. Доктрини «Великої держави» сформували Албанія, Греція, Румунія, Сербія, Угорщина, Хорватія. Радикальний характер етнічної ідеології іредентизму пояснюється також тим, що вона має потужний конфліктогенний потенціал, оскільки може втілитися в масову свідомість почуття непримиренності до інших народів і сформувати етнотероризм та етнотероризм.

У крайніх проявах іредентизму як напрям зовнішньої політики набуває агресивного характеру, і щоб надати загарбницьким намірам переконливої аргументації, їх замасковують прагненням захистити інтереси національних меншин, які проживають у сусідніх державах. Прикладом є нацистський режим, який під приводом захисту німецьких меншин здійснив приєднання чеських і австрійських територій, компактно населених етнічними німцями (анексія області Судет від Чехословаччини за Мюнхенським договором і аншлюс Австрії у 1938 р.). Така політика держави характеризується як агресивний іредентизм, який має подвійний характер. З одного боку, наміри державного керівництва возз'єднати «розділений народ» в кордонах однієї держави, до того ж активно пропаговані, більшістю населення сприймаються позитивно. З іншого боку, експансіоністські наміри дуже часто тільки маскуються іредентистськими гаслами, фактично ж більше представляють собою реалізацію «пан-ідей», оскільки приклад Німеччини свідчить про те, що приєднання територій, населених етнічними німцями, було тільки початком широкої експансії на інші європейські країни.

Радикальний характер іредентизму полягає у тому, що, зачіпаючи політико-територіальні інтереси різних держав, іредентизм стає джерелом міждержавного конфлікту, який може існувати у різних видах – аж до збройних конфліктів і локальних війн. Цю думку проводить Дж. Гоксек, який стверджує, що іредентистські конфлікти часто провокуються суверенними державами. Оскільки у держав є ресурси для ведення повномасштабних війн, ці конфлікти мають тенденцію посилюватися або ставати міжнародними. У той же час іредентистські конфлікти, ініційовані меншинами, не виходять на такий рівень інтенсивності і сили, як розпочаті суверенними державами [13]. Політична конфліктологія розглядає іредентизм як різновид етнополітичного конфлікту, мета якого – розв'язання етнотериторіальних міждержавних суперечок. Усі етнополітичні конфлікти є багатофакторними, оскільки важливу роль у їх появі відіграють взаємні «історичні образи», низький соціально-економічний рівень розвитку і низький політичний статус іреденти у складі багатоетнічної держави, етноконфесійні розбіжності тощо. Етнополітичні конфлікти характеризуються послідовним відстоюванням державами своїх територій, оскільки вихід частини території з-під контролю може стати ознакою слабкості держави. Агресивний потенціал іредентизму набув особливого прояву у міжнародних відносинах у другій половині ХХ ст., коли він став причиною ряду збройних конфліктів. Є чимало прикладів, серед яких – спроба Вірменії приєднати Нагірний Карабах, який перебував у складі Азербайджану. Рух за приєднання Нагірного Карабаху до Вірменії почався у 1988 р. Азербайджанці сприймали вимоги вірмен як посягання на суверенітет їхньої держави, вірмени розглядали це як реалізацію права етносу на об'єднання. Коли 12 липня 1988 р. влада Нагірного Карабаху заявила про вихід з Азербайджанської РСР і приєднання до Вірменії, азербайджанці організували погром вірменського населення в Баку [7, с. 74].

Чи не найяскравіший приклад міждержавних конфліктів, що виникли на ґрунті іредентизму, демонструють країни – колишні республіки Югославії. У цій багатоетнічній державі не був повністю дотриманий національно-територіальний принцип розмежування кордонів між суб'єктами федерації, що обумовило територіальні претензії між незалежними державами після розпаду Югославії. Більшою мірою це стосується Косово, яке розглядають як частину своєї історичної батьківщини і серби, і албанці. У 1974 р. Косово отримало статус автономії у складі Республіки Сербія, однак кількісне переважання албанського населення спрягло формуванню настроїв щодо приєднання до Албанії. У 1989 р. під тиском сербської меншини краю президент Югославії С. Мілошевич відмінив автономію Косово. У 1990 р. етнічні албанці проголосили незалежність Косово. Протягом 1992-1998 рр. тривав збройний конфлікт між албанцями і сербами, а у 1998 р. НАТО втрутилося у ситуацію, розпочавши бомбардування Сербії. Втручання НАТО у Косовський конфлікт мало дестабілізуюче значення,

оскільки характеризувалося проалбанським спрямуванням. У 2008 р. Косово проголосило незалежність, що стало своєрідним прецедентом. У сучасному світі втручання інших держав чи міжнародних організацій у внутрішні справи новоутворених держав досить поширене явище, що підтверджує зацікавленість світової спільноти у врегулюванні територіальних питань.

Отже, радикалізм іредентизму полягає у загрозі стабільності ситуації у внутрішньополітичному просторі і на міжнародній політичній арені в цілому. ООН декларує принцип реалізації права націй на самовизначення, однак принцип територіальної цілісності держави і непорушності її кордонів визнається пріоритетним. Саме тому Віденська декларація (1993 р.) підкреслила неприпустимість порушення або послаблення територіальної цілісності держав, але закріпила право добиватися незалежності для тих народів, які перебувають у колоніальній або іншій залежності. ООН схвалює нерадикальні способи розв'язання протиріч, наприклад, коли держава, яка проводить іредентистську політику, обмежується посиленням свого впливу на територію компактного проживання етнічних родичів або ж підтримує їхні сепаратистські наміри. Наприклад, у Румунії досить популярна ідея «Великої держави», яка передбачає об'єднання Румунії, Молдови і Північної Буковини. І хоч румунські націоналісти ще сподіваються на появу «Великої Румунії», на сучасному етапі багаторічна суперечка між Румунією і Молдовою завершилася підписанням у червні 2000 р. між Румунією і Молдовою Договору про привілейоване партнерство і добросусідство [6, с. 332].

Особливістю іредентизму як зовнішньополітичної стратегії є те, що лозунги об'єднання груп розділеного народу в межах однієї держави маскують прагнення влади переслідувати не тільки політичні, а й економічні цілі. Наприклад, іредентизм, ініційований одержавленою більшістю і підкріпленій економічними інтересами, є однією з причин конфлікту між Киргизією і Таджикистаном за спірну територію – анклав Ворух у Баткенському районі Киргизії, де компактно проживають етнічні таджиків. Прагнення возз'єднати всіх етнічних таджиків в одній державі доповнюється цілком прагматичними цілями політичної еліти Таджикистану контролювати транспорту магістраль, яка пролягає на території анклаву і поєднує Лайлякський район Таджикистану з іншою частиною країни [7, с. 40].

Навіть у випадку успіху іредентистів ще одні загрози можуть виникнути внаслідок приєднання етнічної групи до одержавленої більшості. Хоч такий варіант буде означати успішне досягнення поставленої мети, проте, як не дивно, він не влаштує усіх учасників. Групи «розділеного народу», маючи тривалий досвід проживання у межах різних державних утворень, формують власні культурні традиції, що нині демонструють греки Кіпру і материкової Греції. В історії грецького народу вже був приклад організації співжиття двох груп зі сформованими специфічними культурними традиціями. У 1921 р. Греція ініціювала війну проти Туреччини, яку прогала. За Лозаннським мирним договором 1923 р. Греція повертала Туреччині Смірну, острови Тенедос і Імброс. Хоч територіальні претензії Греції були не реалізовані, частково іредентистські вимоги задовольнялися через закріплене у договорі зобов'язання для обох країн здійснити обмін населенням. В 1923-1924 рр. почався обмін населенням за критерієм віросповідання. До Греції з Малої Азії переселилося майже 1,1 млн. православних, до Туреччини з Греції – 380 тис. мусульман. Прибулі поселялися на землях, що були приєднані до Греції на рубежі XIX – поч. XX ст. Поява поселенців значно збільшила грецьку етнічну групу. Наприклад, у Західній Тракії у 1918 р. греки становили менше 20%, а після здійснення обміну їх кількість зросла до понад 60% [12, с. 140]. Поселенці нелегко звикали до нових умов проживання, тому що існували культурні і мовні розбіжності між ними і корінними мешканцями. Економічні труднощі держава намагалася подолати сукупністю таких заходів, як надання кредитів, наділення землею, влаштування на роботу.

Крім того, в об'єднанні можуть бути незацікавлені й еліти «розділеного народу», оскільки в межах однієї держави потенційно загостриться боротьба за владу між різними елітними угрупованнями. Зазначені ризики, які потенційно можуть виникнути внаслідок об'єднання і створюють певні побоювання в обох сторін, засвідчують декларативний характер іредентистських гасел, які не враховують труднощів, що постають перед державою у постіредентистський період.

Отже, радикальний характер іредентизму полягає у тому, що, по-перше, іредентизм, ініційований іредентою, сприймається поліетнічною державою як загроза її територіальній цілісності і джерело внутрішньополітичної нестабільності, тому, у свою чергу, потребує

активних дій держави для подолання проблеми; по-друге, іредентизм, ініційований одержавленою більшістю «розділеного народу», стає напрямом зовнішньої політики держави і таким чином обумовлює розгортання міждержавного політичного конфлікту, що створює загрози для нестабільності на міжнародній політичній арені. У будь-якому випадку світова спільнота повинна сформувати адекватну реакцію на прояви іредентизму, не допустивши його дестабілізуючого впливу на політичну сферу. Подальші дослідження іредентизму як форми радикальної етнополітичної поведінки можуть спрямовуватися як на поглиблене дослідження соціокультурних факторів (ціннісних установок, орієнтацій, стереотипів), які посилюють радикальний характер іредентизму, так і на вироблення ефективних механізмів узгодження інтересів учасників політичної взаємодії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аклаев А. Р. Этнополитическая конфликтология : Анализ и менеджмент / А. Р. Аклаев. – М. : Дело, 2005. – 472 с.
2. Бараш Р. Ирредентизм как категория дискурса и политической практики / Р. Бараш // Вестник Российской нации. – 2012. – № 2-3. – С. 151-171.
3. Бернадський Б. В. Ирредентизм як джерело міжнародних конфліктів [Електронний ресурс] / Б. В. Бернадський. – Режим доступу: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/06/bernadskiy.htm>
4. Голунов С. В. Проблема ирредентизма : ситуация в российском пограничье на фоне мирового опыта [Электронный ресурс] / С. В. Голунов. – Режим доступа : <http://ashpi.asu.ru/ic/?p=2110>
5. Євтух В. Б. Етнічність : енциклопедичний довідник / В. Б. Євтух ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центретноглобалістики. – К. : Фенікс, 2012. – 396 с.
6. Заболотный В. М. Новейшая история стран Европы и Северной Америки: Конец XX – начало XXI века : Учеб. пособие для студентов / В. М. Заболотный. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; ООО «Издательство Астрель», 2004. – 494 с.
7. Кавтарадзе С. Д. Этнополитические конфликты на постсоветском пространстве / С. Д. Кавтарадзе. – М. : Экзамен, 2005. – 224 с.
8. Коршук Р. М. Етнополітологія : навчальний посібник / Р. М. Коршук. – К. : Алерга, 2011. – 200 с.
9. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ю. І. Римаренко (відп. ред.). – К. : Генеза, 1996. – 492 с.
10. Осборн Р. Национальное самоопределение и целостность государства / Р. Осборн // Общественные науки и современность. – 1993. – № 5. – С. 122-126.
11. Рыбаков С. Е. Анатомия этнической деструктивности. II. Этнический радикализм / С. Е. Рыбаков // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2001. – № 4. – С. 3-39.
12. Яровий В. Ф. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн XX століття : Підруч. для вищих навч. закладів / В. Ф. Яровий. – К. : Генеза, 2005. – 816 с.
13. Gokcek G. Irredentism versus Secessionism: The Potential for International Conflict [Електронний ресурс] / G. Gokcek. – Режим доступу : <http://ssrn.com/abstract=1595095>

АНОТАЦІЯ

Горло Н. ІРЕДЕНТИЗМ ЯК ФОРМА РАДИКАЛЬНОЇ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті розглядається іредентизм як об'єднувальний рух етнічних груп, розділених кордонами між кількома державами. Радикальний характер іредентизму пояснюється тим, що він формує етнічні ризики: загрозу територіальній цілісності держави, у якій проживає іредента і виникнення міждержавних територіальних конфліктів. Досліджується агресивний іредентизм, який обґрунтовує експансіоністську політику держави.

Ключові слова: іредентизм, розділений народ, етнополітична поведінка, етнополітичний конфлікт.

SUMMARY

Gorlo N. IRREDENTISM AS A RADICAL FORM OF POLITICAL BEHAVIOR

The article deals with irredentism as the unifying movement of ethnic groups, separated by boundaries between the several states. Irredentism has radical nature because it forms ethnic risks: threat to the territorial integrity of the state, which is home to the irredentists, the emergence of interstate territorial conflicts. The author explores the aggressive irredentism, which justifies expansionary government policies.

Key words: irredentism, a divided people, ethno-political behavior, ethno-political conflict.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ЩОДО ПІДТРИМКИ І ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

Слід відмітити, що ідея спрямування соціальної політики на вдосконалення прав та свобод дитини не нова, але все ж залишається недосконалою попри численні дослідження таких науковців як : Л. С. Волинець “Права дитини в Україні: проблеми та перспективи”, О. П. Гончаренко “ Міжнародно-правове регулювання прав дитини в Україні”, И. С. Кон “ Ребенок и общество: Историко — этнографическая перспектива”, С. Пейчева “ Конституційно-правовий статус дитини”, С. А. Саблук “ Принципи правового статусу дитини”, “ Окремі аспекти правового статусу дитини” , Е. М. Мчедлова “ Основные направления исследований зарубежных ученых по правам человека”. Окремі питання обраного напрямку дослідження знайшли висвітлення у працях і таких вчених як: М.С. Абраменкова, О.О. Дюжевої, Н.А. Кондратюка, М.В. Кравчука, О.П. Петрашука, В.А. Рясенцевої та інших.

Метою даної статті є те, що автор намагається показати спроби держави покращити становище дітей в суспільстві шляхом закріплення та вдосконалення нормативної бази щодо прав дитини; також показати зусилля соціальної політики держави спрямованої, безпосередньо, на підтримку дітей та захисту їх законних прав та інтересів.

Для досягнення цієї мети, автор ставить перед собою завдання охарактеризувати основні практичні проблеми, які виникли в суспільстві, щодо становища дітей та їх прав, а також вказати на шляхи їх вирішення відповідно до стратегії соціальної політики держави.

Україна, ставши на шлях незалежності і суверенності, закріпила свій стратегічний напрямок розвитку розбудови соціальної, демократичної правової держави.

У соціальній державі соціальний захист - це один з найважливіших напрямків діяльності держави. Рівень її цивілізованості та суспільства визначається ставленням до найменш захищених та найбільш вразливих його членів, які потребують соціального захисту, у першу чергу до дітей-інвалідів - дана проблема часткового врегульована Законом України “ Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”.

Виділення дітей-інвалідів в окрему самостійну групу є життєво необхідним у зв'язку з їх беззахисністю, важкістю соціальної адаптації в суспільстві, що пов'язане з особливими умовами, в яких відбувається формування особистості дітей-інвалідів. Питання соціального захисту дітей з обмеженими фізичними можливостями не втрачає своєї актуальності, незважаючи на те, що цьому питанню постійно приділяється увага як на законодавчому рівні шляхом закріплення прав, пільг та компенсацій дітям-інвалідам, так і на суспільному рівні шляхом передбачення державних гарантій їх економічної та моральної підтримки.

Тут доречно підкреслити, що саме Закон України «Про охорону дитинства» визначає цей напрямок діяльності держави як стратегічний, загальнонаціональний, а головною метою його є забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток [1, с. 176]. Ключовим завданням даного закону є розширення соціально-правових гарантій прав дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального, культурного розвитку молодого покоління, стимулювання створення соціально-економічних і правових інститутів, спрямованих на захист прав та законних інтересів дитини в Україні.

За даними, наведеними у Державному звіті про становище дітей в Україні (за підсумками 2011-2012 року) у так званих навчально-виховних закладах, закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, виховується 24 тисячі дітей. За рік до підрозділів міліції доставлено близько 10 тисяч малолітніх безпритульних, палять цигарки кожен другий хлопчик і кожна п'ята дівчинка, 50% дітей віком до 14 років займаються оплачуваною працею, 73% українських дітей живуть у сім'ях із низьким рівнем доходів. Саме ця категорія дітей є найбільш незахищеною. Загалом, сьогоденна соціалізація дітей проходить в умовах зміни систем цінностей. Це породжує перед суспільством нові виклики щодо виховання дітей, державної опіки. Тобто, сьогодні дітям нагально необхідні соціально-правовий захист і

підтримка [4].

На думку О.М. Полякової ускладнена економічна та соціальна ситуація в Україні, дала поштовх до росту дитячої злочинності. Дітей, які з тих чи інших причин мають конфлікт із законом, держава повинна захищати, а не тільки карати і таким чином, попереджувати дитячу злочинність.

На сьогодні в Україні найбільш проблемні питання у цій сфері є: порушення прав дітей у формі недбалого ставлення до організації їхнього життя та злочинні дії у відношенні до малолітніх, а саме примушування до важкої фізичної праці і торгівля дітьми. Для зменшення порушення прав дітей необхідна централізація зусиль суспільства. У цьому плані законодавство України гарантує цілу низку пільг і допомоги дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківської опіки. Разом з тим, на сучасному етапі розвитку Української держави виникло нове явище – як соціальне сирітство. Соціальна сирота – це дитина яка при існуючих батьках живе без батьківської опіки, ними опікуються дідусі і бабусі, у той час коли батьки знаходяться в інших країнах на заробітках.

В 2012 р. відчутні прогалини та недоопрацювання адміністративної реформи, розпочатої у 2010 р. Система захисту прав дитини в Україні залишається не скоординованою. Відповідальність за дітей розділяється між різними міністерствами та відомствами, співпраця між ними є малоефективною. Координуючим органом з формування та забезпечення реалізації державної політики щодо дітей є Міністерство соціальної політики, в якому лише наприкінці 2011 р. розпочав діяльність Департамент захисту прав дитини та усиновлення. З 1 жовтня 2012 р. він переформатований у Департамент сім'ї та дітей.

Вже в березні 2012 р. під час розширеного засідання КМУ Президентом були оприлюднені Соціальні ініціативи, оголошено створення нового інституту в соціальному захисті населення – інституту соціальних дільничних інспекторів. Соціальні дільничні – це принципово новий підхід до розв'язання проблем українських сімей. Їх завдання – запобігання проблемам у сім'ї і захист прав дітей. Соціальна робота має бути орієнтована на профілактику проблем, а не на подолання їх наслідків.

У 2012 р. розпочато процес реорганізації притулків для дітей у центри соціально-психологічної реабілітації. За офіційними даними, станом на 1 січня 2012 року в Україні функціонувало 67 притулків та 51 центр соціально-психологічної реабілітації дітей.

В 2012 р. відбулися зміни у врегулюванні діяльності Міжвідомчої комісії з питань охорони дитинства, було прийнято Постанову № 483 «Про внесення змін до Положення про Міжвідомчу комісію з питань охорони дитинства», якою змінено статус та завдання Міжвідомчої комісії. Зокрема встановлено, що Комісія є тимчасовим консультативним, дорадчим органом, утвореним КМУ з метою підготовки пропозицій щодо реалізації державної політики з питань захисту прав та інтересів дітей. Основними функціями Комісії тепер є сприяння забезпеченню координації дій органів виконавчої влади з питань охорони дитинства; підготовка пропозицій щодо формування і реалізації державної політики з питань захисту прав та інтересів дітей; визначення шляхів, механізмів та способів вирішення проблемних питань, що виникають під час реалізації державної політики у сфері охорони дитинства.

Продовжено реформування кримінальної міліції у справах дітей і є ідеї створення на її базі ювенальної міліції ОВС України. Модель покращення послуг у сфері кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, апробується у Івано-Франківську.

2012 р. продемонстрував, що рушіюною силою у вдосконаленні політики із охорони дитинства та захисту прав дитини в Україні є Уповноважений Президента з прав дитини, хоча його основною функцією є моніторинг ситуації із дотримання прав дитини в Україні, а не реалізація політики. За період діяльності офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини під керівництвом новообраного Уповноваженого, надійшло 221 звернення, з яких понад 60% стосується питань захисту прав дитини. Основними формами реагування є запити до уповноважених органів та надання роз'яснень громадянам. Діяльність Уповноваженого щодо захисту прав дитини знаходиться на початковій стадії і ведеться в неповному обсязі. Враховуючи вищевказане, можна констатувати те, що держава намагається врегулювати та вирішити проблеми, які є не тільки проблемами держави але й суспільства.

В свою чергу аналізуючи дане питання автор намагався знайти шляхи покращення ефективності їх вирішення. Шляхом формулювання наступних рекомендацій автор хоче

звернути увагу на ті напрямки соціальної політики держави щодо підтримки і захисту дітей, які потребують найбільшої уваги і підлягають негайному реформуванню.

1. Забезпечити ефективний перерозподіл функцій після адміністративної реформи серед органів центральної та місцевої влади та координацію дій для повного забезпечення виконання обов'язків держави щодо прав дитини.

2. Відновити роботу Міжвідомчої комісії з питань охорони дитинства. Оновити її склад, включивши до неї представників громадських організацій, що займаються захистом прав дитини в Україні. Проводити регулярні засідання Міжвідомчої комісії з питань охорони дитинства.

3. Розробити механізм включення дітей у процес прийняття рішень із питань, що стосуються охорони дитинства, захисту прав дітей. В тому числі розробити механізм врахування думки дитини у вирішенні питань, що стосуються самих дітей. Уточнюючи даний пункт, автор звертає увагу на саме поняття: *державно-правовий механізм захисту прав дитини* - це система конституційно-правових норм, структура спеціальних державних органів, різноманітних політично-правових, соціально-економічних і соціально-психологічних факторів, специфічних особливостей дитини; форми і методи, способи і засоби здійснення правових норм у відповідності із встановленими процедурами і принципами.

4. Передбачити та забезпечити достатнє фінансування із Державного бюджету на забезпечення дітей-інвалідів та тяжкохворих дітей ліками, медичними препаратами, реабілітаційними послугами, імунопрофілактикою тощо.

5. Провести широку інформаційно-просвітницьку кампанію серед населення України щодо необхідності скасування таємниці усиновлення та включити у програми підтримки для батьків-усиновлювачів питання, пов'язані із таємницею усиновлення

6. Проводити широкі інформаційні кампанії щодо прав дітей, підтримувати роботу Національної «гарячої лінії» з прав дітей.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Горбунова О.Г. Запобігання торгівлі людьми: навч.-метод. посіб. / [О.Г. Горбунова, К.Б. Левченко, Л.Л. Савич та ін.]. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 176 с.
2. Колодій А.М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підруч. / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К.: Правова єдність, 2008. – 288 с.
3. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – ст.142. ;
4. Державна доповідь про становище дітей в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ekmair.ukma.kiev.ua>

АНОТАЦІЯ

Губаль Ю. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ЩОДО ПІДТРИМКИ І ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

У даній статті відображені основні аспекти нормативного закріплення та вдосконалення політики держави щодо підтримки і захисту прав дитини, також висвітлюються проблеми, з якими стикається суспільство, які потребують невідкладного вирішення.

Ключові слова: соціальна політика держави, права дитини, забезпечення, захист, закріплення, підтримка.

SUMMARY

Hubal Yu. SOCIAL POLICY TO SUPPORT AND PROTECT CHILDREN'S RIGHTS IN UKRAINE

This article reflects the main aspects of regulatory consolidation and improvement of policy to support and protect children's rights, also highlights the challenges facing society in need of immediate intervention.

Keywords: social policy, children's rights, software protection, strengthening and support.

ПОЗИТИВІСТСЬКИЙ ТА КОНСТРУКТИВІСТСЬКИЙ ПІДХОДИ ДО ДЕВІАНТНОСТІ

Важливою характеристикою сучасного суспільства є системні трансформації, що відбуваються у найрізноманітніших сферах. Зміни та наслідки розвитку суспільства стосуються не тільки політичної або економічної складових, але й впливають на соціалізацію особистості та на повсякденне життя. На думку П. Штомпки, сучасна особистість починає опановувати наступні риси: відкритість до експериментів, інновацій та змін; схвалення плюралізму в думках; орієнтація на сьогоднішнє і майбутнє, що веде до економії часу; впевненість у власній здатності контролювати природні, політичні та соціальні процеси. Але, з іншого боку, надмірна відкритість особистості веде до культурної травми та певної особистісної дезінтеграції [1]. Соціальна гнучкість сучасної людини, з одного боку, є важливою для швидкого пристосування до соціальних змін, але з іншого - може привести до негативної трансформації ціннісно-нормативної системи [2]. Сучасна особистість перебуває у безперервним пошуку ідентичності, балансує між нормативністю, що лежить в основі прагнення до відчуття екзистенційної безпеки та запереченням загальноприйнятих практик повсякденного життя. Будь-яка зміна, яку можна описати за допомогою термінів “модернізація”, “трансформація” або “інновація”, на початку свого виникнення завжди передбачає заперечення нормативності, тобто має ознаки девіантності, неправильності, абсурдності [3]. Категорія девіації не тільки у соціології, але й у практиках повсякденного життя набуває у теперішній час нового значення та означення. Саме тому змістовна наповненість даної категорії потребує ґрунтовного аналізу, окреслення її репрезентації та структурування.

Складність категорійної визначеності девіації, зокрема, виявляється у наступних дискурсах. По-перше, існування культурного та історичного релятивізму знаходить прояв у часовій та просторовій змінності оцінок окремих форм поведінки, що приводить до понятійної та ціннісної невизначеності нормативної системи. По-друге, зміна нормативного консенсусу впливає на оцінку доречності-недоречності певних видів активності. По-третє, деякі соціальні групи, порівняно з іншими, мають більше можливостей для визначення та оцінки тих чи інших форм поведінки як девіантних.

У соціології суперечливість визначень поняття «девіації» пов’язана з існуванням таких напрямків як позитивізм та соціальний конструктивізм. Позитивістська точка зору окреслює відхилення як певну реальність, як об’єктивність та абсолютність, а конструктивізм намагається сфокусуватись на її релятивізмі та відносності.

Позитивістська точка зору включає розуміння девіації як очевидної, реальної, закономірної та вторинної.

Очевидність девіації полягає у тому, що вона розглядається як абсолютно реальна поведінка, що базується на певних якостях суб’єкта або об’єкта. На початку свого зародження указана точка зору активно підтримувалась криміналістами. Вважалось, що злочинці мають певні риси обличчя та будови тіла, які їх відрізняють від законослухняних людей, при цьому такі особливості є вродженими [4], [5]. З часом кримінологія, відійшовши від орієнтації на соматичні та біологічні маркери девіантів, переключилась на вивчення психологічних особливостей злочинців, описуючи притаманні їм риси невричності, психопатій, залежності тощо [6], [7].

Сучасні кримінологи, відійшовши від використання тілесних та психологічних характеристик для пояснення відхилень, активно займаються вивченням структури та функціонування головного мозку, знаходячи у ньому маркери, що свідчать про можливість девіантної поведінки [8].

Слабкою ланкою послідовників розуміння девіації як безумовної очевидності є необхідність пояснення, яким чином індивід, що скоїв девіантний вчинок, набуває статусу девіанта. У межах даного підходу девіантність у людини, яка не скоїла злочин, розглядається як латентний стан, що прихований у структурі характеру, будові мозку тощо. Але, у будь-якому разі, сучасна кримінологія погоджується з тим, що соціальні умови сприяють формуванню

злочинної поведінки. Ці умови, як правило, розглядаються у якості пускових механізмів абсолютної девіантності [9].

Реальність девіації полягає у тому, що вона розглядається у формі об'єкта, який можна вивчати та спостерігати, подібно іншим фізичним явищам. Об'єктивне існування девіантності репрезентується за допомогою офіційних звітів, статистичних показників про рівень злочинної поведінки, її якісні характеристики, тощо. З іншого боку, представники офіційних органів, що надають інформацію про ті чи інші відхилення, визнають, що значна кількість відхилень не потрапляє до офіційної статистики. Крім того, як зазначає Я. Гілінський, можлива свідомо або випадкова фальсифікація статистичних показників, що збирають різні відомства. Таким чином, реальність девіації набуває параметрів відносності [10].

В основі вивчення девіації як об'єктивної реальності лежить розділення між суб'єктом (вченим, що вивчає явище девіації) та самою девіацією. В результаті виникає, так би мовити, подвоєння реальності, коли «світи» девіантності та нормальності розглядаються як такі, що існують у різних вимірах. Подібна ситуація породжує хибне розуміння того, що девіацію ми можемо оцінити об'єктивно та неупереджено. Це відноситься як до реальних соціальних груп, які внаслідок своєї професійної діяльності займаються оцінкою поведінки як нормальної або девіантної (судді, міліція, психіатри), так і до вчених, що вивчають, описують та класифікують поведінку, орієнтуючись, на їх погляд, на об'єктивну наукову реальність. Виходячи з того, що наукова термінологія дійсно використовується для оцінювання та категоризації поведінки, її неупередженість насправді має не тільки теоретичне, але, насамперед, практичне значення та реальний відголос. Як приклад, можна навести зміну термінів, які використовуються для того, щоб означити стан людини, яка отримала такий діагноз як СНІД. Замість виразу «хворий на СНІД», зараз широко використовується висловлювання «людина, що живе зі СНІДом».

У межах позитивістського підходу девіація також описується з використанням категорії закономірності. Вважається, що відхилення завжди має певну причину, тобто воно викликається силами, які виступають зовнішніми по відношенню до самого девіанта. Факторами, що можуть спровокувати девіантну поведінку, вважаються генетичні аномалії, психологічні відхилення, недоліки сімейного виховання, соціальні негаразди тощо [11]. Сам девіант виступає об'єктом, поведінка якого спричинена різноманітними впливами, який не має, таким чином, свободи волі та можливості вибору.

Розуміння вторинності девіації полягає у тому, що більш важливою вважається норма, тому що вона задає правила існування соціуму та сприяє його розвитку, стабільності та власне існуванню як такому. Наявність нормативного консенсусу забезпечує життєдіяльність суспільства та його окремих складових. Відхилення приводить до наростання нестабільності, хаосу і, врешті решт, може стати умовою зникнення певного соціального утворення. Таким чином, по відношенню до соціуму норма є фактором формо- та змістотворення, а девіація вторинною ознакою, що перешкоджає його нормальному функціонуванню [12]. Певний дисонанс у дихотомію позитивності норми та негативності девіації привносять чисельні факти обернення девіації у свою протилежність та реально існуючий вплив різного роду так званих «відхилень» на розвиток соціуму. Цей факт у межах позитивістського підходу пояснюється подвоєнням дихотомії, у даному випадку – у межах самої девіації та виділенням позитивних та негативних відхилень [13].

Таким чином, позитивістський підхід до девіації базується на наступних припущеннях: (1) девіантність є абсолютно реальним явищем; вона має певні якості, що відрізняють її від нормальної поведінки, (2) відхилення є об'єктом спостереження, який можна вивчати об'єктивно,

(3) відхилення викликається сукупністю факторів, що обмежують свободу вибору суб'єкта діяльності, і (4) девіація є вторинним явищем по відношенню до норми.

Конструктивістський погляд на відхилення виникає у 1960-х роках ХХ століття [14]. Його основні постулати: відносність, суб'єктивізм, добровільність та холізм. Конструктивісти дотримуються думки, що девіація сама по собі не має власних сутнісних характеристик. Оцінка певної поведінки як девіантної базується не на об'єктивній обумовленості, але є результатом суб'єктивних оцінок інших людей, окремих соціальних груп тощо. Іншими словами, існування девіації є результатом зовнішнього оцінювання і представляє собою певну ментальну конструкцію [15]. Не можна стверджувати, що процес конструктивістського означення

створює девіацію, але він її категоризує, перетворює неструктурований фон на зрозумілий об'єкт [16].

Іншими словами, без необхідного означення девіація «не існує» для суспільної свідомості. Як приклад можна навести вживання алкоголю, який приводить до передчасної смерті, впливає на народження дітей з патологією, є причиною злочинів, негативно впливає на головний мозок тощо. Незважаючи на переконливі факти, вживання алкоголю не вважається девіантною поведінкою (мова йде, зокрема, про нашу країну). Зрозуміло, що виробництво алкоголю має значну економічну вигоду для держави та окремих соціальних груп, які можуть впливати на формування суспільних цінностей та підтримувати думку щодо нормальності та бажаності вживання алкогольних напоїв.

Виходячи з припущення, що відхилення існує у площині соціальних оцінок та є результатом соціального маркування, соціальні конструктивісти ухиляються від вивчення девіацій як таких, зосереджуючись на соціальних групах, що виступають суб'єктами маркування (правоохоронні органи, лікарі, вчені), тим самим підкреслюючи її відносність. Закономірним наслідком є перехід від вивчення відмінностей між девіантними та нормальними вчинками (герой-злочин, святий-божевільний, вродливий-потворний) до оцінки семантичного потенціалу мовлення. Слова-означення перетворюють явище на предмет, що відноситься до певного класу. Конкретні дослідження виявили картину значної варіативності та відносності оцінок нормальної та девіантної поведінки у залежності від часово-просторових та нарративних характеристик [17].

Явище відносності девіації подвоюється, що знаходить прояв не тільки у залежності девіації від правових, соціальних та культурних норм, але й у реагуванні людей на певні відхилення. Відсутність реакції на певне явище як на девіантне практично перетворює його на статистичну норму, незважаючи на існування формальних критеріїв, що відносять його до відхилення [18].

Суб'єктивізм девіантності в очах конструктивістів базується на існуванні упередженості, що лежить в основі оцінювання соціальних (активних) суб'єктів на відміну від оцінок інших (пасивних) об'єктів (речі, природа). Стикаючись з соціальними (активними) суб'єктами, індивід відноситься до них крізь призму власних уявлень, і тільки після цього починає давати йому оцінки.

Визнання девіантності суб'єктивним конструктом є не тільки науковим фактом, воно неминуче пов'язане з розумінням людської гідності та свободи. Наприклад, визнання пацієнтів психіатричних лікарень обмежено дієздатними, тобто нездатними контролювати власну поведінку, породило репресивну психіатрію [19].

Постулат суб'єктивізму змінює відношення між нормою та девіацією – з вторинного конструкту девіація перетворюється на рівнозначний елемент суспільного життя поряд нормальною поведінкою. Крім того, змінюється вектор аналізу девіантної поведінки – суб'єкт зовнішньої оцінки практично нівелюється, а на перший план виходить можливість пережити досвід Іншого не з позиції глядача, а у якості учасника певної дії. Розуміння реальних причин поведінки стає можливим при прийнятті внутрішніх, суб'єктивних факторів, що спонукали до певних дій.

Конструктивісти підкреслюють, що зовнішня оцінка девіації описує її як певне аморальне, неприємне чи відразливе явище, яке потрібно контролювати, виправляти або усувати, залишаючись поза даним відхиленням. В результаті, дослідник (зовнішній спостерігач) отримує набір зовнішніх фактів щодо причин певного відхилення (наприклад, бідність, знижена самооцінка, безробіття) без інформації про носія – суб'єкта девіації [20]. Безумовно, знання про причини девіації може бути використаним для їх корекції, але воно не дає можливості дізнатись про реальні мотиви, що спонукають людину демонструвати девіантну поведінку. Наприклад, низький прожитковий рівень може спонукати індивіда скоїти правопорушення, але мотиви, що лежать в основі злочину, можуть бути різними (допомогти родині або мати можливість розважатись). Саме тому конструктивісти вважають, що більш об'єктивне розуміння девіантної поведінки повинно спиратись саме на суб'єктивний підхід, що передбачає певну, так би мовити, наукову емпатію з девіантом з метою кращого розуміння його позиції та інтерпретування його дій. Саме тому у межах конструктивістського підходу досить широко використовуються різноманітні етнографічні методи вивчення девіації –

спостереження, кейс-стаді, глибинні інтерв'ю тощо.

Конструктивістський підхід стверджує, що девіантна поведінка є актом вільного вибору, виразом людської волі або бажання. На думку конструктивістів, якщо поведінка пояснюється як результат зовнішніх впливів, це може привести до надмірно спрощеної інтерпретації людської активності, що починає розумітись як безцільний акт механічного реагування на подразники. Девіація як акт вільного вибору може знайти відображення, зокрема, у формі своєрідної адаптації, бути способом реагування на зовнішні чинники у вигляді індивідуальної стратегії поведінки [21].

Холістичний підхід до вивчення девіації дозволяє уникнути механістичного розділення між нормою та відхиленням, яке фактично є теоретичним конструктом, спрямованим на підкреслення відмінностей між крайніми варіантами. У реальності, по-перше, нормальне та девіантне існують у вигляді безперервності буття, постійно перетворюючись на проникаючи одно в одне; по-друге, категорії «норми» та «девіації» набувають сенсу тільки при наявності власної протилежності; по-третє, відхилення (навіть негативне) може позитивно впливати на соціальні процеси. Іншими словами, норма та девіація повинні розглядатись як окремі реалізації соціального буття, що є цілісним та неподільним, яке допускає формування теоретичних конструктів, але не може бути зведеним до них.

Глибокий та продуктивний аналіз явища девіантності є можливим тільки за умови використання комплексного підходу, що враховує як позитивістський, так і конструктивістський підходи. Девіація, дійсно, з одного боку, є актом реальної дії, яку можна спостерігати, оцінювати та враховувати у статистичних показниках. З іншого боку, девіація є результатом соціального конструювання, який використовується для розмежування якості різних форм поведінки. Одне розуміння девіації не може існувати без іншого. Наприклад, якщо реальна девіантна дія відсутня, то відсутня і сама девіація, в той же час, відсутність можливості позначення данної дії як девіантної теж робить її «невидимою» для спостерігача (як дослідника, так і суспільства в цілому).

З іншого боку, використання конструктивістського або позитивістського підходів до аналізу девіантності є доречним у різних контекстах. Наприклад, використання позитивістської точки зору буде справедливим при вивченні форм девіацій, які суспільство вважає серйозними (або тяжкими) злочинами. Це, наприклад, вбивство, зґвалтування, пограбування тощо. Ці форми поведінки досить легко фіксувати за допомогою різноманітних статистичних показників, вони викликають широкий резонанс з боку суспільства, за своєю природою є шкідливими. Таку поведінку досить легко вивчати, тому що дослідники легко дистанціюються від неї, внаслідок чого розглядають її досить об'єктивно, без співпереживання або романтизації. Об'єктивний підхід, у свою чергу, диктує орієнтацію на вивчення причин, що спричинили певні відхилення.

Конструктивістський підхід буде ефективним для аналізу відхилень, що не спричиняють серйозної шкоди іншим людям. У даному випадкові краще використовувати теорію ярликів, що підкреслює не тільки відносність девіації, але й показує інтереси конкретних соціальних груп, що маркують певну поведінку. Крім того, конструктивістський погляд на девіацію може сприяти формуванню більш толерантного та гуманного відношення до людей, що оцінюються як девіанти. Наприклад, зміна погляду на дітей з розумовою відсталістю (дебілізм) привела до конструювання спеціальних методик, які дозволяють таким дітям набутти необхідних соціальних навичок та роблять їх більш адаптованими. Як результат, суспільство не тільки відкрило незнайомий для себе світ людини з вадами розвитку, але й познайомилось з творчістю таких людей (відкрило суб'єктивні переживання «Іншого»). Співпереживання девіантам породжує розуміння того, що вони є активними суб'єктами, а це означає можливість діалогу, взаєморозуміння та (за необхідністю) – продуктивної корекції.

Позитивістський та конструктивістський підходи, крім того, відрізняються рівнем консенсусу щодо рівня та означення. З одного боку, позитивісти у більшій мірі схильні підкреслювати принципову різницю між нормою та відхиленням, орієнтуючись на реальне існування девіацій. З іншого боку, девіантність з погляду конструктивістів має нематеріальний характер, і тому не може бути зафіксованою на рівні окремих соціальних структур. Об'єднання указаних точок зору дасть можливість сформулювати розуміння девіантної поведінки не як дискретного об'єкту, що безумовно та принципово відрізняється від нормального. Замість

цього ми можемо розглядати девіацію як дію, що розташована на певному континуумі, на одному полюсі якого знаходиться безумовна (ідеальна) норма, а на іншому – така ж безумовна та ідеальна девіація. Реальні форми девіантної поведінки завжди будуть знаходитись між цими полюсами, наближаючись до них, але ніколи не співпадаючи з ними. Таким чином, девіантна поведінка може аналізуватись з позицій її рівня або міри, але не з позицій родових відмінностей або дихотомії «норма-девіація».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; [Пер. сангл., подред. В. А. Ядова]. — М.: Аспект-Пресс, 1996. — 223 с.
2. Кривошеев В.В. Короткие жизненные проекты: проявление аномии в современном обществе / В.В. Кривошеев // Социологические исследования. - 2009. - С.59-60.
3. Гишинский Я.И. Творчество: норма или отклонение? / Я. И. Гишинский // Социологические исследования. - 1990. - №2. - С.41-49.
4. Ломброзо Ч. Преступный человек: [пер. с ит.] / Чезаре Ломброзо. – М.: Эксмо; МИДГАРД, 2005. – 876С.
5. Психология индивидуальных различий. Тексты / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М.: МГУ, 1982. – 320 с.
6. Личко А. Е. Подростковая психиатрия (Руководство для врачей). — Л.: Медицина, 1979. — 336 с.
7. Криминология / Под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. – Норма, 2009. – 800 с.
8. Moskowitz S. Criminal Minds Are Different From Yours, Brain Scans Reveal [Електронний ресурс] / Live Science. - Режим доступу: <http://www.livescience.com/13083-criminals-brain-neuroscience-ethics.html>.
9. Рущенко І.П. Соціологія злочинності: Монографія. – Харків: Вид-во Націон. ун-ту внутр. справ, 2001. – 370 с.
10. Гишинский Я. И. Девиантное поведение в Санкт-Петербурге: на фоне российской действительности эпохи постперестройки [Електронний ресурс] / Я. И. Гишинский // Мир России. – 1995. – Т. IV. – № 2. – С. 127-128. - Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/045/939/1216/008Gilinskij.pdf>.
11. Пятунин В. А. Девиантное поведение несовершеннолетних: современные тенденции [Електронний ресурс] / В. А. Пятунин. – Москва: РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2010. – 282 с. - Режим доступу: <http://www.prison.org/lib/Deviant%20behavior%20of%20juveniles,%20Pyatunin.pdf>
12. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: Учебное пособие для вузов. [Електронний ресурс]. — М.: ТЦ Сфера, 2001. - 160 с. - Режим доступу: <http://bugabooks.com/book/212-psixologiya-deviantnogo-povedeniya/2-annotaciya.html>
13. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Я. И. Гишинский. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 520 с.
14. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М.: «Медиум», 1995. — 323 с.
15. Гишинский Я. Конструирование девиантности / Я. И. Гишинский // Феноменология и профилактика девиантного поведения. – Т.1. – Краснодар: Краснодарский университет МВД РФ, 2008. – С.86-94.
16. Гишинский Я., Гольберт В. Институциональные эффекты девиантности и социального контроля / Я. И. Гишинский, В. Гольберт // Российский криминологический взгляд. – №1. – 2009. – С. 218-233.
17. Конструирование девиантности / Монография. Сост. Я. И. Гишинский. - СПб.: Издательство ДЕАН, 2011. - 224 с.
18. Осипова О.С. Девиантное поведение: благо или зло? / О.С.Осипова // Социс. – 1998. - № 9. – С. 106-109.
19. Власова О.А. Антипсихиатрия: становление и развитие. Монография. Москва: Изд-во РГСУ «Союз», 2006. – 221 с.
20. Апинян Г.В. Девиация как социокультурный феномен / Г.В. Апинян // Образовательные стратегии переходного общества антропология и социокультурная идентичность. Материалы II научной конференции. – СПб: Институт телевидения, бизнеса и дизайна, 2009. – С. 171-174.
21. Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики. Пер. с фр. / Сост., общ. ред. пер. и послесл. Н.А. Шматко. – СПб.: Алетейя; М.: Институт экспериментальной социологии, 2005. – 576 с.

АНОТАЦІЯ

Іванова Т. ПОЗИТИВІСТСЬКИЙ ТА КОНСТРУКТИВІСТСЬКИЙ ПІДХОДИ ДО ДЕВІАНТНОСТІ
 Проаналізовано позитивістський та конструктивістський підходи до розуміння девіантності. Показано, що позитивізм розглядає девіацію як очевидну, реальну, закономірну і вторинну. Конструктивізм підходить до розуміння девіації з позицій відносності, суб'єктивізму, добровільності

та холізму. Об'єднання підходів дає можливість сформувати цілісне розуміння девіації.

Ключові слова: девіація, конструктивізм, позитивізм, норма.

SUMMARY

Ivanova T. POSITIVIST AND CONSTRUCTIVIST APPROACH TO DEVIANCE

Analyzed the positivist and constructivist approaches to understanding of deviance. It is shown that the positivism considers deviation as obvious, real, natural and secondary. Constructivism approaches to the understanding of deviation from the position of relativity, subjectivism, voluntarism and holism. Combining approaches makes it possible to form a holistic understanding of deviation.

Keywords: deviation, constructivism, positivism norm.

УДК 37.01

Катерина ОЛАС-ДЕКЕТ
(Ужгород)

РОЛЬ ЦІННОСТЕЙ У РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА І ОСОБИ

Початок ХХІ ст. – це час великих перемін, час трансформацій і криз, що починається з особистісної трагедії людини і виливається у всі сфери суспільного життя. ХХ століття почалося прозрінням «Бог помер, людина залишилась»; ХХ століття закінчилось прозрінням «Бог залишився, людина померла» [6, с.148]. Людина не витримує тягарів, які власними руками почепила на себе, не здатна витримати влади, яку сама обрала і створила. Слабкість і сила закладені в одній істоті – людині, і це не може не давати приводу для надії. Адже рішення завжди за особою, що творить людську спільноту. Отже, завжди є вихід з будь-яких ситуацій: і локальних, і глобальних. Потрібна тільки свідомість, наповнена ціннісними імперативами, котрі дозволяють приймати конструктивні рішення щодо майбутнього. Адже творча енергія призводить до руху, питання тільки в одному – який обрати напрямок?

А. Печчеї в роботі «Людські якості» зазначав: «Людина підкорила собі планету і тепер повинна навчитися керувати нею, досягнути непросте мистецтво бути лідером на Землі. Якщо вона знайде у собі сили повністю і до кінця усвідомити всю складність і нестійкість свого сьогоденного становища і взяти на себе визначену відповідальність, якщо вона зможе досягнути того рівня культурної зрілості, який дозволить їй виконувати цю нелегку місію, тоді майбутнє належить їй.

Якщо ж вона стане жертвою власної внутрішньої кризи і не впорається з високою роллю захисника і арбітра життя на планеті – що ж, тоді їй суджено стати свідком того, як різко скоротиться кількість її подібних і рівень життя зійде до відмітки, пройдені кілька століть тому назад» [15].

На думку автора, неправомірно говорити тільки про кризу у ХХ-ХХІ ст., тому що упродовж всієї історії людства траплялися війни, конфлікти, формувалися прірви між багатими і бідними і т.д. Але дедалі гостріше постає проблема людини в суспільстві, її самоцінності і здатності адекватно реагувати на знаки часу. Це зумовлює дослідницький інтерес до з'ясування суті загальнолюдських цінностей, їх співвідношення з ціннісним світом особистості та їх інтеріоризації. Актуальна проблема і для українського суспільства, оскільки здобувши юридичну незалежність, громадяни не можуть позбавитися рабської свідомості (не можуть здобути незалежність духу), що й не дає можливості для поступу українського суспільства.

Хоча питання цінностей і не новим, але не можна й стверджувати, що є добре дослідженим в українській науці. Передовсім в Україні зустрічаються фрагментарні дослідження певних історичних періодів розвитку аксіологічної думки чи взаємозв'язку цінностей з суспільним розвитком, або ж міждисциплінарні дослідження про важливість цінностей у різних сферах суспільного життя. Серед філософів, починаючи від Аристотеля і

закінчуючи, до прикладу, Ж. Бодріаром – аксіологічне знання так чи інакше присутнє. Слід відзначити таких українських дослідників як Бліхар В. [3] (про ієрархію цінностей як важливого фактора виходу з кризових ситуацій), Брагіну Т.[4], Горак Г. (про ієрархічну структуру аксіосфери) [5], Мармазова Т.(про аксіологічне підґрунтя модернізації українського соціуму) [12], Петінова О. [14], Шайгородського Ю.(про проблему цінностей в контексті сучасності, прогностика, цінності як «культурний код» нації) [18;19], Янкіна А. [20]. На жаль, таких системні дослідження, які здійснили російські вчені (Баєва Л. [1], Бессонов Б. [2], Ільїн В. [6], Матвеев П. [12]), в українській науці, є відсутніми.

Таким чином, для українського суспільствознавства все ще актуальним є завдання пошуку тих моделей поведінки, котрі несуть у собі міцне аксіологічне підґрунтя. Адже, у суспільстві, що трансформується, ця проблема стоїть досить гостро і набуває глобальних масштабів. Саме моральні цінності дозволяють відрізнити значиме від важливого, служачи критерієм і нормою поведінки.

Метою даної статті є виявлення морально-ціннісних орієнтирів, що є важливими для соціального розвитку та духовного становлення українського суспільства через призму аксіологічного аналізу. Розуміння того, що майбутнє держави залежить від змісту домінуючих у свідомості людини цінностей, обумовлює необхідність пошуку і пропозицій(теоретичний аспект, який автор намагатиметься відкрити в даній роботі), ба більше, створення такої аксіосфери, яка не позбавлена смислотворчого характеру, що дає шлях для поступу українського суспільства(прикладне завдання, яке належить ще розвивати).

Зокрема, до завдань статті належить:

- 1) з'ясування ролі, яку відіграють цінності у становленні суспільства і особи;
- 2) осягнення сутності цінностей, які є визначальним для сучасної епохи;
- 3) виявлення цінностей, які, на авторський погляд, зіграли б позитивну роль для інтеграції українського суспільства.

Не існує однозначного визначення поняття «цінність»: воно є суміжним з «вартістю», але не рівнозначним. Цій аксіологічній категорії властивий високий ступінь суб'єктивності[1, с.9]. Власне, аксіологія, як самостійна наука, постала лише в середині ХІХ ст. завдяки зусиллям Р.Г. Лотце. До цього часу поняття «цінностей» існувало, але не в «чистому» концептуалізованому вигляді.

У сучасній науці не існує єдиного підходу до трактування і розуміння цінності. Зокрема, цінність [18] розглядається:

- 1) як предмет, що має певну користь і здатний задовольнити ту чи іншу потребу людини;
- 2) як ідеал, до якого прагне людина;
- 3) як норма, якої необхідно дотримуватися;
- 4) як значущість чого-небудь для особистості або соціальної групи.

За Шайгородським [19], кожне суспільство, кожна соціальна група створюють притаманні їм загальні й специфічні ціннісні системи і кодекси, що виражають їх домінуючі інтереси і цілі. Людина ж, - член цього суспільства, сприймає цінності, системи, кодекси, норми як критерії своєї поведінки. У практичній площині проблема цінностей постає у пошуках найбільш ефективних механізмів перетворення цінностей суспільства, нації у ціннісні орієнтації особистості, - носія культурного національного "коду". Адже, якщо цінності, - об'єктивно існуюча реальність, то ціннісні орієнтації - суб'єктивне її сприйняття. Лише орієнтація на ті чи інші предмети, явища, ідеї, як на особистісні цінності, здатна регулювати поведінку людини на самому "надійному" її рівні - на рівні саморегуляції.

Для кращого розуміння поставленої проблеми не зайвим буде історичний екскурс аксіологічного питання.

У давньоіндійській філософії цінностями виступали не ті блага, завдяки яким отримуєш зовнішню владу, а ті блага, які дають людині владу над її внутрішнім буттям. Саме в Упанішадах подається різниця між благом як спокійним станом душі і принизливою гонитвою за чуттєвими задоволеннями.

Щодо древньокитайської школи, то вона представлена двома течіями: даосизмом і конфуціанством. Конфуціанська етика будується на таких поняттях, як «взаємність», «золота середина» і «людинолюбство». Конфуціанське «не роби іншим того, чого собі не бажаєш» має багато спільного з християнською етикою. Цінність людських взаємин, як таких, була осягнута

ще тисячі років тому і так важливо й сьогодні про неї не забувати.

Цінність Дао – це цінність пустоти, яка надає смисл буттю і дає можливість використовувати речі для блага. Загалом, хоч у східній традиції не існує аксіологічної теорії як самостійної галузі знання, але слід зауважити високу аксіологічність всього філософського вчення, що спонукає до особистісного(суспільного) удосконалення.

Античне світосприйняття в цілому мало нерозчленовану аксіологію з онтологією. Платон вважав, що світ ідей і світ речей не тотожні: так як ідеї є ідеалами, то в порівнянні з речами вони є більш «цінними». Платон зробив одну з перших класифікацій цінності (блага) як категорії, розподіливши її на «добре», «прекрасне», «істинне». Арістотель здійснив свою класифікацію, оперуючи такими поняттями як «цінне» і «поцінюване». Він вважав, що блага бувають різними – «цініми» (добродієність, душа, розум), «хвалими» (добродієності, дії яких викликають похвалу), «можливі» (сила, краса, багатство, влада). Аксіологічні положення античної філософії стали фундаментом для подальшого розвитку ціннісного підходу людини до оточуючого світу [14].

У Середньовіччі відбувається утвердження в якості нормативних цінностей релігійної свідомості, що поєднують в ідеї Бога поняття Істини, Краси, Добра. Ідея Бога проходить через людину, через її внутрішній світ. Щоб розуміти і відчувати Бога, людина мусить звертати свою увагу на Всесвіт як божественне творіння.

Мислителі Просвітництва намагалися знайти об'єктивні критерії для визначення правильності чи хибності дій, які спрямовані на вибір засобів при досягненні певної мети [14]. Естетичні цінності перебувають в єдності з етичними, при цьому краса розуміється в тісному зв'язку з доцільністю і корисністю, що характерно для цієї доби.

Щодо німецької класичної філософії, то тут особливу увагу треба звернути на І. Канта. За його вченням, характер цінностей обумовлений цілями, яким вони служать. Якщо цілі можуть бути об'єктивними і суб'єктивними, то цінності відповідно є абсолютні і відносні. Речі, які співвідносяться з нашими суб'єктивними цілями, характеризуються як відносні цінності тобто як «цінність для нас». Існують також речі, існування яких становить ціль саму по собі – це особи як розумні істоти, власне їх існування ніколи не може стати засобом для досягнення певної цілі. Це і є абсолютна цінність. Найвища цінність і прояв блага, за Кантом, є свобода, що утверджує абсолютну цінність людини [1, с.19].

Г. Ріккерт, як представник Баденської школи, стверджує, що загальна цінність та індивідуальність неодмінно пов'язані одна з одною – те, в чому історія вбачає індивідуальність людини, є сукупністю того, що вона зробила, керуючись загальними культурними цінностями. На думку Г. Ріккерта, фундаментальними етичними нормами мають бути самі форми історичного розгляду дійсності: форма індивідуума, що виявляє телеологічний зв'язок, і форма телеологічного індивідуального розвитку. Ці норми суто формальні, щоб вони могли виражати сутність будь-якої моральності. І тому вони абсолютно загальнообов'язкові. Вони не позбавляють особистість індивідуальності, якщо вона служить здійсненню загальних цінностей [4].

Автор статті не ставить за ціль подати історичний розвиток питання про цінності; а через поверховий огляд його еволюції виявити необхідну закономірність: цінності важливі для розвитку будь-якого суспільства, вони змінюють свою назву в залежності від культурної приналежності, але основним є одне – вони покликані продукувати розвиток особистості і суспільства, виконуючи функцію орієнтира і критерія при життєвому (творчому) виборі. Важливим є тільки збагнути, що поняття цінності завжди було присутнє в науковій думці в «чистому» чи завуальованому вигляді. Повертаючись до української реальності, слід зауважити ще хоча б одного з вчених : В. Франкла. Це не український науковець, ясна річ. Але на думку автора, його праця, думки про цінність, про смисл і життя, так потрібні до усвідомлення і реалізації в українському суспільстві.

В. Франкл надзвичайно глибоко пізнав трагедію і велич людини. Свого часу він зрозумів, що людина покликана творити власне життя, а не руйнувати. Саме людина надає смисл своєму існуванню, в її власних силах заповнити екзистенційний вакуум. Тепер проведемо паралель з українським суспільством. Хіба не ця хвороба заповнила наших співвітчизників? Рядянське минуле спустошило всі культурні коди нації, а нових ціннісних орієнтирів не засвоєно і не вказано. В. Огнев'юк пише : «В Україні сформувалося декілька поколінь, які жили в умовах

постійної зміни ціннісних орієнтирів, упродовж XX століття такі зміни відбувалися чи не кожного десятиліття. Втрата цінностей є однією з основних причин, що гальмує процес об'єднання різних поколінь, верств і соціальних груп населення у цілісний організм суспільства» [13, с.8]. Суспільство потребує розуміння того, що відповідальність за теперішнє і майбутнє несе кожен його член зокрема. Тоді видаються такими безпідставними твердження українців, що в їхній долі/недолі винен зовнішній ворог чи минуле. Якщо акумулювати зусилля на реалізацію загальнолюдських цінностей Добра, Правди, Справедливості, Любові, тоді вдається побудувати суспільство вільних і відповідальних за своє життя людей. Потрібно позбавитися патерналістських стереотипів і залишити в минулому культуру споживання. Про це й наголошує В. Франкл : «Людина вільна бути відповідальною і вона відповідальна за реалізацію смислу свого життя, логосу свого буття... Людину цікавить передовсім не реалізація її «Я», але реалізація цінностей та змістових можливостей, які слід, скоріш, шукати в оточуючому світі, ніж всередині самої себе» [17].

Соціумні цінності можуть суперечити загальнолюдським: біблійна заповідь «Не убий» підміняється заклик «Вбий ворога», але в особистості завжди є вибір. Вона може реалізувати можливість чинити всупереч тим імперативам, які деформують загальнолюдський сенс Абсолюту. Мається на увазі не лише вибір, але й творення змісту ціннісних регулятивів Добра, Істини, Краси та їх відгалужень Свободи, Честі, Справедливості, Гідності, Шляхетності, Безкорисливості і т.п. згідно із власним сумлінням, світоглядом і іншими якостями суб'єктивності. Саме зусиллями індивідів Високі виміри зберігають свою загальнолюдську значущість [5, с.9].

Складність процесу становлення громадянського розвиненого суспільства пояснюється його ціннісною складовою. Адже цінності не можна просто задекларувати. Вони фіксуються в ідеології, емоціях, символах, зрештою у поведінці. Різка зміна державного курсу від комунізму до проголошення демократії призвела до того, що суспільство опинилося у «підвішеному стані». Обидві системи цінностей, що багато в чому є протилежними, змішалися, що призвело до суперечливостей в українському суспільстві [9, с.180].

У перехідні періоди значно актуалізується проблема ціннісних орієнтирів розвитку, тобто ідеалів. Важливість розроблення проблеми суспільного ідеалу в умовах демократичної трансформації в Україні зумовлена тим, що її розв'язання дає орієнтир для практичних дій стосовно реформування всіх сфер суспільства, і в першу чергу – політичної системи. Під ідеалом зазвичай розуміють те, чого прагне людина, нормативно-ціннісний зразок, в найдосконалішій формі [11, с.493].

Також варто переосмислити суть влади як цінності, бо в теперішньому варіанті для українців вона означає володарювання, а не служіння. Влада стає авторитетом (походить від дієслова *augege*, яке означає «примножувати, збільшувати»). Це прагнення підкорятися життю, щоб примножувати його [8, с.100].

Справедливо відмітив М. Маринович [10, с.46], український дисидент, що подолати розруху і страхітливую кризу у суспільстві можливо лише через очищення духу. З його занепаду криза почалася, і в його відродженні скінчиться. Сьогоднішня Україна є прекрасною ілюстрацією того, що жодні реформи не підуть, допоки моделі старого світу будуть домінувати в наших мізках і душах.

Завершуючи це коротке дослідження, автор може зробити наступні узагальнення і висновки:

1. Аксіосфера в українській науці потребує ще чималих наукових розробок. Цінності виконують складні і різнобічні регулятивні функції по відношенню до особистості і суспільства загалом. Якщо теоретичних розробок цього питання є менш, ніж достатньо, то практичних вказівок щодо реалізації загальнолюдських моральних цінностей завдяки конкретним методам зовсім обмаль.

2. Як свідчить історична ретроспектива, людство на протязі всієї історії замислюється над тим, що для неї найбільш значуще – найбільш цінне.

3. Криза українського суспільства – це криза ціннісного вибору. Потрібно акумулювати світовий і людський досвід, що обрати необхідні ціннісні орієнтири.

4. Девальвація проголошених цінностей (цінностей демократії) не призвела до зміни якості життя. Повинна пройти інтеріоризація моральних цінностей (де найвищим благом є людина і її життя).

5. Особа здатна обирати і нести відповідальність за свій вибір. Властиво, від особи залежить вибір смислу власного існування. Українське суспільство повинно віднайти джерела своєї духовності в цінностях, що покликані зберігати життя. Потрібний розвиток кожної особи, її внесок у розбудову власної держави, плекання відчуття солідарності за спільну справу, а не об'єднання навколо ідеї зовнішнього чи внутрішнього ворога.

І на закінчення, мовою мистецтва, яка набагато ясніша за концептуальні визначення, О. Солженіцин в оповіданні «Матрьончин дім» показав, що праведна людина, яка зберігає автентичність життя як любові і самозречення, увиразнює реальність спасіння для всіх нас: вона спасає село, чи місто, чи країну, чи навіть весь світ. У цьому й полягає істина людської особистості, яка через власну переміну змінює весь світ.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Баева Л.В. Ценности изменяющегося мира: экзистенциальная аксиология истории / Л.В. Баева. – Астрахань: Изд-во АГУ, 2004. – 277 с.
2. Бессонов Б. Социальные и духовные ценности на рубеже II и III тысячелетий: Учебное пособие / Борис Бессонов. — М.: Норма, 2006. — 320 с.
3. Бліхар В. Вплив цінностей на формування особистості в контексті філософсько-правових інтенцій [Електронний ресурс] / В'ячеслав Бліхар. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2010_2/bvsfpi.pdf
4. Брагіна Т. Формування цінностей у концепції Баденської школи [Електронний ресурс] / Т. Брагіна. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ku/2010_31/ku31-1-08.pdf
5. Горак Г. Структура аксіосфери/ Ганна Горак // Актуальні проблеми духовності: зб. наукових праць. – Вип.9. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2008. – С. 3-11.
6. Ильин В.В. Аксиология / В.В. Ильин. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 216 с.
7. Івченко О. Національні й загальнолюдські засади розвитку гуманістичної моралі громадянського суспільства [Електронний ресурс] / Олексій Івченко. – Режим доступу : <http://www.social-science.com.ua/публікація/381>
8. Клеман О. Влада і віра / Олів'є Клеман // Соціальна доктрина Церкви (Збірник статей). – Львів: Свічадо, 1998. – С. 96-109.
9. Ковбасюк А. Громадянський поступ в Україні в історичній перспективі: ціннісний аспект / Анна Ковбасюк // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Випуск 74(№7). – С. 177-180.
10. Маринович М. Проблеми християнського відродження у посткомуністичній Україні / Мирослав Маринович // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Книга друга. Статті, доповіді, виступи. – Острог, 1995. – С. 37-47.
11. Мармазова Т. Аксиологічний вимір політичного забезпечення модернізації українського суспільства: соціально-філософський аспект/ Тетяна Мармазова // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Випуск 71(№4). – С. 489-495.
12. Матвеев П.Е. Моральне ценности/ П.Е. Матвеев. – Владимир: ВГУ, 2004. – 190 с.
13. Огнев'юк В. Суспільство втрачених цінностей / Віктор Огнев'юк // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2008. – С. 7-10.
14. Петінова О. Проблема цінності в філософії [Електронний ресурс] / О. Петінова. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/knp/143/knp143_132-136.pdf
15. Печчеї А. Человеческие качества [Електронний ресурс] / Аурелио Печчеї. – Режим доступу: http://val--s.narod.ru/pec_gl7.htm
16. Саух П. Новий образ України. Трансформація духу і випробування національним буттям / Петро Саух // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2008. – С. 2-6.
17. Франкл В. Динаміка та цінності [Електронний ресурс] / Віктор Франкл. – Режим доступу : <http://www.management.com.ua/vision/vis002.html>
18. Шайгородський Ю. Проблема цінностей у контексті сучасності [Електронний ресурс] / Юрій Шайгородський. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/publcontent.php3?y=1&p=26>
19. Шайгородський Ю. Ціннісний конструкт міжкультурної комунікації [Електронний ресурс] / Юрій Шайгородський. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=23&c=255>
20. Янкіна А. Поняття цінності в філософському знанні [Електронний ресурс] / А. Янкіна. — Режим доступу: http://82.207.112.221/dudchenko/111-120/fulltext/knp112/knp112_116-119.pdf

АНОТАЦІЯ

Олас-Декет К. РОЛЬ ЦІННОСТЕЙ У РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА І ОСОБИ

Стаття присвячена аксіологічним витокам подолання кризи в українському суспільстві. Зосереджена увага на еволюції ціннісної складової та її важливості у розвитку особи і суспільства.

Ключові слова: цінності, особа, суспільна криза, соціальний розвиток.

SUMMARY

Olas-Deket K. THE ROLE OF VALUES IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY AND PERSON

The article is devoted to the axiological origins of the overcoming of crisis in Ukrainian society. The attention is focuses on the evolution of the value component and its importance in the development of the person and society.

Keywords: values, person, social crisis, social development.

УДК 323.1

**Іван ЧЕРЛЕНЯК,
Руслана КРИВЕНКОВА**
(Ужгород)

МОДЕРНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ТА ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ АГРЕГАТИВ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. На сучасному етапі державного розвитку України проблематика розвитку політичної нації набуває все більшої актуальності у зв'язку із суперечливими та потенційно деструктивними впливами сучасних глобалізаційних процесів-викликів на процес відтворення системотворчих характеристик тріади «держава-суспільство-країна».

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У рамках підходів, які можна розглядати як певний синтез політологічних, соціологічних, економічних, управлінських ідей та методів, протягом 1950-2000 рр. було розроблено цілу низку теоретичних концепцій модернізації. Найбільш активну участь у даному процесі взяли науковці США та Західної Європи [11; 13; 16-19]. Проблематика формування політичної нації в цих роботах опрацьовувалася лише опосередковано. Проблеми політичної нації не як модернізаційному, а соціо-психологічному явищу присвячена значна кількість праць як зарубіжних, так і вітчизняних науковців [5-7; 9; 14], проте у цих працях тільки започатковано дослідження сучасних деструктивних глобалізаційних та «умовно модернізаційних» впливів на формування агрегатів політичної нації.

Увага українських вчених присвячена насамперед темі політичної модернізації, яка розглядає феномен «становлення демократії» в рамках політологічного підходу [2; 9; 13].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Теорія структурації Е. Гідденса [3] і теорія модернізації призвели до значного прогресу в розумінні механізмів та закономірностей еволюції суспільства і економіки на базі застосування загальносистемних закономірностей. Хоч у вказаних теоріях прямо не розглядається феномен «політична нація», однак їх принципи аналізу розвитку суспільства дозволяють досліджувати формування та збереження агрегатів політичної нації. Вважаємо, що, застосувавши концептуальні ідеї, розроблені в рамках теорії модернізації та теорії структурації до проблеми формування та відтворення політичної нації, можна досягти нових смислових позицій, що дозволить розпочати процес розрізнення, ідентифікації, проектування агрегатів політичної нації відповідних сучасним цивілізаційним викликам.

Мета роботи: дослідження механізмів формування агрегатів політичної нації на базі композиції концептів теорії модернізації та теорії структурації; розробка деяких аспектів формування прототипу політичної нації засобами історичного компаративістського аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Розвиток держави та різні соціальні, в тому числі й національні, зміни відбуваються, як правило, взаємоузгоджено, коеволюційно. Форма такого узгодження найчастіше набуває ознак, характерних для модернізаційного процесу. На практиці модернізація реалізується, зазвичай, у двох активних базових формах: моделі органічної, або первинної, модернізації та моделі неорганічної (вторинної) модернізації.

Органічна модернізація стосується розвинутих капіталістичних країн, розвиток яких відбувався в процесі промислової революції «західного світу» та розвитку індустріального суспільства за рахунок освоєння нових «вільних» ресурсів, технічних і технологічних можливостей, взаємної конкуренції та кооперації. Органічна модернізація супроводжувалась кінцевою фазою становлення політичної нації як важливого чинника стабільності держави. Органічна модернізація характерна насамперед для Великобританії, Франції, Німеччини, США, які розглядаються навіть як певне «модернізаційне ядро» процесу соціальних, політичних та технологічних змін загалом на планеті. Модернізація у цих державах здійснювалася та здійснюється й сьогодні переважно еволюційним шляхом: змінювались традиційні спадкові привілеї, встановлювались рівні політичні права «підданих-громадян», формувались демократичні інститути влади та управління. При цьому, соціально-культурною основою змін передусім були і є власні національно-культурні традиції, власні зразки соціальної поведінки та ментально-психологічних установок взаємодії та співпраці соціальних та етнічних груп. До того ж, основні позитивні наукові напрацювання та ідеї теорій модернізації знайшли своє «органічне» застосування для практичного вдосконалення системи влади та управління в країнах «модернізаційного ядра».

Вторинна модернізація, або «модернізація навздогін», характерна, зокрема, для таких держав, як Росія, Туреччина, Бразилія, Аргентина. Вважається, що важливим чинником вторинної модернізації є соціокультурні комунікації більш «відсталих» країн із «модернізаційним ядром». Визначальним механізмом є запозичення, імітація процесів регулювання і стимулювання суспільного розвитку, виробленого у країнах «модернізаційного ядра», у 4 основних сферах: економічній, соціальній, політичній та національно-культурній. Потрібно відмітити те, що «засновникам-новаторам» модернізації сприяла саме поява в пізню фазу феодальної формації національних централізованих держав, що спричинило якісні внутрішні зміни у ментальності, культурі та світогляді, національних цінностях.

У випадку «модернізації навздогін» рушійною силою є бажання місцевих (національних) еліт привнести шляхом аналогового запозичення певні елементи устрою модерних «національно самодостатніх» та забезпечених країн у власну, ще «не модернізовану» країну. Джерелами стимулювання «модернізації навздогін» можуть виступати інтереси розвинутих країн, які, при можливості, прагнуть закріпити співвідношення, що склалися між позиціями лідерів та аутсайдерів модернізації. Порівняно з органічною модернізацією «модернізація навздогін» не має власної широкої соціальної бази саморуху, самодовільного розвитку. Однак «модернізація навздогін», сформована місцевими елітами, передбачає лише розширення модернізаційного ареалу формування зони комфорту для еліт, для більш повного та різностороннього забезпечення їх інтересів та можливостей реалізації умов власного багатства. На даний час уже не тільки зразки модернізації Мексики, Аргентини, Бразилії, але й зразки модернізації постсоціалістичних країн доповнюють таку картину обмеженої «анклавної» модернізації.

Зауважимо, що за ширмою-декларацією «наздоганяючої модернізації» у транзитних державах при сучасних цивілізаційних викликах «організованої складності» можуть виникати лише «лібералізаційні», «споглядально-споживацькі» соціальні зміни, які ще менш спроможні в смисловому значенні для цивілізаційної еволюції, як при «модернізації навздогін» в умовах природної складності. Досвід розвитку постсоціалістичних країн свідчить, що примітивна «ліберальна модернізація» економіки та соціальних відносин у рамках практики та парадигми «модернізації навздогін» не приводить автоматично до технологічної модернізації економіки та науки, до модернізації власного «національного людського капіталу» та економічного потенціалу країни. Скоріше навпаки – консервує технологічне та економічне, науково-технічне відставання країн, що «модернізуються навздогін». Вважаємо, що найвагомішим завданням транзитної країни у фокусі самоорганізації є перехід від алгоритму «модернізації навздогін» до

алгоритму органічної модернізації. Це потребує розробки відповідної до складності завдань «наздоганяючої модернізації» технології державного управління, зокрема технології стратегічного управління у сфері формування агрегатів політичної нації.

Ці заходи особливо необхідні для того, щоб, за словами М. Ожеван, «не виховати «внутрішніх емігрантів», тобто кандидатів на засвоєння чужої культури, що якраз і відбувається з пострадянськими соціумами та становить неабияку загрозу для їх подальшого існування у просторі глобальної геокультури» [7, с. 4]. Йдеться про національну безпеку держави, «імунологічну толерантність, тобто здатність до інноваційних запозичень, необхідних для саморозвитку» та цілеспрямовану державну та позадержавну культурополітику, потреба в якій особливо актуалізується в епоху модернізаційних криз» [7, с. 5-6].

Успіх або невдача модернізації системи державного управління та загалом держави зв'язані з якістю суспільства, якістю економічної та політичної влади та характером суспільних змін. Це, з однієї сторони, вказує, що вони визначаються якістю (складністю) цілей та мотивацій, а з іншої – способом структуризації (в розумінні Е. Гідденса) організацій, засобів, цілей та мотивацій. Поточні характеристики якості тріади «влада-суспільство-держава», параметри стану суспільства, країни, держави задаються якістю суспільства та влади в минулому, змістом програми трансформаційних суспільних процесів, ідеологією реформування, притягальною силою перспектив реформування для країни. У нас поки що виходить стагнаційна регресивна рекурсія: модернізація держави загалом не відбувається в зв'язку з тим, що відсутня консолідуєча воля політичної нації до модернізації себе, країни та держави. Якість суспільства недостатня, щоб сформувати політичну націю, і не покращується у зв'язку з тим, що модернізація в цілому не відбувається.

Так втрачається спроможність до формування активної соціальної та економічної стратегії (позиції) основних потенційних акторів процесу соціальних змін, що перешкоджає формуванню передумов становлення політичної нації. Внаслідок цього в Україні виникає парадоксальна модель модернізації «третинного типу» – імітація процесу «модернізації навздогін». Реально виникає тільки «часткова модернізація навздогін» для еліти. Формально вона вписується в загальну модернізаційну парадигму. У такій моделі на певному імітаційному рівні є всі ознаки модернізації: політична демократія, плюралістична політична система, свобода слова, електоральне право вибору, економічна свобода і т. д. Проте немає основних чинників: ідеї та мотивації розвитку бази самореалізації соціуму, технологічної модернізації, формування сучасної політичної нації, створення конкурентоспроможних ринкових механізмів та відкритого «політичного ринку», тобто ринку політичних «послуг» владних акторів народу.

Застосувавши класифікаційні ознаки процесів соціальних змін структураційної та акторної моделей до протікання соціальних та політичних змін в Україні, артикулюємо, що у державі знову відбулась соціальна дезорганізація, дезорганізація акторів соціальної дії, деструктуризація, фрагментування суспільства та деградація основ влади та управління загалом. Маємо на увазі в першу чергу навіть не ціннісно-ментальний «цивілізаційний розкол» Схід-Захід, а насамперед те, що традиційні зв'язки між суміжними горизонтальними соціальними структурами та соціальними акторами дезорганізовані, знецінені. Дезорганізовані відносини в родинах, відносини між сім'ями, родинами та родами, між членами територіальних громад, дезорганізовані відносини в колективах. Втрапився традиційний колективізм і не виник усвідомлений «національно патріотичний» індивідуалізм громадянського актора. Звернемо увагу також на розрив зв'язків та порушення координації по вертикалі в суспільних структурах: соціальних групах, майнових стратах, професійних сітуах. Акцентуємо, що відсутність самоорганізаційної за змістом державотворчої національної ідеології, основ моральної відповідальності в політичній сфері дала можливість перетворити ідею свободи слова в ідею шоу-маніпуляцій, у випускання політичного «пару» та формування потрібної елітам налаштованості мас. У економічній сфері дало змогу перетворити ідею економічної свободи в практику непродуктивного збагачення «обраних» та нової номенклатури. Це далі погіршує якість соціальної організації та соціального управління. У таких умовах система державного управління втрачає орієнтири підвищення своєї ефективності та вдосконалення якості управління.

В. Цафф вважає, що модернізацію треба розглядати у тримірному плані: по-перше, як історичний процес, розпочатий індустріальною революцією, в ході якого розвинулася невелика

група сьогодні модернізованих суспільств; по-друге, як багатоманітний процес, у ході якого ті, що відстали, наздоганяють тих, що пішли вперед; по-третє, як спроби модернізованих держав дати відповіді на нові виклики на шляху інновацій та реформ [13, с. 15]. Цінною є думка В. Цапфа про те, що історично склалася певна загальна тенденція (далі таке явище ми ідентифікуємо як «русло»), у якому відбувається одночасно багато субпроцесів модернізації. Постсоціалістичний розвиток привів до фактичної деградації багатьох параметрів глобальної спеціалізованої модернізації. Це зруйнувало загальну тенденцію технологічної модернізації (закладеної соціалістичним поступом) у цих країнах, створивши «вузол модернізаційного загортання», вузол деструкції. У цьому зв'язку, вважаємо, одним із джерел проблем транзитних постсоціалістичних країн в тому, що така тенденція, як «глобальна» модернізація, перестала (локально) бути в цих країнах самодостатнім орієнтиром соціальних та державно-управлінських змін і у державотворчому і у «національному ракурсі».

У постсоціалістичних країнах часто становлення капіталізму супроводжується відродженням багатьох ознак ієрархічного суспільства феодальної формації. У цьому ракурсі позитивним прикладом державотворення в феодальних умовах може слугувати процес формування прототипу болгарської політичної нації на базі трьох етнічних компонентів: синтезу двох соціальних традицій тюркомовних протоболгар та слов'янських племен з певними елементами третьої традиції фракійських племен. Ці компоненти-актори зуміли не тільки протиставляти один одному власні відмінності у національному менталітеті, методах управління, способі господарювання, побуті, специфічних традиціях та звичаях, а й створити особливу спільну національну ідентичність.

Слов'янські племена, які проживали в новій Болгарській державі, перебували на вищому рівні соціально-економічного розвитку порівняно з протоболгарами. Важливо підкреслити, що слов'яни кількісно переважали своїх сусідів. Ці обставини сприяли переходові протоболгар до осілого способу життя та їх асиміляції слов'янами, які перейняли тільки племінну назву «болгари» [12].

Болгарія мала етнічно дуалістичний характер і по суті була слов'яно-болгарською федерацією, її формування з трьох «етнічних джерел» – протоболгар, слов'ян та фракійців – призвело до змішання трьох організаційних структур, зокрема особливостей традицій влади та співвідношень між владними повноваженнями «князь-хан-король». У вказаному аспекті потрібно передусім звернути увагу на те, що протоболгари «принесли» з собою стиль династичної форми управління, у чому проявляється чиста фокусація ханської влади, тобто передача влади у спадок. Що стосується слов'ян, то саме такої жорсткої централізації влади, яка була прийнята у болгар, їм не вистачало, адже варяги, які одними з перших заселили територію сучасної України, не принесли з собою схожих «владно-організаційних» традицій. Показовим прикладом може бути період правління на українських землях Б. Хмельницького та І. Мазепи, які не змогли «узаконити» династичну форму правління, при якій, скоріш за все, не було б такого стану речей, який ми маємо на сьогодні в нашій державі. На противагу цьому, ханська так звана «жорстка традиція влади» змогла консолідувати державні устремління етноболгар під впливом зовнішньої загрози (напади Візантійської імперії – деструктивний вплив за Е. Гідденсом) та «викристалізувати» поліетнічну владу моноелітної пасіонарної болгарської політичної нації, яка стала прототипом політичної нації та національної держави.

Можна констатувати, що формування державності Болгарії виступає прикладом мирного, безконфліктного створення спільної болгаро-слов'янської феодальної «політичної нації». Здійснення даного процесу стало можливим завдяки болгарській пасіонарності як ознаки людей, що мають посилене тяжіння до дії [4, с. 607], тобто наявності своєрідної державотворчої енергії у болгарського етносу. Різні етноси мають неоднакові показники рівня активності. Ця теза має основоположне значення для розуміння своєрідності розвитку етносів у соціальному, політичному, економічному та культурному аспектах. І якщо один етнос намагається пристосуватись до іншого, в якого інакший рівень активності, або, що ще гірше, нав'язати іншому народові власні стереотипи етнічного розвитку, то це спричиняється до негативних наслідків, адже порушує природний розвиток етносу. У цьому зв'язку особливої актуальності набуває думка Л. Гумільова про необхідність збереження етносом свого досвіду та своїх традицій суспільного життя [4, с. 221], що особливо є складним завданням за умов сучасних модернізаційних процесів та різних деструктивних впливів глобалізації.

Варто артикулювати, що феномен слов'яно-протоболгарського дуалізму безпосередньо вплинув на розквіт культури болгарського народу. Хоча громадяни кожної держави є носіями конкурентних ідентичностей, але в Болгарії відбулось становлення єдиної політико-національної ідентичності як одного з визначальних агрегатів політичної нації та усвідомлення слов'янами і протоболгарами себе як представниками єдиної нації та творцями «політичної національної ідентичності». Зразок їхнього співжиття підтверджує так звану «внутрішньо-національну» міжетнічну сумісність. Сумісність інтересів, як можливість мирного і взаємовигідного співжиття. Сумісність темпів розвитку як спільний шлях «консensusного» розвитку двох різних народів, шлях утворення болгарської політичної нації на основі суміщення статусно-станових ієрархій. Ці грані формування «феодального прототипу» політичної нації в умовах феодально-капіталістичної формації може значною мірою слугувати зразком для формування певних агрегатів політичної нації в Україні.

Для об'єднання всіх етносів України в консолідовану демографічно-ментальну основу політичної нації особливо необхідна наявність рис і якостей пасіонарності кожної із етносів-компонентів, і, насамперед, українського слов'янства. Адже стержень державності болгар був створений на консensusній основі між протоболгарами і слов'янами саме за допомогою формування спільних інтересів та спільних цінностей. З самого початку існування Болгарії слов'яни і протоболгари підтвердили, що вони можуть спільно проживати та «етнічно приймати» один одного без взамопобороювання та взаємознищення ідентичностей. На прикладі синергії ідентичностей болгар та слов'ян можна також аналізувати взаємодію культур як фактор сучасної цивілізації та мету модернізації, а також так званий «соціальний комфорт» при співіснуванні різних націй та «національних елементів» (національних меншин, етносів).

Варто зазначити, що, як і у випадку розглянутому вище (але в іншому історичному періоді), сьогодні українське суспільство є поліетнічним, з багаторівневою структурою меншин та новоприбулих іммігрантів, яка, з погляду А. Колодій, «теоретично поки що, на жаль, не є достатньо опрацьованою» [5]. Але з точки зору теорії структурації можемо вважати, що українське суспільство «в міру різноманітне» в етнічному відношенні. Дві найбільші національності – українці та росіяни разом становлять 95,1% усього населення. Статистично менш вагомою (0,5%), але принципово важливою для вироблення засад етнонаціональної політики в державі є кримськотатарська національна меншина. Саме поміж цими трьома групами ведуться основні суперечки щодо статусу мов, підходів до сприяння розвитку національної (у будь-якому сенсі) та етнічних культур, формування єдиного інформаційного, освітнього й культурного простору [5] та організації системи державного управління.

Щодо феномену «політична нація» у інтерпретації теорії структурації, то власне термін «структурація» був введений її автором, соціологом Е. Гідденсом для позначення «результату взаємодії існуючої соціальної структури з діяльністю конкретного індивіда» [3]. Іншими словами дане поняття окреслює структурування соціальних відносин у просторі та часі. Це може пояснювати зв'язок індивідуального етнічно-національного та колективного феномену політичної нації. За концептуальними ідеями теорії структурації, суспільство не можна розглядати як результат діяльності або породження індивідуальних суб'єктів. У зв'язку з цим Е. Гідденс розглядав дане поняття відносно трьох основних типів суспільств, які існували протягом всієї історії людства: 1) трайбалізм (родоплемінний устрій); 2) класові суспільства; 3) сучасні держави-нації, що пов'язані з розвитком промислового капіталізму [3] і модернізації. Найчастіше структура представляється в термінах візуальних образів, які схожі до скелету або будови організму та каркасу будівлі. Е. Гідденс, аналізуючи структуру, розумів «не модель певних соціальних відносин і явищ, а точку перетину наявності та відсутності» [3]. З цього приводу науковець дотримується думки, що структура в елементарному значенні крізь призму структурації представляє собою «генеративні правила та ресурси» [3].

Структура є своєрідним «віртуальним порядком» відносин перетворення, а соціальні системи як «відтворюючі соціальні практики» мають у своєму розпорядженні не структури, а «структуральні якості». Структура як взірць соціальних відносин, що існує у визначений час і у визначеному просторі, проявляється з допомогою подібних практик і, як пам'ять, фіксує напрямки поведінки компетентних суб'єктів дії (у нашому випадку – суб'єктів національних відносин та «націотворчих» процесів). Е. Гідденс висвітлював суспільство, а відтак і феномен «політична нація», крізь призму самоорганізації, аналізуючи зміни у суспільстві. Аналізуючи

поведінку акторів соціальних змін. У ході аналізу їх стратегічної поведінки фокусом проблеми стали способи, керуючись якими актори використовують структуральні якості в процесі встановлення соціальних відносин. Власне активне зародження та поширення таких структуральних якостей може допомогти нашій державі налагодити процес успішного формування політичної нації, який особливо необхідний для подальшого розвитку України. Тоді політична нація стане основою і необхідним конструктивним «каркасом» та певним «цементом», з допомогою яких у державі «будуються» ефективна конкурентоспроможна економіка, культура, політика тощо. На сучасному етапі конкурентоспроможність національної держави вимірюється не тільки кількістю та спектром енергетичних, сировинних, технічних, фінансових та інших ресурсів, а й величиною так званого «національного людського капіталу». На думку О. Подберьозкіна, «національні ресурси на сьогодні визначають цілі зовнішньої та внутрішньої політики кожної країни» [8], тому базові цінності суспільства і національні інтереси мають стратегічне значення для майбутнього розвитку кожної держави.

Модернізація не зможе відбутися без консолідації суспільства в політичну націю. Вважаємо, що парадигма модернізації повинна служити важливим ціннісним орієнтиром при артикуляції місії системи державної влади та управління на кожному з етапів практичної реалізації державної політики розвитку країни. Зокрема державної політики формування агрегатів політичної нації, вивільнення національної ідеї від «містечкового егоїзму» та деструктивного впливу російської інформаційної політики. Адже, як показує суперечливий шлях трансформації як латиноамериканських, так і постсоціалістичних країн, реальні результати модернізації залежать від практики діяльності урядів, поведінки політичних акторів (партій та діячів), від рівня самоідентифікації своїх інтересів соціумом загалом, від вміння розуміти та використовувати цивілізаційні тенденції модернізації як технологічного процесу.

Висновки. На сучасному етапі наша держава повинна враховувати весь спектр альтернатив глобалізаційних та модернізаційних змін, що можуть мати на сьогодні визначальний вплив на формування агрегатів політичної нації країни. Завдання системи державного управління полягає у створенні ефективних механізмів захисту від деструктивних впливів «модернізації навздогін» та інших негативних впливів глобалізації. Тільки така смислова інтегральна цивілізаційна конструкція як політична нація із сформованими агрегатами може відтворювати цивілізаційні цілі самоорганізації тріади «держава-суспільство-країна». Для формування агрегатів політичної нації важливе значення має ідея національної гармонізації та розвитку сумісності етносів за умов збереження їх етнічної різноманітності. Одним із найважливіших агрегатів є механізм-процес формування-відтворення національної еліти. Другим, не менш важливим агрегатом є формування консенсусу щодо умов «підданості-відданості» широкого загалу суспільства та регіональних громад «центрального», регіонального та місцевого елітам. Третім – вміння місцевих громад досягати порозуміння спільних з «центральною», регіональною та місцевою «національною» елітою цілей розвитку. Четвертим – суспільний механізм спонукання еліти на вирішення завдань державного значення та досягнення цивілізаційних цілей країни.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Войтович Р. Вплив глобалізації на систему державного управління (теоретико-методологічний аналіз) : монографія / Радміла Войтович ; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 680 с.
2. Гаман М. В. Державне управління інноваціями: Україна та зарубіжний досвід / Микола Васильович Гаман. – К. : Вікторія, 2004. – 312 с.
3. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Энтони Гидденс. – 2-е изд. – М. : Академический Проект, 2005. – 528 с., С. 27-43. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до книги: http://yanko.lib.ru/books/sociology/giddens-ustroen_objestva-a.htm
4. Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли / Лев Гумилев. – М. : Изд-во «ДИ-ДИК», 1993. – 640 с.
5. Колодій А. Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових державах із неконсолідованими націями / Антоніна Колодій // Демократичне врядування : науковий вісник. – 2011. – Вип. 8. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті : <http://www.lvivacademy.com/visnik8/fail/Kolodij.pdf>
6. Крисаченко В. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. / за ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2004. – 648 с.

7. Ожеван М. А. Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації / Микола Андрійович Ожеван // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1-2. – С. 162-182.
8. Подберезкин А. Национальный человеческий капитал. В 4 т. Т.3: Идеология русского социализма. / Алексей Подберезкин / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до книги : <http://ratingregions.ru/?q=content/aleksey-podberезkin-nacionalnyu-chelovecheskiy-kapital>
9. Політичні ризики в сучасній Україні: виклики й відповіді / М. Михальченко // Політичний менеджмент – 2007. – № 3. – С. 3-8.
10. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт; пер. з англійської П. Тарашука. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
11. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер. – М. : АСТ, 2004. – 784 с.
12. Хілендарський П. Історія слов'яноболгарська / Паїсій Хілендарський / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до книги: // Българска Виртуална Библиотека Словото // http://www.pravoslavieto.com/books/history_paisij/index.htm
13. Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития / Вольфганг Цапф // Социолог. исслед. – 1998. – № 8. – С. 14-26.
14. Черленяк І. Синергетичні моделі оптимізації системи державного управління: монографія / Іван Черленяк. – Ужгород : Ліра, 2010. – 656 с.
15. Черленяк І. Суспільна консолідація: роль державного управління / Іван Черленяк // Вісник НАДУ. – 2005. – №4. – С. 80-85.
16. Huntington S. Will More Countries Become Democratic? / Samuel Huntington // Political Science Quarterly. – 1984. – N 99. – P. 193-218.
17. Moore W. Social Change Englewood Cliffs / Wilbert Moore. – N.Y.: Prentice-Hall, 1974. – P. 34-46.
18. Rueschmeyer D. Partial modernization / Dietrich Rueschmeyer // Explorations in general theory in social science: essays in honor of Talcott Parsons/ ed. by J.C. Loubser et al. – N.Y., 1976. – Vol. 2. – P. 756-772.
19. Therborn G. European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies, 1945-2000 / Göran Therborn. – London ; New Delhi : Sage Publications, 1995. – 467 p.

АНОТАЦІЯ

Черленяк І., Кривенкова Р. МОДЕРНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ТА ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ АГРЕГАТИВ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Розглядаються окремі аспекти модернізації суспільства та проблем формування агрегатів політичної нації у фокусі теорії структурації Е. Гідденса та теорій модернізації. Аналізуються дві активні базові форми модернізації як процесу: модель органічної (первинної) модернізації та модель неорганічної (вторинної) модернізації. Досліджуються деякі елементи механізму формування прототипу політичної нації за допомогою засобів історичного компаративістського аналізу.

Ключові слова: політична нація, державне управління, модернізація, теорія структурації, система, самоорганізація, цінності, суспільство, національний людський капітал, національні інтереси.

SUMMARY

Cherlenyak I., Kryvenkova R. THE MODERNIZATION OF SOCIETY AND THE PROBLEMS OF FORMING THE AGGREGATES OF POLITICAL NATION

The article deals with individual aspects of society modernization and the problems of forming the aggregates of political nation in the focus of A. Giddens structuralization theory and the theories of modernization. The two active basic forms of modernization are analyzed as a process: the model of organic (primarily) modernization and the model of non-organic (secondary) modernization. Some elements of the prototype forming mechanism of political nation are investigated with the help of comparative analysis.

Keywords: political nation, public administration, modernization, structuralization theory, system, self-organization, values, society, national human capital, national interests.

O ABSENCII ROVNOCENNÉHO DIALÓGU AKO O JEDNEJ Z PRÍČIN DEFICITU TOLERANCIE

Jedným z hlavných cieľov integračných a globalizačných procesov (viac alebo menej uvedomovaným či deklarovaným) je naplnenie určitej predstavy jednotného spoločenského systému ľudstva. Tento zložitý proces, doteraz nedostatočne pojmovo uchopený, je reflektovaný v rôznych rovinách - ako integrácia a globalizácia ekonomická, technologická, politická, informačná, kultúrna, hodnotová... Pri pohľade na súčasné globalizačné procesy je evidentné, že ich povaha je primárne určovaná globalizáciou ekonomických procesov podľa vzoru krajín euroatlantického priestoru.

Každé ľudské spoločenstvo, vrátane „národov bez písma“, nachádzalo a rozvíjalo vlastnú formu vysvetlenia vzniku sveta a jeho štruktúry, podstaty človeka, všeobecných noriem správneho (morálneho) či nesprávneho správania, reagovalo a usilovalo o uchopenie všetkého, čo sa dostávalo jeho „horizontu očí a rúk“ (dôkazom toho je zachované historické dedičstvo v podobe mýtov národov z najrôznejších civilizačných okruhov). Prežitie ich nositeľov v konkrétnych podmienkach bolo hlavným verifikátorom správnosti týchto konštrukcií a zároveň garanciou pre udržanie kvality života pre budúce generácie - nositeľov tejto tradície v prípade identifikácie sa s historickým dedičstvom a skúsenosťou predkov. "Blahobyť", životné štandardy a étos mali vždy konkrétnu časopriestorovú podobu, a iba vo výnimočných prípadoch boli uzatvorené (chránené) pre vonkajšími vplyvmi a autochtónne. Z histórie je všeobecne známe, že cez tovarové vzťahy sa jednotlivé spoločenstvá otvárali, navzájom zviditeľňovali svoje životné hodnoty a potreby. Tovarová výmena a trh neboli iba o predmetoch potreby - boli aj priestorom styku hodnotových systémov a entít rôznych kultúrnych spoločenstiev. V tomto priestore dochádzalo k vzájomnému poznávaniu a hodnoteniu artefaktov, potrieb a hodnôt, čo prirodzeným spôsobom prerastalo do vzájomnej akceptácie účastníkov "tovarového dialógu". Nezriedka dochádzalo k preberaniu hodnôt a noriem toho druhého (v pôvodnej či modifikovanej podobe), pretože sa „vyhodnotili“ ako efektívnejšie a rezultatívnejšie pri uspokojovaní potrieb (materiálnych či duchovných). Príkladom môžu byť starí Gréci, ktorých Nietzsche obdivoval za ich umenie účinne sa učiť, pričom nie pre učenecké poznanie, ale pre život. Gréci „nasávali do seba všetko vzdelanie, ktoré žilo u iných národov. Práve preto došli tak ďaleko, pretože pokračovali v hode oštepom z toho miesta, kde ho iný národ nechal ležať.“¹ Na iných miestach mali kontakty s normatívno-hodnotovými systémami a "vymoženosťami" nesúmerateľných kultúr fatálne dôsledky. Ten istý Nietzsche v *Radostnej vede* kladie otázku a zároveň na ňu odpovedá: „Čo teraz preberajú domorodé kmene od Európanov najskôr? Pálenku a kresťanstvo, európske narkotiká. - A na čo najrýchlejšie hynú? - Na európske narkotiká.“²

K.Lorenz hovoril o ohrození a zániku kultúr a jej nositeľov aj v prípadoch, kedy kontakty boli vedené humánnymi (v poňatí Európana) pohnútkami. "Keď prídete ako lekár, zdravotná sestra alebo pracovník nejakej organizácie na pomoc rozvojovým krajinám, musíte už z púhej ľudskej slušnosti pomáhať znižovať ľudskú úmrtnosť". No tento "zásah do populácie prírodných národov nemusí byť jednoznačne pozitívny a môže naopak viesť k veľkým problémom. Pre kmene, ktoré žijú v púštnych oblastiach, je enormná detská úmrtnosť úplne prirodzená. Keby prežilo veľa detí, boli by starosti celej komunity ešte väčšie, pretože pôda a voda by nestačili pre ich potrebu. Tieto prírodné národy prežili celkom dobre dlhé historické obdobie bez našej pomoci..."³

V podstate všetky kultúrne spoločenstvá tejto planéty sa už v minulosti dostali do styku s európskymi (predovšetkým okcidentálnymi) hodnotami, normami, artefaktmi, technológiami. V prípade, že kultúry tento kontakt prežili a pokračovali v určitých formách interakcií so západoeurópskou kultúrou, zákonite v nich (z dôvodu nesúmerateľnosti) dochádzalo k vnútornej (násilnej) transformácii, k zmene a prestavbe pôvodného systému hodnôt a vzorcov správania, k

¹ NIETZSCHE, F.: *Filosofievtragickémobdobí Řeků*. VOTOBIA, 1994, s. 10-11.

² NIETZSCHE, F.: *Radostná věda*. Praha 1992, s. 134.

³ MÜNDL, K.: *Zachraňme naději*. Rozhovory a Konradem Lorenzem. Praha, Panorama 1992, s.129,130.

prehodnoteniu kultúrnej identity a vzťahov k životnému prostrediu (ktoré doteraz boli dostatočné pre potreby prežitia), čo však neraz vyvolávalo a aj dnes vyvoláva nevôľu u časti populácie usilujúcej o vlastnú emancipáciu. V tejto súvislosti je na mieste otázka, akým spôsobom nasmerovať (v prípade že nejde o proces spontánny) procesy globalizácie a viesť dialóg akceptujúc pri tom spôsoby myslenia a správania ležiace v základoch rôznorodých kultúrnych entít. Táto otázka je o to naliehavejšia, keď vyhodnotenie doterajších efektov našej vzájomnej „spolupráce“, ktoré sa vytvárali a formovali v rámci nášho poňatia multikulturality, odhaľuje množstvo omylov, negatív a deformácií.

V rámci našej doterajšej akceptácie plurality sme očakávali, že v spoločne zdieľanom priestore vytvorené podmienky budú nielen umožňovať šíriť rôznorodé názory, ale že v rámci multikultúrneho verejného diskurzu bude dochádzať k otupovaniu najostrejších hrán a najradikálnejších pozícií. Tieto očakávania sa nenaplnili. Nepodarilo sa „vyspádovať“ pluralizmus kultúr cez ich relativizáciu k univerzálnym vzorcom konzumu a osvojeniu si západnej identity. V spoločnom priestore pluralitných spoločností sa vytvorili tzv. *paralelné* kultúry a majorita sa nestíha diviť – minority (domáce či odinakaďal'), ňou nakŕmené a zaodeté, nielen že odmietajú relativizovať svoje archetypy a tradičné hodnotové systémy, ale v prípade druhej a tretej generácie asimilovaných prisťahovalcov sa izolujú a segregujú a uzatvárajú do svojich zvykov. Žiadna integrácia kultúr, žiadne náznaky formovania spoločnej (európskej či celosvetovej) kultúry či prerastania a splyvania etnosov (národov a národností) do akéhosi planetárneho etnosu. Teroristické útoky v New Yorku, Washingtone, Londýne, Madride, Rusku, nárast radikalizmu (najčastejšie náboženského), nacionalizmu a intolerancie nám nastavili zrkadlo, ktoré nás núti prehodnotiť povahu nášho doterajšieho vedenia dialógu s inými kultúrami.

Ak nedostačujúci sa ukázal fakt, že relatívne dlhý čas iné kultúry preberali od západnej civilizácie techniku, oblečenie, jedlo, lekársku a zdravotnícku pomoc, ale aj zábavu a inštitúcie. Nenaplnili sa očakávania, ktoré sme s touto pomocou a angažovanosťou spájali. Zdá sa, že sme precenili úlohu ekonomického faktora v medzinárodných vzťahoch a nedocenili sme protirečivú povahu procesov globalizácie, pri ktorých na jednej strane dochádza k zintenzívneniu komunikácie medzi národmi a kultúrami v oblasti tovarovej výmeny a kumulácie spoločných prvkov (predovšetkým informačnej a technologickkej povahy), no na strane druhej k vzniku napätia a konfliktov v dôsledku ekonomických, politických, ideologických, hodnotových odlišností a „nám“ alternujúcich priorít. Ako tohto času lídri usilovali sme o univerzalizáciu európskych foriem myslenia a spôsobu života, ktoré sme v rámci nášho *intrakultúrneho* diskurzu zredukovali k výrobe a spotrebe, t.j. akurát k materiálnym hodnotám a účelovej racionalite a jej zodpovedajúcemu konaniu. Naše odporúčania nasmerované na predstaviteľov iných kultúrnych okruhov vo veci potreby prehodnotenia ich hodnotových hierarchií, prípadne aspoň ich relativizácie, sme fundovali vlastnými „objavmi“ – svetu sme zvestovali, že dnešná spoločnosť je „spoločnosťou na konci tradície“, že „dejiny nemajú teleológiu“, že skutočnými a všeobecne akceptovateľnými (univerzálnymi) hodnotami sú ropa, plyn, urán, peniaze... Skúsenosť posledných dvoch desaťročí odhalila, že tento dialóg sme fakticky viedli sami so sebou. Poučením je snaha o nájdenie novej formy – teraz už interkultúrneho dialógu a inštrumentária jeho vedenia. Až história ukáže, či iniciatívy rozvíjané v tomto smere boli ďalšou slepou uličkou, alebo prínosom pre kvalitatívny posun vo vzájomnej kooperácii v podmienkach globalizujúceho a integrujúceho sa sveta.

Poučení nedávnou minulosťou vieme, akým by interkultúrny dialóg nemal byť:

- nemalby byť akurát označením pre novú spoločenskú konvenciu, ktorá nahradzujene úspešný projekt multikultúrnej formy diskurzu,
- nemal by byť späť s nejakým miestom – centrom (pre interkultúrny dialóg neexistuje žiadny archimedovský bod),
- nemal by mať podobu eklekticizmu rôznych kultúrnych tradícií, ktorý by akurát kládol vedľa seba v danom časopriestore koexistujúce a preto legitímne kultúrne variety,
- nemal by byť situáciou vynúteným politickým konštruktom,
- nemal by byť výsledkom romantického a naivného záujmu o mimoeurópske a „exotické“ kultúry,
- nemal by byť terapiou našich (rozumej európskych) boľáčiek - priestorom pre hľadanie, nachádzanie a kompenzovanie absentujúcich či nás deformujúcich prvkov transférom vhodných symbolov z iného kultúrneho prostredia.

Ontologickým východiskom pre interkultúrnu komunikáciu je fakt mnohosti a mnohorakosti presahov kultúrnych entít. Tieto reálne jestvujúce prieniky kultúr de facto zásadne podkopávali

modernú tendenciu upevňovania identít, ale zároveň odporujú postmodernej požiadavke na diferenciáciu.

O čo by mal interkultúrny dialóg usilovať, akým by mal (mohol) byť, pri dobrej vôli účastníkov diskurzu, jeho základný rámec:

- Pod pojmom „interkultúrny dialóg“ rozumieme myšlienkovú pozíciu, ktorá odhaľuje všetky aspirácie na *cultura perennis* a bude zabráňovať ich úsiliu o legitimizáciu výnimočnosti, absolútnosti, univerzálnosti. Tento dialóg odmieta ambície „elitných“ kultúr, náboženstiev či politických svetonázorov na vlastnú globalizáciu (univerzalizáciu). Diskurz o jednote ľudskej civilizácie nie je o hľadanií spôsobov a ciest unifikácie, ale o zadosťučinení požiadavkám umožňujúcich dosiahnutie jednoty na princípe rôznorodosti. Preto tento dialóg metodicky nepriviliguje žiadny pojmový a hodnotový systém, tradíciu, filozofiu, náboženstvo (výnimkou je transkultúrny formálny, technologický a prírodovedný pojmový aparát a vedecké inštrumentárium, ktoré vo všeobecnosti nie sú reflektované ako produkty interkultúrneho dialógu).

- Interkultúrny dialóg zdôrazňuje (vyzdvihuje) pluralizmus, no zároveň nedekonštruje pojmy pravdy, kultúry, náboženstva, hodnoty. Principiálne neodmieta ani relativizmus, pretože vo svete ako „ríše slobody“ a „veľkej dedine“ s otvorenými dverami (možnosťami), vo svete, v ktorom „čas nemá čas“, sa objektívne vytvárajú podmienky pre relativizáciu kultúrnych axiém. V podmienkach interkultúrneho dialógu nie je možné za každú cenu postulovať princíp zachovania kultúrnej diverzity. Kultúrna identita a tradície trvajú dovtedy, dokedy žijú ich reálni nositelia, t.j. pokiaľ vytvárajú priestor pre uspokojovanie ich aktuálnych materiálnych a duchovných potrieb a vlastnú sebaidentifikáciu.

- Interkultúrny dialóg indikuje konflikty vznikajúce v dôsledku ignorovania či potlačania „mimokultúrnych“ fenoménov z nieeurópskych civilizačných okruhov. Predovšetkým prostredníctvom komparatistiky (pretože interkultúrny dialóg sa nevyhne komparácii) pri nachádzaní a identifikovaní kultúrnych, hodnotových, náboženských, filozofických fenoménov, ktoré sú principiálne (radikálne) odlišné a tých, ktoré sú akurát rôzne, sa vytvárajú podmienky pre možnosť vzájomného rešpektu a tolerancie pri vedení dialógu (je však otázne po akú mieru môže dôjsť tolerovanie v prípade principiálnych odlišností, kde naše pokrytectvo má neraz podobu „dvojakeho metra“!).

- Interkultúrny dialóg by mal byť vnímaný nie ako nová forma európskeho osvietenstva, ale ako priestor pre emancipáciu nieeurópskych kultúr, priestor, v ktorom môžu prehovoriť (dať o sebe vedieť) iné rasy, národy a kultúry svojim jazykom. Niekedy s nevôľou prijímame, že sme sa stali objektom (predmetom) interpretácie iných a že naše chápanie sveta a spôsob nášho myslenia prestávajú fungovať a podobe apriórnych a všeobecne záväzných metód. Musíme akceptovať, že účastníci interkultúrneho diskurzu (a týka sa to aj nás) vstupujú do dialógu z rôznych intrakultúrnych pozícií, ktoré nemusia byť reprezentáciou dominantných nálad, postojov a hodnotových systémov konkrétneho kultúrneho spoločenstva. Forma interkultúrneho dialógu je ovplyvnená povahou vnútorného, intrakultúrneho diskurzu, ktorý je pluralitný a protirečivý. Preto aj v našom priestore sme konfrontovaní s filozofickými, teoretickými, politickými či nábožensko-etickými konceptmi, ktoré interkulturalitu spájajú s obavami zo straty kreditu eurocentrickej perspektívy sveta. Neprijatie našej „hry“ na pluralizmus a toleranciu robí mnohých z nás nositeľmi skepticizmu a šíriteľmi neistoty a pochybností, resp. vytvára priestor pre našu vlastnú radikalizáciu a politiku izolacionizmu.

Nemyslíme si, že procesy globalizácie privedú k vzniku globálnej kultúry v podobe monokultúrneho a univerzálneho systému hodnôt, spôsobu myslenia a konania, predstáv ... Uvedené však neprotirečí nášmu presvedčeniu o existencii nie možných, ale reálnych a významných kultúrnych prienikov (prvkov invariantnej povahy), umožňujúcich zmysluplný a rovnocenný polyológ tak nevyhnutný pre zvládnutie súčasných globálnych civilizačných problémov a výziev. Vzájomné odmietnutie legitímnosti hodnotových systémov a kultúrnych prienikov *ad hoc* bude dostatočným dôvodom, aby sa na základe vlastných fundamentov začali stavať múry a šíriť rasizmus, šovinizmus, xenofóbia, izolacionizmus a ich excesy. Vyhnúť sa Huntingtonovmu scenáru nevyhnutného konfliktu civilizácií predpokladá cieľavedomé hľadanie a nájdenie minimálneho súboru hodnôt, princípov a noriem, ktorý by bol akceptovateľný ak nie všetkými kultúrnymi spoločenstvami, tak aspoň ich väčšinou a to bez ohľadu na svetonázorovú, náboženskú, ideologickú pozíciu a sociálne postavenie a zafinovanie životne dôležitých tém významných pre prežitie dnešnej a budúcich generácií bez ohľadu na ich kultúrnu identitu.

LITERATÚRA

- GBÚROVÁ, M.: Európska integrácia a národná identita. In: *Formovanie európskej občianskej spoločnosti*. (ed.M.Gbúrová). Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2005, s.55-63.
- GIDDENS, A.: *Unikajúci svet*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2000.
- LAČNÝ, M.: Kultúra a hodnoty. In: *Acta culturologica* č.13, Bratislava: FiF UK, 2005, s. 85-94.
- LIPOVETSKY, G.: *Soumrak povinnosti*. Praha: PROSTOR, 1999.
- MATTOVÁ, I.: *Globalizácia*. Prešov: NITECH, s.r.o., 2003.
- MELKUSOVÁ, H.: Globalizácia a ideológia konzumu. In: *Ideológie na prahu III.tisícročia*. Prešov: FF PU, 2001, s.75-83.
- MÜNDL, K.: *Zachraňme nádeje*. Rozhovory a Konradem Lorenzem. Praha: Panorama 1992.
- NIETZSCHE, F.: *Filosofie v tragickém období Řeků*. VOTOBIA, 1994.
- NIETZSCHE, F.: *Radostná věda*. Praha 1992.
- VONTOBEL, H.: *Človek ako meradlo hodnôt*. SPRINT – Vfra Bratislava, 2005.

Štúdia je čiastkovým výstupom riešenia grantovej úlohy VEGA č. 1/0523/12 Idea tolerancie - jej multikultúrne východiská, dimenzie, limity a ich interdisciplinárne (filozofické, teologické a politologické) reflexie.

VĐK 364.1(304)

Peter GARBARČÍK
(Prešov, Slovensko)

SOCIÁLNY ŠTÁTAKOMULTIDIMENZIONÁLNY FENOMÉN

O niečom čo označujeme za štát blahobytu alebo sociálny štát môžeme uvažovať z viacerých perspektív. Interdisciplinárne analyzovanie významu, úlohy, fungovania a podstaty sociálneho štátu je priam nutné. Celá jeho logika stojí na vzájomnej podmienenosti viacerých dimenzií a bez reflektovania hoci len jednej z nich nie je možné viesť zmysluplnú diskusiu, nehovoriac o snahe celý kontext správne absorbovať a pochopiť. Šírke celospoločenských dopadov fungovania sociálneho štátu priamo úmerne zodpovedajú aj odborné spory, ktoré sa pohybujú predovšetkým v štyroch rovinách. Jedná sa o oblasť ekonomickú, politickú, sociálnu a v neposlednom rade aj kultúrnu. Je potrebné dodať, že zo striktné empirického hľadiska sa dá kríza sociálneho štátu o ktorej sa hovorí už posledných 30 rokov a predovšetkým jej príčiny vysvetliť a dokázať veľmi ťažko. Aby sme pochopili tomu, prečo rétorika o jeho kríze naďalej pretrváva aj po tom, čo bola ropná kríza na prelome 70. a 80. rokov zažehnaná, je veľmi prínosné uvedomiť si zásadnú vec. Rozpočtové deficity vyvolané celosvetovými krízami vrátane tej poslednej sociálny štát nijak výnimočne nezdevastovali. Pokiaľ vidíme model sociálneho štátu len ako poukázanie na problémy spojené s jeho financovaním, resp. nazeráme naň výhradne ekonomizujúcou a technokratickou optikou, dostaneme sa tak do veľkého omylu a slepej uličky. Veľakrát sa objavujú úvahy o fiškálnych aspektoch krízy sociálneho štátu a sú, pokiaľ ju nevnímame v širších súvislostiach, v dosť veľkej miere klamlivé.

Stručný a komplexný výpočet vyššie uvedených dopadov a oblastí tvoriacich kostru sociálneho štátu ponúka Jan Keller.

„V rovine ekonomickej je hlavný spor vedený o to, či sú intervencie štátu nezlučiteľné s princípmi účinnej ekonomiky, či sú naopak nevyhnutným predpokladom pre stabilitu a reprodukciu tržných mechanizmov. V jadre argumentácie liberálov nájdeme predstavu, podľa ktorej sa za inštitútom moderného štátu skrývajú v skutočnosti štáty dva: právny štát, ktorý je strážcom demokracie a zárukou dôležitých slobôd a štát intervencionistický, ktorý je škodcom týchto slobôd. Ten druhý je potrebné čo najviac eliminovať. Problém však spočíva v tom, že pravica doposiaľ nenašla recept na to, ako odbúrať štát sociálny takým spôsobom, aby ostal neporušený štát demokratický“ (Rosanvallon, 1981 In Keller, 2006, s. 16).

Ďalší rozmer celého diskurzu je politický. Na jednej strane je sociálny štát uvádzaný ako príklad stále menej funkčnej a ťažkopádnej byrokracie. Prostredníctvom širokého spektra intervencií môžu politické elity zvyšovať svoj vplyv na masy za účelom získavania ich lojality. Kritika stavia argumenty do polohy oslabovania princípov individuálnych slobôd, obhajoba ho považuje za neodmysliteľnú substanciu demokracie a prirodzený produkt emancipácie nás v priebehu desaťročí. Konfrontácie, týkajúce sa politickej povahy sociálneho štátu sa nesú v znamení hodnotovo proti sebe stojacích protipólov – liberálneho a sociálno-demokratického. Ako opäť poznamenáva Keller, „práve v politickej rovine sa však najnápadnejšie prejavuje rozdvojenosť liberálneho postoja. Neoliberáli požadujú minimálny štát, zároveň však presadzujú opatrenia, ktoré si v konečnom dôsledku vynucujú sociálny štát, pretože redukcia sociálneho štátu by postihla masy zvyknuté na určitú životnú úroveň“ (Keller, 2006, s. 17).

Osobitú miesto zaujíma sociálna dimenzia bez ktorej nemôžeme o fungovaní sociálneho štátu uvažovať ani na tom najelementárnejšom stupni. Výrazným spôsobom udáva tvár sociálneho štátu a stála pri zrode inštitucionálneho rámca, ktorý sa vo veľkej miere stal súčasťou národných štátov od začiatku 20. storočia. „Zatiaľ čo pravica trvá na tom, že nadbytok sociálnych istôt deformuje ekonomický život a ohrozuje občianske cnosti“ (Keller, 2006, s. 18), ľavica sociálne práva považuje za neodcudziteľné a hodnotu samu o sebe.

Výslednú mozaiku povahy sociálneho štátu dotvára oblasť kultúrna. Jedná sa o významovo najširšie hľadisko v ktorom sa utvárala podstata hodnotových vzorcov každého nadnárodného celku a formy spoločenských hodnotových vzorcov na základe ktorých sa odvodzovali vyššie spomenuté celky sociálneho štátu. Dochádzalo k cyklickému striedaniu hodnoty spravodlivosti a rovnosti s hodnotami slobody a všetkými jej konotáciami.

Vyplynúc z vyššie uvedeného je sociálny štát nutné chápať ako nadrozmerný fenomén, ktorého budúcnosť nie je možné s určitosťou predpovedať. Paradoxom však je, že na výslnie prichádza vždy v obdobiach vyhrotených krízových situáciách s globálnym presahom a naopak, zatracovaným a nepotrebným sa stával vždy v periódach prosperity.

V súčasnosti sa nachádzame v období postupnej demontáže pilierov na ktorých sociálny štát stojí a to z dôvody globalizačných vplyvov. V tejto súvislosti hovoríme predovšetkým o ekonomickej globalizácii, ktorá v širšom kontexte zároveň plní úlohu vyhraného ideologického kolonizátora takmer všetkých oblastí života a určuje smerovanie globálneho vývoja. Pokiaľ sme dlhé roky ospevovali civilizačné výdobytky akými boli napr. uznanie základných ľudských práv spolu s oficiálnym ukotvením politických, hospodárskych a kultúrnych ako niečoho čo dokazovalo opodstatnenosť boja ľudí za hodnoty spravodlivosti, posledných 30 rokov sme skôr svedkami pohľadania ich podstatou, teda ich reálnym uplatnením v čo najširšej miere.

Pokiaľ sa pohybujeme v rovine riešenia nepriaznivých situácií obyvateľstva nástrojmi sociálneho štátu, tzn. riešenia sociálnych rizík je nutné poznamenať, že sociálny štát ich v priebehu dejín tak pomáhal riešiť ako ich svojou rutinnou činnosťou častokrát aj spoluvytváral, resp. nedokázal korigovať už existujúce. To by však nemalo odpútať pohľad od vzniku sociálnych rizík produkovaných súčasným globálnym vývojom a nezájmu o ich riešenie. V súvislosti so sociálnymi rizikami zasahujúcimi čoraz väčšie množstvo obyvateľstva v globálnom merítke a skúmaním spravodlivosti v súčasnom globálnom kontexte sa vyžaduje, aby sme sa vyrovnali s problematikou neuznaných aktérov práva a zneuznaných držiteľov práv. Jedným z dôvodov prečo sú držiteľia práv zneuznávaní je skutočnosť, že v právnom usporiadaní nie sú jasne uznané záväzky silných ekonomických a finančných aktérov, ktorí pôsobia v prostredí globálneho kapitalizmu. Sociálny aktéri, zneuznaní dnešnými riešeniami globálnej sociálnej nespravodlivosti sa postupne stávajú subjektami spoločenskej zmeny, požadujú nie len rozvoj súčasných národných a medzinárodných nástrojov spravodlivosti, ale taktiež rozvoj a vytváranie nových, nadnárodných inštitucionálnych štruktúr v regionálnom a globálnom merítke. Súčasný vplyv, ktorým disponujú transnacionálne korporácie a medzinárodné finančné inštitúcie, vyvoláva reakcie zneuznaných, ktoré majú rôzne podoby: odpor chudobných v treťom svete, nepokoje nezamestnaných a vykorisťovaných vo viacerých krajinách či sociálne protesty, akými sú napríklad sociálne fóra, ktoré pôsobia od lokálnych úrovní až po globálnu rovinu (Hrubec, 2008). O odpore, dokonca v radikálnejšej podobe môžeme hovoriť aj v priebehu 19. storočia v podobe zápasov o tie (z dnešného pohľadu) najelementárnejšie formy práv a ich uznania. Nie je ničím novým, že sociálny štát sa stal symbolom boja za uznanie nielen sociálnych práv, tzn. za elimináciu dovtedajších sociálnych rizík širokých mas. „Fenomén

nových sociálnych rizík predstavuje akúsi zmes v ktorej pretrváva niečo z klasických sociálnych problémov (chudoba, bieda, sociálna zraniteľnosť), kde sa ale objavujú aj relatívne nové javy (viazanosť na určité fázy životného cyklu, obtiažna predvídateľnosť, absencia účinného poistenia a pod.) Najprekvapivejšie na nových sociálnych rizikách nesporne je, že sa masovo prejavujú práve pri prechode k postindustriálnej spoločnosti, teda k spoločnosti o ktorej sa dlho usudzovalo, že sa bude zaoberať úplne inými problémami než hromadným šírením chudoby a biedy vo vnútri štátov technicky najpokročilejších, ekonomicky a politicky najvyspelejších a majetkovo najbohatších. Skutočnosť, že k šíreniu nových sociálnych rizík dochádza práve v rámci spoločnosti postindustriálnej, je veľmi významná, pretože to spochybňuje tak predstavy o našej schopnosti stále účinnejšie riešiť vzniknuté problémy, taktiež predstavy o tom, že vývoj spoločnosti prináša akosi automaticky stále viac dobra pre všetkých. Práve táto predstava tvorí jadro modernej myšlienky o uskutočňovaní pokroku“ (Keller, 2011, s. 36-37).

Otvára sa nám priestor opätovne poukázať na sociálny štát ako na jav koncentrujúci v sebe široký diapazón sociálna, kultúrna a politična. Vystáva z toho fundamentálna otázka, zodpovedaním ktorej by sme dospeli k rozhodnutiu, či tým zlým je sociálny štát a všetky jeho podoby, či vlastnosti charakterizujúce súčasnú globalizovanú podobu sveta a predovšetkým jej neoliberalnej tváre. „Vo všetkých bohatých západných industriálnych krajinách – a obzvlášť zreteľne v Spolkovej republike Nemecko – došlo po druhej svetovej vojne v rámci modernizácie spätnej so štátom blahobytu k spoločenskému posunu smerom k individualizácii, ktorý nadobudol doposiaľ nebývalých rozmerov a dynamiky (pričom vo veľkej miere zostali zachované konštantné vzťahy nerovností). To znamená, že na pozadí relatívne vysokej životnej úrovne a značne pokročilého systému sociálnych istôt došlo k prelomeniu historickej kontinuity a ľudia, vytrhnutí z tradičných triednych podmienok a sietí rodinnej opatery boli vo zvýšenej miere odkázaní sami na seba a na svoj individuálny osud na trhu práce so všetkými tomu zodpovedajúcimi rizikami, šancami a rozpormi.“ (Beck, 2004, s. 115-116).

Podľa doyena českej ekonómie M. Picka „hrozbou sociálnemu štátu, ako ochrancovi pred sociálnymi rizikami nie sú ani vysoko nákladné nové civilizačné výzvy, ani technická revolúcia, ani globalizácia, ale jej neoliberalná podoba a zneužívanie“ (Pick, 2011, s. 112). Pokiaľ by sme prijali toto do istej miery provokatívne konštatovanie a dali mu status axiómy, sociálny štát sa nám v novej pozícii vynára vo svetle reprezentanta svetonázorového protipólu a teda legitímneho a nespochybniteľného hráča na poli každodenných bojov za uznanie práv doteraz neuznaných sociálnych skupín.

Klasik teórie sociálneho štátu R. M. Titmuss príznačne konštatuje, že industriálna spoločnosť vytvára spolu s rozbitím starých zákonov „chudobných“ nevyhnutne radu stavov závislosti jedinca, vyplývajúcich z prirodzenej závislosti (detstvo, staroba), fyzické a psychické ochorenia alebo neschopnosti, kultúrne (spoločensky) determinované závislosti (nezamestnanosť, potreba vzdelania a pod.). Za tieto stavy závislosti však nie je možné považovať úplne zodpovedného človeka a sociálne služby musia uspokojiť potreby jedinca a rodiny. Ako už bolo konštatované, potreba sociálneho štátu sa aktualizuje obzvlášť v období výrazných spoločensko-politických zmien. Čím väčšia je izolovanosť jedinca, tým viac je sociálny štát potrebný (Arnoldová, 2004).

Je trúfalé uvažovať o tom, že sociálny štát úplne vymizne zo scény. Pokiaľ bude súčasná podoba globalizácie aj naďalej produkovať sociálne neistoty a riziká najrôznejšej povahy a týmto spôsobom robiť sociálnemu štátu mamutiu službu, jeho opodstatnenosť jeho existencie bude stále na programe dňa.

LITERATÚRA

KELLER, J.: 2011. Nová sociální rizika a proč sej im nevyhneme. Praha: SLON, 2011. 197 s. ISBN 978-80-7419-059-9.

KELLER, J.: 2006. Soumrak sociálního státu. Praha: SLON, 2006. 158 s. ISBN 80-86429-41-5.

BECK, U. 2004. Riziková společnost. Na cestě k jiné modernitě. Praha: SLON, 2004. 419 s. ISBN 80-86429-32-6.

HRUBEC, M.: 2008. Sociální kritika v éře globalizace. Odstraňování sociálně-ekonomických nerovností a konfliktů. Praha: Filosofie, 2008. 482 s. ISBN 978-80-7007-286-8.

PICK, M.: 2011. Stát blahobytu, nebo kapitalismus? : my a svět v éře neoliberalismu 1989 – 2011. Všeň: Grimmus, 2011. 216 s. ISBN 978-80-87461-05-1.

ARNOLDOVÁ, A. 2004. Vybrané kapitoly ze sociálního zabezpečení. I. část. Praha: Karolinum, 2004. ISBN 80-246-0728-X.

K VYBRANÝM OTÁZKAM POLITICKEJ (NE)ANGAŽOVANOSTI MLÁDEŽE NA SLOVENSKU

Nikto sa nerodí ako dobrý občan ani žiadny štát nevznikne ako demokracia. Skôr, obidvoje sú procesom, ktorý sa vyvíja počas celého života. Mladí ľudia musia byť súčasťou tohto procesu od narodenia. Spoločnosť, ktorá sa oddeľuje od svojej mládeže, odtráha sa od svojej životnej cesty.

Kofi Annan

Po udalostiach z novembra 1989, ktoré tvoria prelomovú epochu v moderných dejinách Slovenskej republiky sa vytvoril jedinečný priestor posunúť spoločenský, občiansky a politický život smerom k slobodnej demokratickej spoločnosti. Významný, ale hlavne pozitívny obrat k demokracii, ako vyhovujúcej forme organizácie spoločenského života, bol zároveň i výzvou k zodpovednosti. Zodpovednosti, prostredníctvom ktorej dochádza k vnútornej väzbe občana na spoločnosť, no súčasne aj k zmene vnímania roly občana ako pasívneho prijímateľa, ktorý sa pod vplyvom modernizácie spoločnosti mení na aktívneho „presadzovateľa“ zmien. A keďže mládež bola významným protagonistom revolučných zmien, je nemysliteľné aby sa nasledujúci proces obnovy slovenskej spoločnosti realizoval bez jej účasti. „Svojou účasťou na činnosti štátu sa totiž zaraďuje do procesu modernizačných zmien, ktoré posúvajú zastupiteľskú demokraciu smerom k participačnej demokracii s väčšími možnosťami a nárokmi na zodpovednú politickú a občiansku angažovanosť“ (Ondrejko, 2003, s. 117).

V nadväznosti na vyššie uvedené je možné usúdiť, že najvútornejšiemu významu demokracie je vlastná práve participácia¹ občanov, ktorá je zo širšieho hľadiska vnímaná nielen ako aktívna účasť na rozhodovaní, ale aj ako aktívna účasť na rozvoji občianskej spoločnosti, v ktorej má každý jednotlivec ako občan svoje miesto. „Vďaka nej sa človek prezentuje nie ako samostatný jednotlivec, ale ako spoločenský aktér, ktorý realizuje svoj občiansky potenciál a uplatňuje ho v praxi svojho občianskeho sebauskutočňovania“ (Roško, 2000, s. 335). Participácii sa prisudzuje široký politický, občiansky a spoločenský rozmer, rozumie sa pod ňou účasť na spoločenskom živote, členstvo v občianskych združeniach, účasť na voľbách či politickom živote, organizovanie petícií alebo účasť na rozhodovaní na verejných diskusiách (Sobihardová, 2005). Dalton, opierajúc sa o modifikovanú klasifikáciu Verbu z roku 1978, rozlišuje päť druhov participácie: volenie, kampaň, komunálne aktivity, obrátenie sa na verejného činiteľa s osobným problémom a protest. Medzi formy bežnej participácie možno zaradiť aj kandidovanie do verejnej funkcie, vyjadrovanie sa k politickým otázkam v médiách, či prácu pre politickú stranu, ale aj účasť na petícii. K protestným aktivitám zaraďujeme účasť na mítingoch, bojkotoch, symbolických protestoch, štrajkoch a demonštráciách. V užšom zmysle je to zapojenie sa do práce mimovládnej organizácie alebo charitatívnych zbierok (Bútorová, Gyárfášová, 2010).

Netreba však zabúdať na fakt, že demokratický politický systém umožňuje občanom vstupovať do politiky, prináša im slobodu vybrať si v politickej voľbe nielen medzi viacerými (či príliš mnohými) možnosťami, ale ponúka im aj alternatívu nezúčastňovať sa na politickom živote spoločnosti bez závažných dôsledkov či sankcií (Katuninec - Zálešák, 2006). Na jednej strane sa občan, ako jeden zo základných subjektov politiky, usiluje presadiť svoj individuálny záujem, snaží sa stáť pri tvorbe ale aj kontrole politiky, na strane druhej sa môže bez zábran vzdať svojho podielu na riadení štátu. Znamená to teda, že v demokratických spoločnostiach, kde štát garantuje rovnaké práva všetkým, je právom občanov tak ako participovať jednako aj právom neparticipovať. Ak to aplikujeme na slovenské pomery môžeme povedať, že v posledných dvoch desaťročiach slovenská spoločnosť zažíva tento pozoruhodný paradox. Po páde komunizmu sa síce výrazne rozšíril priestor pre občiansku i politickú angažovanosť, no je zrejmé, že občania o túto možnosť v skutočnosti až tak nestoja.

¹ Z etymologickej analýzy je pojem participácia odvodený z latinského particeps, to znamená majúci diel. U nás sa prekladá ako spoluúčasť alebo rozhodovanie. (Mešťan, 1986, s. 79).

Výstižne túto problematiku prezentuje Vráblíková (2009, s. 868): „Obyvatelia postkomunistických krajín vrátane Slovenska sa odlišujú od etablovaných demokracií jednou spoločnou črtou – menšou zaangažovanosťou vo veciach verejných“, ktorú niektorí autori (napr. Ágh, 2010) označujú ako „participačný deficit“. Príčinu možno treba hľadať v diskreditácii demokracie po roku 1989, ktorá má za dôsledok sklamanie a dezilúziu ľudí z dovtedajšieho ideálu demokratického spôsobu realizovania politiky, ktorá sa čoraz častejšie prejavuje vo forme tej najelementárnejšej revolty – občianskej a politickej pasivity.

Okruh tých, ktorí sa aktívne zapájajú do spravovania vecí verejných prostredníctvom skúmaných foriem² sa nerozširuje. Je možné konštatovať, že stagnuje či dokonca postupne sa zužuje. Znepokojujúcim trendom je však skutočnosť, že medzi skupiny ľudí, ktoré sa o politické aktivity a o politiku ako takú, zaujímajú výrazne najmenej, patrí predovšetkým mladá generácia. Možno to demonštrovať tvrdením Štefančíka (2010, s. 7), že „podiel politicky aktívnej mládeže je dlhodobou nižší, než podiel populácie v produktívnom alebo postproduktívnom veku.

(Ne)záujem o politiku

Merným ukazovateľom občianskej a politickej angažovanosti je záujem o politiku, ktorý „relatívne presne odzrkadľuje situáciu a tendencie úrovne politickej a občianskej socializácie medzi mladými ľuďmi“ (Macháček, 2008, s. 4). Miera záujmu slovenskej mládeže o spoločensko-politické dianie je najnižšia v porovnaní s krajinami Európskej únie³ (treba poznamenať, že ani tu nie je všeobecný trend veľmi priaznivý). V medzinárodnom sociologickom výskume mládeže vo veku od 15 do 25 rokov – EUYOUNPART, ktorý skúmal záujem mladej generácie v ôsmich krajinách predstavoval podiel pre Slovenskú mládež iba 28%, tesne za ním sa umiestnilo Estónsko (29%) a Spojené kráľovstvo Veľkej Británie a Írska s 30%. Francúzsko a Fínsko sa radia vedľa seba s 36% a 35% v uvedenom poradí. Podstatne vyšší záujem o politiku javí mladá generácia v Rakúsku (42%) a Taliansku (43%) a vrcholovú priečku medzi sledovanými krajinami predstavuje Nemecko, kde vyjadriло svoj veľký záujem o politiku najviac mladých ľudí (51%). (Macháček, 2005, s. 5).

Dané tvrdenie nízkeho záujmu slovenskej mládeže o veci verejné potvrdzujú aj výsledky reprezentatívneho výskumu občianskej a politickej participácie stredoškolskej mládeže Slovenska, ktorý v roku 2006 uskutočnil Ústav informácií a prognóz školstva. V ňom sa zistilo, že len 1,6% stredoškolákov sa o politiku veľmi zaujíma, 21,7% sa o politiku zaujíma pomerne dosť. Viac ako polovica, až 58,7% sa málo zaujíma a 17,6% sa vôbec o politiku nezaujíma (Akčný plán politiky mládeže, 2006).

Z vyššie spomínaného medzinárodného výskumu EUYOUNPART je taktiež zrejmé, že veľká časť mladých ľudí vyjadruje skepsu k verejnému politickému životu, prejavuje nedôveru k inštitúciám právneho štátu a má tendenciu podporovať autokratické formy riadenia života v spoločnosti (Macháček, 2010a). Aj napriek tomu, že mladí s obľubou proklamujú, že sa ich politika v žiadnom prípade netýka, majú na svoj vlastný názor, ktorý vyjadrujú zväčša cez negatívne postoje. Politika sa podľa mnohých z nich spája s takými tvrdeniami ako je korupcia, klientelizmus, prázdne sľuby a viacerí ju definujú pojmami ako neistota, arogancia, nedostatok hodnovernosti, nepriehľadnosť či amorálnosť aktuálnych politických špičiek.

Záujem o národnú politiku sprevádza aj istá úroveň vedomostí o politických faktoch a udalostiach. Na základe výsledkov výskumu z roku 2007, ktorého cieľom bolo zistiť úroveň politických vedomostí stredoškolákov na Slovensku je zrejmé že študenti majú v tejto oblasti relatívne veľké medzery a ako sa ukazuje, v poslednom období sa situácia viditeľne nezlepšuje. Rezultátom uskutočneného vedomostného testu bolo zistenie, že študenti síce dokážu korektno odpovedať predovšetkým na otázky týkajúce sa elementárnych a v dlhšom časovom období nemeniacich sa politických faktov (prezident, parlamentné voľby), no značné problémy pre nich predstavujú meniace sa politické skutočnosti a ich pomenovania (Macháček, 2010b, s.280).

Aj na základe uvedených skutočností môžeme tvrdiť, že mladá generácia na Slovensku stráca záujem o politické dianie a je čoraz viac skeptická a kritická k tejto problematike. Dá sa dokonca s určitosťou povedať, že občianska a politická apatia slovenskej mládeže intenzívne pôsobí a je stabilne

²V tomto príspevku sa primárne zameriavame na (ne)záujem o politiku a volebnú (ne)účasť.

³Slovenská republika je jednou z najmladších krajín Európskej únie vzhľadom na fakt, že viac ako 35% nášho obyvateľstva tvoria mladí ľudia do 26 rokov.

zakorenená v spoločnosti. Mladí ľudia tým, že sú apatickí, pasívni a nedôverčiví oberajú samých seba o príležitosť aby ju kontrolovali a v značnej miere ovplyvňovali. Netreba zabúdať na reálny fakt, že politika čím ďalej tým viac stráca svoj pôvodný význam a „jej chápanie ako spravovanie vecí verejných, ako služby verejnosti je úplne zatlačená do úzadia“ (Bútorová – Gyarfášová, 2010, s. 461). Paušálna nedôvera a kritika voči prevládajúcemu politickému systému a politiky ako takej, môže byť vážnym rizikom pre rozvoj pluralitnej demokracie.

Volebná (ne)účasť

Subjektívnym politickým právom každého občana je volebné právo, čiže právo voliť a byť volený. Volebné právo ako princíp zakotvený priamo v Ústave Slovenskej republiky je základným politickým právom občana, ktoré mu zaručuje účasť na veciach verejných. Jednou zo stanovených podmienok volebného práva je vekové obmedzenie. Právo voliť, čiže aktívne volebné právo do Národnej rady Slovenskej republiky majú občania Slovenskej republiky, ktorí najneskôr v deň volieb dovŕšili 18 rokov veku a zdržiavajú sa v deň volieb na území Slovenskej republiky. V súvislosti s tým je ale nutné zdôrazniť, že: „stať sa občanom sa síce spravidla spája s vekom dospelosti, no skutočným občanom sa jednotlivec nestáva automaticky tým, že dosiahne vek 18 rokov“ (Macháček, 2003, s. 12). Ide v prvom rade o zdĺhavý proces, počas ktorého mladý človek získava praktické skúsenosti a osvojuje si znalosti o fungovaní spoločnosti.

Mládež ako osobitná skupina voličského elektorátu predstavujú špecifickú množinu, ktorá sa zúčastňuje na voľbách menej ako priemer všetkých oprávnených voličov⁴. Klesajúca tendencia ich voličskej účasti ide ruka v ruke so všeobecným poklesom záujmu o politickú sféru. Treba ale poznamenať, že aj napriek tomu, že táto úzko vyprofilovaná skupina ľudí vo všeobecnosti nejaví o volebný proces vysoký záujem, tvorí vo všeobecnej rovine štatisticky významnú skupinu. Podľa odborných odhadov „tvoria prvovoliči priemerne 8-10% všetkých oprávnených voličov⁵, teda silu zhruba jednej politickej strany“ (Mesežnikov, Gyarfášová, Kollár, 2003, s. 129), čo v konečnom dôsledku znamená, že môžu výrazne zasiahnuť do volebného procesu a povolebného prerozdelenia moci. Ako nevyhnutné sa javí taktiež uviesť, že životný cyklus v rámci politickej a straníckej identity mladých voličov je len v počiatočnom štádiu vývojového procesu pre ktorý je príznačná nevšimavosť, labilita a nerozhodnosť. Práve nevyprofilovaná politická orientácia, nestabilná stranícka identifikácia, neosvojené volebné správanie, žiadna predošlá skúsenosť či väzba na politickú stranu, robí z mladých voličov vhodný a častokrát dostupný politický objekt. Takto definované charakteristiky vytvárajú riziko, že sa mladí ľudia môžu stať napríklad „prioritným cieľom extrémistických formácií, ktoré mnohokrát prispôbujú svoje stratégie tak, aby nimi oslovili a využili zraniteľnosť práve spomínanej mladej generácie“ (Štefančík, 2013, s. 8.). Generácie, ktorá je akousi ideologickou tabuľou rasou, nepoznačenou duchom bývalého režimu, vyrastajúcou v pluralitnej demokratickej spoločnosti s adekvátnymi podmienkami na presadzovanie a uplatňovanie občianskych a politických slobôd. „Ignorovanie volieb sa z veľkej časti týka práve mladých ľudí, u ktorých politická socializácia už prebiehala v demokratických pomeroch... Zvyk nevoliť sa tak ťažko prelamuje...“ (Gyarfášová, 2010, s. 91). Práve v pomenovaných skutočnostiach možno hľadať prvotnú príčinu nezájmu mladých ľudí o volebný akt, ktorí nazerajú na princípy a možnosti demokracie z odlišnej perspektívy, ako tí, ktorí zažili obmedzenie slobody a neprávosti komunistického režimu.

Medzi ďalšie primárne a všeobecne známe príčiny nezájmu (nielen) mladej generácie o voľby patrí:

- verejný protest (revolta ako výsledok znechutenia, politickej skepsy, frustrácie, sklamaní, nedôvery, nízkej politickej kultúry, politickej nestability),
- prisudzovanie nízkeho významu samotným voľbám („môj hlas aj tak nič nezmení“),
- slabá informovanosť o voľbách a jednotlivých kandidátoch,
- nedostatočná volebná kampaň politických strán,

⁴Výnimkou boli parlamentné voľby v roku 1998, zúčastnilo sa na nich až 80% zo všetkých oprávnených prvovoličov. Významnú úlohu v tomto prípade zohrala najmä mobilizácia mimovládnych organizácií. (Bližšie pozri: Gyarfášová, 2006, s. 4.)

⁵Dostupné štatistické údaje o mladých ľuďoch vo vekovej skupine 18-19 rokov na Slovensku ukazujú, že počet oprávnených voličov neustále klesá. Týka sa to nielen volieb v roku 2010 a 2012 na rozdiel od roku 2006, ale ešte výraznejší pokles bude vo voľbách do NR SR v roku 2014. Ak k tomu pripočítame výsledok pravidelne nižšieho záujmu mladých ľudí o volebnú účasť v porovnaní so staršími vekovými skupinami, budeme sa musieť rozhodnúť aká je naša stratégia generačnej legitimizácie moci a vládnutia na Slovensku. (Mihálik, Podoláková, Štefančík, 2010, s. 6)

- tradičná politika v zmysle politických strán nie je pre mladých ľudí dostatočne prítiahľivá,
- programy jednotlivých politických strán či kandidátov málo reflektujú potreby mladých ľudí a sú spájané skôr s bojom o moc, než s reálnym záujmom o občana.

V čase všeobecne klesajúcej účasti vo voľbách, je to práve mladá generácia elektorátu, ktorá môže priniesť pozitívnu zmenu vo vzťahu k legitimitě výsledku volieb vzhľadom na nízku mieru volebnej účasti. Veď netreba zabúdať na fakt, že „...vysoká účasť mladých ľudí... ako výsledok aktivít občianskych združení... iniciatív mládeže, umožnila závažnú zmenu vo vnútropolitickom spoločenskom živote krajiny i v jej akceptovaní v európskom priestore... Rok 1998 potvrdil, že participácia mladých ľudí na volebnom procese mala nielen svoj význam, ale aj výsledný efekt v zmene vládnutia“ (Macháček, 2011, s. 94). Obdobne sa hovorí, síce v menšom meradle, o podpore strany SaS prvovoličmi a mladými voličmi všeobecne, vo voľbách v roku 2010, kedy nečakaný výsledok nad 12% hlasov voličov dopomohol ku krehkej väčšine pravicovo-centrickej koalícii, ale nejde o zhodný príklad. Na strane druhej je ale nutné akcentovať, že prístup súčasnej mladej generácie občanov – voličov k spoločnosti je do istej miery rizikový. Lahostajnosť k fungovaniu demokratického politického systému smeruje k spochybneniu jeho legitimity, čo v prípade zvyšujúcej sa politickej apatie reálne hrozí.

Je náležité viesť mladých ľudí k pocitu zodpovednosti za fungovanie spoločnosti, uvedomovaniu si svojich demokratických nástrojov vplyvania na spoločnosť, v čom môže zreteľne pomôcť zmena vo vzdelávacom a výchovnom procese. Výchova k demokratickému občianstvu je zložitý proces nadobúdania občianskych, politických a sociálnych práv. Podporné programy štátu zamerané na výchovu k občianstvu sa preto majú usilovať o tom, aby bola občanom poskytnutá nevyhnutná zásoba poznatkov, ale aj výbava „zručnosti“ občianskej a politickej participácie. So zvyšujúcou politickou gramotnosťou mladých bude narastať aj ich občianska vyspelosť, s ktorou je previazaný pocit spoločenskej uvedomelosti a zodpovednosti. A keďže v procese socializácie človeka zohráva dôležitú úlohu vek, je dôležité vštepovať tieto pozitívne návyky podporujúce občiansku a politickú angažovanosť už v mladosti. Je zrejme, že skúsenosť socializácie je silnejšia a intenzívnejšia v skorom veku a táto empiria bude mať trvalý a edukačný dopad na budúce správanie sa jednotlivca. Znamená to, že účastníci, ktorí sú súčasťou politických aktivít v skoršom veku, budú prístupnejší politickej mobilizácii v neskoršom období.⁶

LITERATÚRA

- ÁGH, A. 2010. Post-Accession Crisis in the New Memberstates. Progressing or Backslidig in the EU? In: BÚTOROVÁ, Z. - GYÁRFÁŠOVÁ, O. 2010. Občianska participácia: trendy, problémy, súvislosti. In: *Sociológia*, 2010, roč. 42, č. 5.
- BÚTOROVÁ, Z. – GYÁRFÁŠOVÁ, O.: Slovensko na prahu tretej dekády slobody: kontúry participačného paradoxu. In: PLICHTOVÁ, J. (ed.): *Občianstvo, participácia a deliberácia na Slovensku: teória a realita*. Bratislava: VEDA 2010.
- GYÁRFÁŠOVÁ, O. 2006. *Retrospektívny pohľad na volebné správanie*. [online]. Bratislava : IVO, 2006, [cit. 30/11/2013]. Dostupné na internete: <http://www.ivo.sk/buxus/docs/vyskum/subor/produkt_2353.pdf>.
- GYÁRFÁŠOVÁ, O. 2010. Voľby a voliči. In: BÚTORA, M. – KOLLÁR, M. – MESEŽNIKOV, G. – BÚTOROVÁ, Z. (eds.): *Kde sme? Mentálne mapy Slovenska*. Bratislava: Kalligram 2010.
- KATUNINEC, M - ZÁLEŠÁK, T. 2006. *Rúb a líce demokracie*. Zborník z konferencie uskutočnenej v Trnave 8. novembra 2006. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2006.
- MACHÁČEK, L. 2003. *Mládež, participácia, občianstvo, demokracia*. Analýzy a metodiky rozvoja neformálneho vzdelávania. Ako získať schopnosti občianskej demokratickej participácie. [online]. Trnava-Bratislava : Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV, sekcia mládež, 2003. [cit. 30/11/2013]. Dostupné na internete: <<http://www.spaeds.org/uploads/publikacie/L.Machacek,MLadez,participacia.pdf>>.

⁶Napriek pesimistickým tvrdeniam týkajúcich sa politickej pasivity analyzovanej v tomto príspevku je nutné aspoň okrajovo poznamenať, že na Slovensku pôsobí aj keď malá no aktívna skupina mládeže, ktorá sa o politiku intenzívne zaujíma. Snaha byť politicky aktívnym sa v praxi pretavuje do existencie rozmanitých foriem občianskej a politickej participácie. Ide o praktické príklady zapojenia mladých ľudí do procesov verejnej politiky na úrovni samosprávy, zastúpenie mladých ľudí v rôznych komisiách na úrovni mestských a miestnych zastupiteľstiev alebo tvorba samosprávnych štruktúr mladých ľudí na úrovni škôl (žiacke školské rady) univerzít (akademický senát) alebo miest a obcí (mestské a miestne parlamenty mladých ľudí). Mladý dospelávajúci človek sa môže zapájať aj do petičných akcií, písať články s politickým obsahom do printových médií a rôznych internetových blogov. Nemožno opomenúť aj aktivity mimovládnych organizácií pre mladých ľudí v oblasti simulácie činnosti rôznych zastupiteľských štruktúr (simulácia zasadnutia národného alebo Európskeho parlamentu alebo parlamentného zhromaždenia Rady Európy). Jednou z alternatív, hoci v súčasnosti nie masovo rozšírenou, ktorá umožňuje mladému človeku politicky sa angažovať je aj členstvo a činnosť v mládežníckych politických organizáciách.

- MACHÁČEK, L. 2005. *Politická participácia mladých ľudí v Európe: záverečná správa z výskumu EUYOUNGPART*. Trnava : CERYC, FF UCM 2005.
- MACHÁČEK, L. 2008. *Občiansky deficit mládeže. Politická a občianska participácia študentov na Slovensku*. Bratislava : Slovenská spoločnosť pre výskum mládeže. Katedra politológie FF UCM 2008.
- MACHÁČEK, L. 2010a. *Občianska participácia a volebné správanie študentov na Slovensku. Voľby do Európskeho parlamentu v roku 2009*. Trnava: KP FF UCM 2010.
- MACHÁČEK, L. 2010b. *Formálna a neformálna edukácia stredoškôľakov k demokratickému občianstvu na Slovensku* [online]. In: *Pedagogika.sk*. Slovenská pedagogická spoločnosť, 2010, roč. 1, č. 4. [cit. 30/11/2013]. Dostupné na internete: <http://www.casopispedagogika.sk/studie/machacek-ladislav-formalna-a-neformalna-edukacia-stredoskolakov-k-demokratickemu-obcianstvu-na-slovensku.html>.
- MACHÁČEK, L. 2011. *Úvod do sociológie mládeže*. Trnava: ISV UCM 2011.
- MESEŽNIKOV, G.; GYARFÁŠOVÁ, O.; KOLLÁR, M. 2003. *Slovenské voľby '02: výsledky, dôsledky, súvislosti*. Bratislava : IVO 2003.
- MEŠŤAN, P. 1986. *Sociálne partnerstvo a participácia*. Bratislava : Nakladateľstvo Pravda 1986.
- MIHÁLIK, J. – PODOLÁKOVÁ, E. – ŠTEFANČÍK, R. 2010. *Prvovoliči a ich voličské správanie*. Výskum politickej participácie mladých ľudí. Záverečná správa z výskumu. [online]. IUVENTA 2010. [cit. 29/11/2013]. Dostupné na internete: http://www.vyskummladeze.sk/images/stories/iuventa/DAVM_029/ucm_prvovolici.
- ONDREJKOVIČ, P. 2003. *Základy sociológie mládeže (Mládež v zrkadle sociológie výchovy a mládeže)*. Nitra : Fakulta sociálnych vied UKF 2003.
- ROŠKO, R. 1997. *Občianstvo v sociálno-systémovom zlome Slovenska 1997*. In: ROŠKO, R. 2000. *Slovensko na konci tisícročia*. Bratislava : Veda 2000.
- SOBIHARDOVÁ, Ľ. (ed.): *Národná správa o politike mládeže v Slovenskej republike*. Bratislava: MŠ SR 2005.
- ŠTEFANČÍK, R. 2010. *Politické mládežnícke organizácie na Slovensku*. Bratislava : Iuventa 2010.
- ŠTEFANČÍK, R. 2013. *Pravicový extrémizmus a mládež na Slovensku*. Brno : Tribun EU 2013.
- Vláda Slovenskej republiky. 2005. *Akčný plán politiky mládeže v roku 2005 a návrh Akčného plánu politiky mládeže na rok 2006*. [online]. [cit. 30/11/2013]. Dostupné na internete: http://www.rokovania.sk/File.aspx/ViewDocumentHtml/Mater-Dokum 37636?prefixFile=m_.
- VRÁBLÍKOVÁ, K. 2009. *Politická participace a její determinanty v postkomunistických zemích*. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 2009, Vol. 45, No.5.

РЕЦЕНЗІЇ

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію З.Бялоблещкого «Стабільність та ефективність урядів у політичних системах країн Східної Європи» - Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 470 с.

Поняття Східна Європа, значною мірою, несе на собі навантаження ще часів «холодної війни», коли дві частини Європи протистояли між собою ідеологічно, військово-політично, економічно, тощо. Сьогодні, в переважній більшості випадків під Східною Європою розуміють країни, які утворились на європейській частині території колишнього СРСР після його розпаду і не долучились до Європейського Союзу. Спільною ознакою цих країн є тривалий час перехідного періоду, коли вони декларували про прагнення відійти від моделі авторитарного суспільства і побудувати нове, не авторитарне суспільство. Однак досвід цих країн свідчить, що навіть у суспільствах, яким властиве одночасне поєднання ознак різних систем, моделей врядування може відбутися стабілізація системи інститутів і відносин. Власне з цієї точки зору, проблема урядів, як одного з провідних політичних інститутів, їхньої еволюції та оцінки діяльності виступає науково цікавою і актуальною.

Особливість роботи полягає в тому, що науковці нашої країни лише роблять перші кроки в методологічному осмисленні проблем урядової стабільності та ефективності. Власне тому, концептуальний аналіз означених понять, здійснений на підставі наукового доробку західних політологів, є на часі. По-друге, автор змушений був зробити цікавий аналіз еволюції систем врядування в кожній з обраних країн: Азербайджану, Вірменії, Грузії, Молдови, Росії та України. Тим більше, що не зважаючи на короткий історичний період транзиту, в багатьох країнах регіону відбулись якісні зміни моделей врядування. Запропонований в роботі підхід, можливо не вирішує методологічну дискусійність, яка існує сьогодні щодо трактування напівпрезиденціалізму, президенціалізму та парламентаризму, але на високому теоретичному рівні дає авторське бачення. По-третє, в українській політичній науці, на жаль, домінують праці теоретичного та фактологічного форматів щодо аналізу політичних систем. З цієї точки зору, аналізована робота виходить за межі цієї традиції, оскільки аналіз і синтез побудовані на опрацьованні вичерпної статистичної бази, залученні низки спеціалізованих індексів і маркерів, що дало можливість отримати цікаві висновки. В цьому контексті слід наголосити, що було проведено порівняльний науковий аналіз ефективності урядів і систем урядування в країнах Східної Європи. Співставлено отримані результати зданими стабільності і ефективності урядів і систем урядування за різними підходами та класифікаціями при здійсненні порівняльного аналізу. Запропоновано атрибутивні риси та детермінанти ефективності урядів, а теж систем урядування. Було проаналізовано ефективність урядів і систем урядування за внутрішніми й зовнішніми параметрами, за відмінними науковими методиками. Обґрунтовано, що ефективність урядування – це є спосіб, у котрий влада здійснює управління економічними та соціальними ресурсами країни з метою розвитку.

На підставі проведеного дослідження було отримано висновок, що проблема стабільності й ефективності урядів, а також систем урядування не є односкладовою, передбачає виокремлення кількох елементів – індикаторів і маркерів, які відображають хід дослідницької позиції. Теж доведена домінуюча тенденція: стабільність/ефективність урядів піддаються порівняльному аналізу на підставі стійких теоретико-методологічних конструктів і детермінант. Внаслідок цього монографічне дослідження може розглядатись моделлю для наступних розробок обраної проблеми.

Робота носить самостійний і завершений характер. Сформульовані в роботі гіпотези опрацьовані належним чином, а отримані результати спираються на вичерпну доказову базу і є переконливими. Сподіваюсь, що робота буде цікава як спеціалістам, так і практикуючим політикам та всім тим, хто цікавиться заявленими проблемами.

*Професор, доктор політичних наук,
професор кафедри політології Львівського
національного університету імені Івана Франка*

А.С.Романюк

НАШІ АВТОРИ

Балуцька Леся – викладач кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка

Буркало Валентин – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Веґеш Ігор – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Гангур Оксана – здобувач кафедри економіки підприємства Ужгородського національного університету

Гарбарчік Петер – магістр, викладач Інституту політології Пряшівського університету (Словаччина)

Головка Анатолій – студент факультету суспільних наук Ужгородського національного університету

Горло Наталя – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Запорізького національного університету

Губаль Юдіта – аспірантка кафедри конституційного права та порівняльного правознавства Ужгородського національного університету

Дудінська Ірина – доктор філософії, доцент, директор Інституту політології Пряшівського університету (Словаччина)

Дудінський Владислав – доктор філософії, доцент, завідувач кафедри суспільної науки Пряшівського університету (Словаччина)

Зубрович Тетяна – студентка факультету суспільних наук Ужгородського національного університету

Іванова Тетяна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри філософії, політології та інноваційних соціальних технологій Сумського державного університету

Ключкович Анатолій – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Коваль Наталія – аспірантка кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Кривенкова Руслана – аспірантка кафедри країнознавства Ужгородського національного університету

Майор Оксана – викладач кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Марадик Наталя – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Нагорна Михайлина – аспірантка кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Недокус Ігор – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Олас-Декет Катерина – аспірантка кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Остапець Юрій – кандидат політичних наук, професор кафедри політології і державного управління, декан факультету суспільних наук, Ужгородського національного університету

Петрецький Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Петрінко Віктор – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Полачкова Анна – магістр, викладач Інституту політології Пряшівського університету (Словаччина)

Романюк Анатолій – доктор політичних наук, професор кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка

Сагай Ірина – пошукувач кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби Львівського національного університету імені Івана Франка

Сопко Руслана – аспірантка кафедри соціології і соціальної роботи Ужгородського національного університету

Удун Михайло – аспірант кафедри політології та державного управління Ужгородського національного університету

Цірнер Міхал – магістр, викладач Інституту політології Пряшівського університету (Словаччина)

Черленяк Іван – доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри міжнародного бізнесу, логістики та менеджменту Ужгородського національного університету

Шейко Юрій – магістр політології, аспірант кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Шелемба Марта – студентка факультету суспільних наук Ужгородського національного університету

Шестак Наталія – викладач кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету

Щербина Валерій – кандидат історичних наук, доцент Інституту сходознавства та міжнародних відносин «Харківський колегіум»

**ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ ДО ЗБІРНИКА
«НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ. СЕРІЯ «ПОЛІТОЛОГІЯ.
СОЦІОЛОГІЯ. ФІЛОСОФІЯ»**

Шановні колеги!

Журнал «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія. Соціологія. Філософія» запрошує до співробітництва авторів: учених, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться науково-дослідницькою діяльністю, розвитком соціально-гуманітарних наук. До друку приймаються наукові статті, які відповідають діючим вимогам ВАК України.

При наданні Ваших рукописів звертаємо увагу на наступні правила їх оформлення:

1. Стаття (довідь, рецензія) подається українською або іншими мовами у електронному варіанті.
2. Вимоги до оформлення тексту: текстовий редактор MS Word for Windows (формати *.doc* або *.rtf*); шрифт – Times New Roman; кегль – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; формат сторінки – А4; всі поля – 2 см. Графіки, таблиці можуть бути безпосередньо в тексті або знаходитися в окремих файлах. Графічна інформація подається у чорно-білому варіанті.
3. На початку статті (над назвою) потрібно зазначити УДК, прізвище та ім'я автора, після цього вказати назву та місцезнаходження установи, де працює автор.
4. Стаття повинна містити наступні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми;
 - виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - формулювання мети статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
5. Система посилань. Список літератури подається наприкінці статті за абеткою (спочатку – кириличною, а потім – латинською), з дотриманням усіх бібліографічних вимог (див.: Бюлетень ВАК України. – 2008. – №3). Приклади оформлення бібліографічного опису у списку літератури:
 - Матюх Н. Д. Що дорожче срібла-золота / Наталія Дмитрівна Матюх. – К. : Асамблея діл. кіл : Ін-т соц. іміджмейкінгу, 2006. – 311 с. – (Ювеліри України ; т. 1).
 - Гранчак Т. Інформаційно-аналітичні структури бібліотек в умовах демократичних перетворень / Тетяна Гранчак, Валерій Горовий // Бібліотечний вісник. – 2006. – №6. – С. 14–17.У тексті публікації у квадратних дужках вказується порядковий номер джерела і використані сторінки. Напр.: [12, с. 57], [12, с. 56-57], [12, с. 60; 13, с. 54]. Перша цифра є 12 позицією в списку літератури, а 57 – номер сторінки або аркуша архівної справи тощо). Якщо посилання у тексті – оглядове, то у квадратних дужках треба зазначити тільки номер джерела зі списку літератури. Напр.: [12]. Примітки та посилання (якщо автор бажає розкрити певну думку, що не має безпосереднього відношення до змісту статті) до роботи потрібно розташовувати в кінці статті перед списком літератури.
6. Після списку літератури обов'язково наводиться анотація та перелік ключових слів англійською та українською мовами. Анотація повинна містити прізвище автора, назву статті та не менше 40 слів тексту.
7. Обсяг публікації не повинен перевищувати 0,5 авторського аркуша (12 сторінок).
8. В окремому файлі автор наукової публікації повинен вказати наступні відомості про себе:
 - прізвище, ім'я, по-батькові;
 - науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи/навчання;
 - домашня адреса та адреса електронної пошти (e-mail).

Матеріали, що не відповідають зазначеним правилам, редколегією не розглядаються. Публікація статей здійснюється за рішенням редакційної колегії. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей.

Статті надсилати звичайною або електронною поштою на адресу редакції.

Адреса редакції:

Ужгородський національний університет
Факультет суспільних наук
Кафедра політології і державного управління (Ауд. 233)
вул. Університетська, 14
м. Ужгород, 88000
e-mail: politstudent@mail.ru

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

**Серія
ПОЛІТОЛОГІЯ. СОЦІОЛОГІЯ. ФІЛОСОФІЯ**

ВИПУСК 17

Комп'ютерна верстка Тополянський С.І.

Статті подані в авторській редакції